

Alenka Kraigher Gregorc **UKRADENI OTROCI**

Rasistična obsedenost tretjega rajha, ki jo je vodil Heinrich Himmler, se je začela že dolgo pred drugo svetovno vojno. Izražala se je s preganjanjem Judov, z zbiranjem najprimernejših oseb, ki so ustrezale genetskim merilom nordijsko-arijske rase, za »črni red«, tj. SS, in s spočenjanjem otrok po navodilih in pod nadzorstvom nacističnega režima, za kar je skrbela organizacija Lebensborn. Prek slednje in sorodnih esesovskih organizacij so v okupiranih državah organizirali ugrabljanje otrok, ki so bili »dobre krvi«, torej modrih oči in svetle polti, medtem ko so druge, ki niso bili »sprejemljivi«, pošiljali v delovna taborišča, kjer sta jih pričakali lakota in smrt.

Ta vrsta janičarstva je bila na slovenskih in jugoslovanskih tleh poznana že v srednjem veku. Spomnimo se samo turških vpadov na naša ozemlja. V drugi svetovni vojni pa je ugrabljanje otrok zavestno prešlo v program tretjega rajha, temelj zanj pa je bil Himmlerjev razglas:

»Imel bi za pravilno, če bi mlade otroke, ki kažejo izredno dobro rasne karakteristike, vzgajali mi v posebnih otroških zavodih in otroških domovih, ki ne smejo biti preveliki. Odvzem otrok bi bilo treba razlagati z ogroženim zdravjem. Čez pol leta naj bi se preskrbeli genealoški dokumenti tistih otrok, ki veljajo za sprejemljive. Po enem letu naj bi se ti otroci oddali kot rejenci družinam brez otrok, družinam dobre narodnosti. Mislim, da v ravnanju z osebami tuje dežele, zlasti tistimi slovanskega rodu, ne smemo zavzeti nemških stališč in ne smemo tem ljudem odkrivati nemških mišljenj in logičnih zaključkov, katerih sami niso zmožni, ampak jih moramo jemati takšne, kakršni so v resnici. Seveda bo v taki mešanici ljudi vedno nekaj rasno dobrih tipov. Zato je naša dolžnost vzeti njihove otroke k sebi, vzeti jih iz njihovega okolja in če je potrebno, jih ukrasti in ugrabiti. Ali dobimo dobro kri, ki jo lahko uporabimo zase in ji damo prostor v našem ljudstvu, ali pa to kri uničimo.«

Prve aretacije so se začele že kmalu po kapitulaciji Jugoslavije, prve deportacije pa že spomladi leta 1942 in so trajale vse do zadnjih tednov pred osvoboditvijo maja 1945. Deportacije otrok, ki so jih nasilno odvzeli staršem, so v glavnem zajele otroke partizanskih družin in ustreljenih talcev s Spodnje Štajerske in Gorenjske. Zbirno taborišče za Štajersko je bilo v Celju, za Gorenjsko pa v Št. Vidu pri Ljubljani ter v Goričanah pri Medvodah. Vse otroke so potem zbrali v taborišču Frohnleiten v bližini Gradca, kjer so jih odbirali najprej po abecedi – v tako imenovana

abecedna taborišča – potem pa po starosti, in sicer otroke enega do šestega leta, od šestega do desetega, od desetega do štirinajstega in od štirinajstega do osemnajstega leta. Glavna taborišča za slovenske ukradene otroke so bila Saldenburg, Neustift, Himmelberg, Selingenporten, Eisenstein in Kastel – Amberg pa tudi druga. Ukradeno je bilo okoli šeststo slovenskih otrok. Za nekaterimi se je sled povsem izgubila, nekatere pa so starši iskali prek sodišča in tudi uspeli (Ivan Pirečnik in Franc Zagožen), medtem ko je na primer Šarhovim otrokom uspelo pobegniti in se celo ponovno vključiti v očetovo četo. Padli so na Osankarici na Pohorju skupaj z legendarnim očetom.

Ločitev otrok od staršev v najzgodnejših otroških letih je kruto dejanje. Nekoliko starejši otroci so se že zavedali okrutnosti tega nacističnega zločina, zato se je v njih zgodaj vzbudil občutek sovražnosti, se spominja Stanko Doberšek. Zanimivo je, da so se kljub mladosti zavedali resnosti položaja, v katerem so se nenadoma znašli. Prevzeli so skrb za mlajše brate in sestre; nekateri, »stari komaj pet let, so bili strahotno osamljeni in izgubljeni med barakami, ki so si bile tako podobne...« Hkrati pa so se zavedali, da bodo lahko le kot strnjena skupina premagovali surovost in nečlovečnost in jim kljubovali. Kako, nas je zanimalo. Med njimi je vladala jeklena disciplina, drug do drugega so bili pošteni in tovariški. Kajti, znašli so se v enakih razmerah, bili so brez staršev in zavedali so se, da bodo le tako preživel. Tudi če je kdo komu kaj ukradel, so stvar uredili med seboj, niso se tožarili. Če so se posamezniki navezali na Nemce, so jih ostro prijeli.

Življenje v taboriščih je bilo težko. Spominjajo se zgodnjega vstajanja in predvsem apelov, kjer so jim ob dvigovanju zastave in petju nemških pesmi brali, da so jim v drugih taboriščih umrli mama, sestra, oče, brat... Težko delo in vojaško urjenje jih ni strlo, nasprotno, še bolj so postali uporni in sovražni. Kot so sami pripovedovali, so se kar nekajkrat uspeli upreti. Gotovo ni nobeno branje še tako verodostojnih podatkov, ki pričajo o grozodejstvih vojne, tako hudo kot pripoved tistih, ki so vse to doživeli in preživel. In ta je toliko pretresljivejša, če so ji bili priče otroci, stari komaj pet, deset ali petnajst let. Obiskala sem nekatere od ukradenih otrok, in sicer Jožeta Pajerja na Gorenjskem, ter Ivana in Stanka Doberška, Sergeja Hribarja in Zvonko Weinberger na Štajerskem, in v pogovoru z njimi želela obuditi spomin na njihovo življenje v taborišču.

Veliko let je že minilo od tedaj. Težnje, da bi preteklost pozabili, so bile pri vseh očitne, vendar tega niso mogli. Kajti pozabiti in preživeti samo za danes in jutri ni mogoče zato, ker so ti ljudje okradeni za preveč stvari.



Naj navedem odgovor Jožeta Pajerja na vprašanje, zakaj se imenujejo ukradeni otroci:

»Zato, ker smo bili okradeni za starše, za domovino, za otroštvo, za mladost pa verjetno tudi za vzgojo in izobrazbo, ki bi si jo v normalnih okoliščinah zagotovo pridobili, in mogoče še za normalen razvoj naših otrok; ne vem, kako s svojo preteklostjo vplivam na vzgojo svojega otroka; končno smo bili okradeni tudi za zdravje: naša rast je bila okrnjena, nismo zrasli, ko smo se vrnili, nas je bila sama kost in koža.«

Pretresljivo sliko dobimo tudi iz pripovedi Sergeja Hribarja in Ivana Doberška.

Sergej Hribar:

»Star sem bil komaj pet let, ko sem se s sorodniki znašel v zbirnem taborišču v Celju. Tu so pripravljali Transporte za naprej, ločevali so otroke od staršev, in to po treh skupinah: najstarejše ljudi so pošiljali v posebna taborišča, ljudi srednjih let v koncentracijska taborišča in otroke spet v posebna taborišča. Iz Celja so nas otroke odpeljali v prehodno taborišče Frohnleiten. Tam nismo bili dolgo, od tam nas je pot vodila prek Saldenburga, Neustifta, Kastla, Seidelthama in seveda nazaj domov. Večina teh otrok ni več videla svojih staršev.«

V katerem od taborišč je bilo najhuje?

»Huda so bila po svoje vsa. Frohnleiten mi je ostal v spominu po barakah, kjer sem bil povsem izgubljen, saj sem bil star komaj pet let. Kar izgubil sem se od začetka: barake so si bile podobne, eno ležišče mi je bilo odkazano, in nisem ga več našel. Seveda pa so bila vsa enaka in je bilo tako vseeno, na katerem sem bil... Bil sem sam, nekateri otroci so bili v večjih skupinah, tudi od doma so se že poznali. Jaz pa sem bil tedaj še edinec in sem bil še bolj osamljen. Toda kmalu smo se strnili in kot strnjena skupina lažje premagovali taboriščne tegobe. Zdi se mi, da smo prav zaradi tega preživeli; končno pa smo tudi bili potomci tistih puntarjev na Gorenjskem in Štajerskem, ki so se že nekdanj upirali, in tako Nemcem ni bilo že vnaprej dano, da bi iz nas naredili Nemce.«

Ivan Doberšek:

»Spominjam se 19. avgusta, ko so nas otroke trgali iz materinih naročij, nas nato naložili na transport in odpeljali v Frohnleiten. Na postaji smo se znašli sami, osamljeni, najmlajši brat Drago, star je bil komaj štiri leta, je jokal in klical mamo. Starejši bratje smo morali prevzeti vse dolžnosti, ki jih je do tedaj opravljala mama. V Frohnleitu smo bili šest tednov in smo živeli v zelo slabih razmerah. Jesen je bila, prihajala je zima. Bratu smo skušali malo olajšati življenje, pa nismo imeli s čim. Mi starejši smo že dobro vedeli, kaj se je dogajalo, on se pa tega ni zavedal; iz taborišča je prišel zelo podivjan, nismo ga mogli krotiti, bil je bolan in to dolgo.«

In kakšno je bilo življenje v taborišču?

Stanko Doberšek:

»Zame je bilo najhuje v taborišču Himmelberg. Tu sva bila skupaj z bratom Danilom. Takrat sva najbolj občutila osamljenost in sovražnost Nemcev do nas. Ob pol štirih zjutraj smo morali vstajati, se obleči in kake pol ure daleč teči k nekemu izviru, kjer smo se kopali do dvajset minut, potem pa spet v kolono in nazaj v taborišče. Tu smo imeli telovadbo, apel, dviganje zastave, peli smo nemške pesmi, nato pa zajtrk ter šolo do 12 h in kosilo.

Morali pa smo tudi delati v samostanu, ki je bil v bližini. In to trdo. Hodili so po nas, da smo po njivah pobirali kamenje; bilo ga je toliko, da bi lahko hiše gradili. Opravljali pa smo še razna druga dela: nosili gnoj v košarah na vrtove, jeseni pa smo pobirali krompir. Dobro so nas izkoristili, stare od šest do enajst let.

Marsikaj smo doživeli, posebej pa mi je ostal v spominu ta dogodek: Jeseni smo morali iti pobijati miši. Če bomo pridni, so nam obljubili, bomo zvečer dobili krompir z maslom. Z veseljem smo šli to delat. Dali so nam kole, pa je šlo prepočasi, tako smo miši kar z rokami pobijali. Toda zvečer masla ni bilo. Drugi dan smo se zmenili, da bomo štrajkali. Sedeli smo, nismo hoteli loviti miši, potem pa smo le morali začeti delati. Nekdo od fantov je predlagal, da bi miši metali v traktorista, ko bo oral. Traktorist se je uprl in ni hotel več orati. Tako smo dosegli, da je bilo za večerjo tudi maslo...«

Žanimalo nas je, od kod takšna upornost. »Poniževanje Nemcev je bilo prehudo«, je odgovoril Stanko Doberšek; oni, otroci, pa so se zavedali, da njihovi starši niso banditi; vedeli so, da so v partizanih ali pa so že umrli. V taborišče so jim sporočali, da so jim matere umirale v Auschwitzu.

»In v nas je nastal odpor, ki se ni dal več zatreti. To sovraštvo je bilo takšno, da smo si obljubili, da se bomo maščevali, ko se bo vojna končala. To nam je dalo moč, da smo preživeli. Bilo je lažje, ker smo vedeli, da ata živi. Vedeli smo tudi za Tita. Ameriški letalci so metali letake – in brali smo tudi že; in tako smo zvedeli, da je v Jugoslaviji Tito. Naša parola je bila 'Tita gor, kralja dol!'. Spominjam se tudi plakatov, na katerih je bil oblikovan mož kot senca, pod njim pa je pisalo 'Sovražnik vse sliši!' Mi pa smo na 'sovražnik' napisali 'Tito vse sliši!' Vodja taborišča je hotel zvedeti, od kod vemo za Tita v Jugoslaviji. Po pet in šest nas je klical na zaslišanje, nas pretepal, mi pa smo molčali.

Kakšno zadoščenje smo imeli tedaj, ko je na bližnjem posestvu poginilo ogromno ovac. Amerikanci so namreč metali strup v obliki steklene volne, ki smo ga mi morali pobirati v košare. Zmenili pa smo se, da te volne ne bomo pobirali, ampak smo jo cefrali še bolj na drobno in jo metali nazaj. Nemci niso vedeli, zakaj so ovce poginile. Pa smo tudi mi nekaj naredili, smo si mislili. Bili pa so seveda tudi čisto drugačni dogodki. Spominjam se, na primer, kako je v naši baraki umrl neki fant, pa tega

nismo povedali. Imeli smo ga kake tri dni v baraki, da smo dobivali tisti kruh in hrano. Sicer pa jih je veliko umrlo.«

Tudi Jože Pajer se spominja zgodnjega vstajanja, ko so jih budili s piščalko, pospravljanja pogradov, umivanja, apela, dviganja zastave, ko so zvedeli za umrle sorodnike, po zajtrku pa delo – mlajši otroci so delali doma, starejši pa na polju ali za industrijo, vmes pa so jih tudi vojaško urili.

»V taborišču nas je vojaško uril esesovec. Oblečeni smo bili celo v vojaške uniforme. Bil je oduren možak, ki je zelo grdo ravnal z nami; vedno smo bili zunaj, ne glede na vreme, oblečeni pa smo bili zelo borno. Nekega dne smo se dogovorili, da bomo pri povelju Laufmarsch – Marsch stekli in ga ne bomo čakali – šepal je in ni mogel teči za nami. Tekli smo dokaj dolgo, se nato ustavili in poslali izvidnico, da bi videli, kaj počne. Sam se je vrnil v taborišče, mi pa smo v taborišče prikorakali, kot da se ni nič zgodilo, v nekaj vodih in se postrojili tako, kot če bi nas vodil on. Vodja taborišča nas je že čakal in seveda vprašal, kaj mislimo. Rekli smo, da nič, da pač nismo slišali njegovega poveljevanja, da smo, ko je poveljeval Laufmarsch – Marsch, stekli, in ker nismo slišali, da bi poveljeval, naj se ustavimo, smo pač tekli. Vodja sicer ni nasedel tej laži, okregal nas je, vseh seveda ni mogel tepsti, posledica pa je bila, da so moža zamenjali. Moral je na vzhodno fronto, ker ni bil sposoben, da bi nas krotil. Seveda je bil to le obrobni, prijeten dogodek, neprijetnih pa je bilo več. Že to, da si bil lačen in da so te še topli, mučili, da si bil celo noč zaprt v bunkerju in zmrzoval med tistimi ozkimi stenami, ko še sesti nisi mogel, in če si se še pomočil, ker si nisi upal trkati, in si imel zjutraj še podaljšano kazen, je bilo hudo. Tega pa je bilo veliko več...«

Spominja se, da izdajalcev med otroki ni bilo. Če se je kaj zgodilo, so poračunali med sabo. Tožili niso. Tudi navzven so držali skupaj, bili so izredno trmasta generacija, se spominja, in zadosti vitalna, tudi tedaj, ko so se pretepali s Hitlerjugend. »S takim vedenjem smo vzbudili začudenje tudi pri voditeljici taborišča in je začela gledati na nas vendarle malo bolj humano. Ti odnosi so bili torej zelo pozitivni, ker bi drugače še težje živeli. Sicer pa smo bili vsi na istem, vsi smo bili brez staršev in takšno vedenje se nam je zdelo normalno. Tako smo se tudi kovali; seveda pa so bile vrednote, kot smo jih pojmovali tedaj, čisto nekaj svojstvenega in jih danes težko razumemo.«

Naj ta del končamo s pripovedjo gospe Zvonke Weinberg, ki je bila stara sedemnajst let, ko so jo deportirali v taborišče Kastel, kjer je opravljala najrazličnejša dela. Pet otrok iz te družine je bilo v taboriščih, mati in sestra sta umrli v Auschwitzu. Zvonka Weinberger se spominja trdega dela v kuhinji in pralnici, kjer je morala oprati osemdeset rjuh na dan. Leta 1944 se je v taborišču srečala s sestrami. O življenju v taborišču je pripovedovala takole:

»Naj je v taborišče za kogarkoli prišlo sporočilo, da mu je kdo od domačih umrl, smo vsi jokali. To je trajalo od oktobra 1942 do marca 1943. Sleherni dan smo dobivali sporočila, da je komu umrla mati, drugemu oče, sestra ali brat. Šest mesecev smo nepretrgoma jokali, ko pa so sporočila prenehala prihajati, ko nas niso več obveščali o umrlih domačih, ko že nismo imeli nikogar več, smo bili še tri mesece zelo prizadeti, potem pa smo nekako otopeli. Ko sem leta 1945 prišla iz taborišča, se nisem znala jokati. Pozneje, ko sem bila že poročena, me je mož vprašal: 'Ali ti sploh ne znaš jokati?' Ne, nisem se znala jokati, toliko smo pretočili solza v taborišču. Kdor tega ni doživel, si ne more predstavljati. Spominjam se, da nihče med nami ni hotel govoriti nemško, čeprav je bilo slovensko prepovedano. Toda vsi smo med seboj govorili samo slovensko. Ko smo prišle v sobo, smo tudi zapele slovenske, domače pesmi. 'Gor čez Izaro', recimo, in druge. Vsi, ki smo prišli domov, smo znali samo slovensko...«

Otroci so čutili, da se bliža konec vojne, o tem Ivan Doberšek:

»V taborišču je zavladalo veliko veselje, kadar so Amerikanci bombardirali Nuerenberg v neposredni bližini našega taborišča. Takrat smo poskušali Nemcem na vso moč nagajati. Puščali smo taborišče razsvetljeno, da bi prišli Amerikanci tudi nadenj in bi ga zadeli! Imeli pa smo po svoje tudi praznik – esesovci so nas namreč nagnali v bunkerje, tam pa je bilo polno korenja, pese in kolerabe. Postali smo pravi glodalci in pojedli, kar smo v tistem času največ mogli, potem pa smo si napolnili še žepe in odnesli hrano seboj.«

Stanko Doberšek pa se spominja, kako je fantom v taborišču Kastel uspelo ukrasti tudi orožje. Nemci ga niso našli. Ko so taborišče osvobodili Amerikanci, so orožje izročili osvoboditeljem.

Težko si predstavljamo, kaj so tedaj preživele matere, ko so jim trgali otroke iz naročij in jih prisilno ločevali. Nekatere so bile v partizanih in vso vojno niso vedele, ali bodo še kdaj videle svojega otroka.

Jožica Hribar:

»Kako so aretirali mojo sestro in kako je sploh bilo z družino, sem zvedela šele po vojni iz naloge, ki jo je sin Sergej pisal v šoli. Opisal je, kako je občutil pregnanstvo, ko so ga, otroka, odtrgali od moje sestre, pri kateri je bil skrit in za katero je mislil, da je njegova mati. Jaz sem bila v partizanih in sem leta 1942 zvedela, da so vse, ki so bili doma, odpeljali v taborišče. Ves čas vojne nisem nič vedela o njih. Toda vsak dan sem mislila nanje, na sina, ali ga bom sploh še kdaj videla. Ali ga bom našla, ali ga bodo tujci vzgajali v janičarja? In če se bo sploh vrnil, kakšen bo...?

No in potem se je vrnil. Leta 1945 je bila v Celju zbirna baza in moj mož je tja hodil spraševati, saj je moral poiskati kar pet otrok naših bližnjih sorodnikov. Sin je prišel avgusta leta 1945. Pripeljal ga je domov ... in sam stopil za vrata. Odprla sem, pred vrati je stal otrok, ki ga nisem

spoznala, saj se tudi nisem nadejala, da bo prišel. Pa ga vprašam, kaj bi rad ... v tistem pa ... bil je ves umazan, ker so se vozili v živinskih vagonih, se nasmeji; takoj sem ga spoznala. 'Saj ti si vendar moj Sergej!' In seveda ga peljem v stanovanje, tudi moj mož stopi za njim in od sreče smo jokali. Vprašala sem ga, če me kaj pozna. Odgovoril mi je, da me še ni nikoli v življenju videl. Ravno tako tudi svojega očeta ni poznal. Nikogar ni poznal... V začetku je bil tudi zelo plašen. Nikoli tudi ne bom pozabila vrnitve mojega nečaka Draga Hribarja. Prikrivali smo mu, da se nihče ni vrnil iz taborišča; tolažili smo ga, češ saj bodo gotovo še prišli. Fant pa je takoj spoznal, da ne bo nikogar. Po licih so mu začele teči solze, potem pa je v kotu zagledal pianino in zaigral nanj 'Slovenska mat me je rodila...'

Drago Hribar je posvetil umrli materi pesem:

*»...Zastonj me bega, muči
hrepenenje,
da bi priklical zdaj Te iz grobov
in Ti dejal: veš mama, vse le sen
je,
že v daljah vabi spet domači krov.
Zaman! Kje zdaj želje so? Kje
življenje?
Vse je prešlo ko motni šum
valov...
in luč, ki si v detinstvu jo
prižgala,
z mladostjo je neznano odvihrala...¹*

Jože Pajer je imel v taborišču celo stike s svojo materjo. Prejel je sedem ali osem pisem, ki jih je na poseben formular pisala, avtorica knjige Preživela sem taborišče smrti. »Iz teh pisem se ni dalo nič razbrati. Bil sem vesel, če so prišla, saj sem tako vedel, da je mati še živa. To je bilo najpomembnejše... Ko pa so prenehala prihajati, veste, tisti trenutek to zame ni bila ne vem kakšna tragedija; saj jih je pred mano že toliko in toliko zajokalo. Jaz sem lahko samo upal, da je mati morda le še živa. In to sem zvedel na meji v Področici, ko me je neki moj vrstnik, on partizan, jaz pa vrnjenec, ki ga nisem upal vprašati, če je mati živa, tako sem se bal končne besede, vprašal: 'Ali ne veš, da je mama doma?' Kaj mi je še pripovedoval, nisem več slišal. Ko smo se peljali naprej, in tega se zelo dobro spominjam, sem se obrnil k drugim, se ozrl po njih in skušal navezati stik, pa se mi je nenadoma zazdelo, da sem sam. Vsak se je

¹ Pesem je uvedla moj prispevek »Izpovedi ukradenih otrok« v knjigi *Otroštvo v senci vojnih dni*.

zaprl kot školjka v svoje misli... Vsak zase se je znašel pred novim vprašanjem, kako naprej. Ta razdvojenost, ki se je pokazala pri marsikom, je bila dokaj huda ...

Ko sem stopil v kuhinjo in zagledal teto pri štedilniku, sem mislil, da so mi lagali. Potem pa sem zaslišal njen glas, zvok mi je še ostal v spominu – in sva se srečala. Ko sva se objela, so bile njene prve besede: 'Ko si odšel, si mi bil do nosa, in ko si se vrnil, si mi do nosa. Nič nisi zrasel, prav tak si prišel domov.' Ostala sva brez besed, mama je zajokala in meni se je zazdelo, malo je takšnih trenutkov, ko se ti zazdi, da se še enkrat rodiš ... ko se zgodi nekaj velikega... Zame je bil to tak trenutek.«

Domov torej, v osvobojeno domovino, vendar je bilo prgišče svobode za vsakogar drugačno. Nekateri so prišli na prazne domove kot na primer Dobrškovi otroci, Weinbergerjevimi je ostala le stara mati, nekateri pa so se vračali domov, ne da bi vedeli, ali imajo starše žive ali ne. Jih bodo spoznali? Kakšni so? Kakšno življenje jih čaka?

Sergej Hribar:

»Nisem vedel, ali so starši živi, slutil sem, vedel pa nisem do tistega trenutka, ko me je prišel iskat oče. Dobra tri leta odtujenosti so že napravila svoje in očeta seveda nisem več poznal. Pravzaprav več kot tri leta, saj je že leto prej odšel v partizane. Prišel je v uniformi in me odpeljal v Celje, kjer sta bila z materjo in sestro, ki je do takrat še nisem videl. Stanovali smo na Ljubljanski cesti. Dobro se spominjam, kako sem šel po tistih stopnicah, oče je pozvonil in stopil za vrata. Vrata so se odprla, nasproti mi je stala ženska, ki je nisem poznal. Vprašala me je, kaj bi rad. Bil sem v taboriščni uniformi, v razcapanih platnenih hlačah, in sem bil videti zelo beden. V zadregi sem se nasmehnil, takrat me je spoznala... Naenkrat sem se znašel v domačem okolju, ki mi ni bilo več domače. Znova sem se moral privajati...

Bil sem tako srečen, da so bili starši živi. Zato so me lahko začenjali usmerjati v življenje. Večina drugih ukradenih otrok te sreče ni imela, saj večina ni imela živih staršev, le redki so imeli še koga živega.

Nobene predstave o življenju naprej nisem imel. Mama mi je začejala pripovedovati, da bom šel v osnovno šolo, potem pa še v kakšno drugo šolo in koliko kakšna šola traja. Kar zgrozil sem se ob misli, da bom moral še toliko časa živeti. Trpek priokus sem jaz gotovo lažje premagal kot tisti, ki niso imeli življenjske opore v starših. Pri teh je bilo prilagoditveno obdobje gotovo daljše in morda so nekateri močno zagrenjeni še danes.«



V domovino so se vračali od julija do septembra leta 1945. Vendar jih svoboda ni pričakala odprtih rok. Znašli so se pred novo negotovostjo,

občutek osamljenosti in tesnobe je zdaj postal drugačen. Pa tudi življenje v taborišču je pustilo posledice, ki so se jih zdaj v novem okolju težko in počasi otresali. Mnogi med njimi so bili zelo razočarani. Pozneje so zapadali v hude depresije, alkoholizem, nekateri so naredili tudi samomor. Večina od njih pa je vzdržala, kjubovala novim težkim razmeram, ker so v taboriščih postali zrelejši, izredno trmasti, zelo vzdržljivi in notranje močni. Navsezadnje so zdržali muke in ponižanja, ker so verjeli, da se vse strahote morajo enkrat končati...

Posledice, ki jih je na njih pustilo življenje v taboriščih, jih uvrščajo med žrtve fašističnega nasilja, kljub temu da so bili tako majhni.

PRIPIS

Oddajo *Ukradeni otroci* smo pripravili na ljubljanskem Radiu v izobraževalnem uredništvu ob Mednarodnem letu otroka (1979). Z njo smo želeli pokazati eno od najbolj črnih strani nacističnega nasilja med našimi ljudmi. Zastavili smo jo kot splet dokumentov in izjav oziroma spominov otrok, tedaj že odraslih ljudi, ki so v obdobju 1942–1945 preživeli svoje otroštvo in mladost v nacističnih taboriščih. Zato v tem sestavku ne moremo zabrisati značilnosti radijske oddaje, ker je v celoti zasnovana na izjavah ljudi, ki smo jih obiskali. Ne glede na to, da srečujemo ista imena, kot se pojavljajo tudi v Terčakovi knjigi *Ukradeni otroci*, so bile te pripovedi o življenju v taborišču na radiu prvič objavljene, potem so izšle v že omenjeni knjigi *Otroštvo v senci vojnih dni*, brez ponovne vključitve njihovih pripovedi v ta prispevek pa bi bil prikaz tega dela slovenske zgodovine nepopoln.

Poročilo o rezultatih ankete med ukradenimi otroci, objavljeno v prilogi, je ponovni prevod daljšega prispevka, ki sem ga pripravila za jugoslovanski posvet z naslovom *Deca, rat, revolucija (Poruke NOB u brizi za djecu – Titovoj generaciji slobode)*, ki je potekal v Zagrebu aprila 1980. Iz prispevkov s tega posveta je nastala knjiga, ki ima 750 strani. Iz Slovenije je bilo več poročevalcev, o ukradenih otrocih je pripravil besedilo tudi Stane Mrvič, jaz sem sodelovala izključno zaradi radijske oddaje. Le-ta je imela velik odmev med ljudmi, ki teh usod niso poznali, ker se o njih ni govorilo, pa tudi med ukradenimi otroci; omeniti moram, da so bili dogovori za snemanje dolgotrajni, ker mi nekateri sprva niso zaupali zaradi upravičenega občutka odrinjenosti, saj je bil odnos družbe do njih nekako odklonilen in so si dolgo zelo prizadevali za svoje pravice, preden je sploh prišlo do kakršnekoli realizacije njihovih zahtev (anketa leta 1977), in še dolgo potem se ni veliko spremenilo!. Po oddaji sem dobila njihove dokumente in pripravila veliko daljše poročilo o njihovem družbenem položaju glede na anketo, ki je potem v omenjeni knjigi ponovno izšla okrnjeno. Radijska šola za srednjo stopnjo *Ukradeni otroci* je izšla v tisku, v knjigi *Otroštvo v senci vojnih dni*, ki jo je izdala Zveza prijateljev mladine leta 1980 s pripovedmi vseh prizadetih, Jožeta Pajerja, Sergeja Hribarja in njegove mame Jožice, Ivana ter Slavka Doberška in Zvonke Šloser Weinberger. Za objavo socialnega stanja ukradenih otrok v tej knjigi pa niso bili preveč navdušeni, čeprav je bil v celoti pripravljen. Od tedaj je preteklo skorajda dvajset let. Tako je ta sestavek spet le spomin in opomin.

POROČILO O REZULTATIH ANKETE MED UKRADENIMI OTROCI

Dne 12. aprila leta 1977 se je na Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije razpravljalo o predlogih za možno ureditev socialnih vprašanj in statusa ukradenih otrok. Tega naj bi se lotila posebna delovna skupina, v kateri bi bili predstavniki odbora ukradenih otrok, Republiškega komiteja za vprašanja borcev NOB in vojnih invalidov, komisije Skupščine SR Slovenije za vprašanja borcev NOB in predstavniki Republiškega odbora Zveze združenj borcev NOB Slovenije. Delovna skupina se je sestala 19. septembra 1977 in razpravljala o nekaterih poglavitnih vprašanjih, potem pa sklenila, da bi bilo potrebno zbrati in obdelati določene podatke o tej skupini ljudi. Dogovorili so se za anketo med ukradenimi otroki, ki jo je pripravil njihov odbor decembra 1977 oziroma januarja 1978. V anketi so zajeli 400 oseb, ki so bili otroci ustreljenih partizanov, talcev, umrlih v taboriščih, ki jih je okupator odpeljal v posebna mladinska taborišča ali pa so jih prevzele nemške družine.

Poleg standardnih vprašanj je anketa vsebovala tudi veliko takšnih: kdaj, kako in zakaj je prišlo do nasilne ločitve od staršev, stopnja izobrazbe, položaj, ki so ga imeli v svoji stroki, vprašanje o višini osebnega dohodka, o zdravstvenem stanju in o posledicah zaradi nasilnega razdvajanja od staršev v zgodnji mladosti, kako so z njimi ravnali v taborišču in nazadnje, kaj predlagajo in kakšne so njihove želje glede ureditve odprtih vprašanj, s katerimi se soočajo.

Iz števil, ki so poglavitni del tega poročila, ugotavljamo, da je bilo med 400 ukradenimi otroki 198 fantov in 202 deklet. 390 so jih ločili od staršev v avgustu 1942 in jih odvedli v različna taborišča na prevzgojo (razen šestih). Domov se jih je 329 vrnilo šele leta 1945, leta 1944 – 39, leta 1943 – 17 in le en otrok že leta 1942. Iz zbranih podatkov o starših ukradenih otrok je razvidno, da so okupatorji 257. otrokom ubili očeta, 120. mater in 171. sorodnike, medtem ko je 35 otrok zaradi neposrednih ali posrednih posledic okupatorjevega nasilja izgubilo očeta in mater. Iz ankete je nadalje razvidno, da so se ukradeni otroci navkljub prizadetosti in neprimernim okoliščinam relativno zelo uspešno vključili v izobraževanje in dosegli zadovoljivo izobrazbo, skoraj 5 odstotkov višjo, 25 odstotkov srednjo, 8 odstotkov je visoko kvalificiranih, 20 odstotkov je kvalificiranih, polkvalificiranih ali nekvalificiranih pa je samo 1 odstotek anketirancev; 16 odstotkov jih je končalo osnovno šolo, eden je doktor znanosti.

Starostna struktura zaposlenosti je bila naslednja:

od 35 do 40 let	_____	14 %
od 40 do 45 let	_____	26,5 %
od 45 do 50 let	_____	33 %
nad 50 let	_____	27 %

Poglejmo si še njihovo delovno dobo:

od 5 do 10 let	_____	6,2 % anketiranih,
od 10 do 15 let	_____	9,5 % anketiranih,
od 15 do 20 let	_____	21,25 % anketiranih,
od 20 do 25 let	_____	18,75 % anketiranih,
od 25 do 30 let	_____	18,25 % anketiranih,
od 30 do 35 let	_____	7 % anketiranih,
nad 35 let	_____	0,5 % anketiranih.

Na vprašanje o zdravstvenem stanju je od 400 anketiranih oseb 66 ali 16,5 % odgovorilo, da so zdravi, 281 ali 70 %, da so bolni, drugi pa na to vprašanje niso odgovorili...

Med boleznimi prevladujejo živčne.

V tistem delu vprašalnika, kjer so odgovori o materialnem položaju vprašanih, zasledimo, da določene zakonsko upravičene pravice uživa 22 oseb (7 vojnih invalidov, 8 žrtev fašističnega nasilja, 7 otrok padlih borcev). Priznana dvojna leta je imelo 38 ukradenih otrok ali 9,5 odstotkov, enojna leta pa 90 oseb ali 22,5 odstotkov. Zelo se razlikujejo odgovori glede predlogov pomoči, ki bi jo potrebovali. Nekateri so predlagali različne oblike materialne pomoči. Tako je želelo 29 anketiranih materialno pomoč za priznanje statusa, v denarju, kreditih itd. Pomoč pri zdravljenju (v zdraviliščih) je predlagalo 148 oseb. Drugi predlogi so še: reševanje stanovanjskih vprašanj – 11 odgovorov, pomoč pri šolanju otrok, štipendije – 11 odgovorov, zaposlitev je želelo 6 anketirancev, eden pa si je želel postati član Zveze združenj borcev narodnoosvobodilnega boja.

373 ali 93 odstotkov ukradenih otrok je bilo mnenja, da jih je potrebno v primeru, ko ne bodo mogli iz zdravstvenih razlogov opravljati svojega dela, z ustreznim zakonom zaščititi, ker imajo v povprečju krajši delovni staž kot drugi delavci, ki so se šolali v normalnih razmerah in tako tudi nastopali službe, da bi dosegli polno delovno dobo. Drugače bi morali delati veliko dlje kot do starosti 60 let (moški) oziroma 55 let (ženske).

Spoštovano uredništvo!

*Med pregledovanjem literarne zapuščine dr. Ferda Kozaka sem naletela na sklop pisem, ki kažejo na prizadevanja jugoslovanskega medvojnega političnega vodstva, da bi se dvignil ugled nove (avnojske) Jugoslavije v svetu. Ohranjena pisma so neke vrste »medvojni dokumenti«, ki nam verno sočasno kažejo določena zgodovinska dogajanja in obenem tudi smernice za bodoče delo. Med vsemi pismi so najbolj zanimiva pisma Edvarda Kardelja, katerega dvajsetletnico smrti smo Slovenci letos »sramežljivo«
prezrli. Morda bo objava teh vojnih pisem na svoj način odgrnila tudi tista nevidna (a še kako pomembna) prizadevanja za mednarodno priznanje boja jugoslovanskih narodov za osvoboditev.*

V upanju, da so pisma uredna objave,

*Vas lepo pozdravlja
Vodja retrospektivne bibliografije NUK,
mag. Rozina Švent*

Rozina Švent

PO SLEDEH KARDELJEVIH PISEM

Boj za priznanje nove Jugoslavije (pomen in vrednost informacijskih služb
med drugo svetovno vojno)

V izredno obsežni literarni zapuščini¹ dr. Ferda Kozaka, ki šteje preko 2100 enot, so med njegovo korespondenco ohranjena tudi številna pisma vidnejših slovenskih politikov, ki so s svojim delom med drugo svetovno vojno igrali pomemno vlogo tudi pri mednarodnem uveljavljanju nove države Jugoslavije. Pri tem moramo upoštevati dejstvo, da so zahodni zavezniki vse do pomladi leta 1944 podpirali Draža Mihailovića in begunsko vlado v Londonu ter da je resnica o narodnoosvobodilnem uporju jugoslovanskih narodov le počasi prodirala v svet. Predvsem NOV si je s svojim bojem in pripravljenostjo na žrtve priborila mednarodni ugled in odigrala tudi pomembno vlogo v končnih vojaških operacijah na Balkanu.

Med ohranjeno in do sedaj neobjavljeno korespondenco, ki jo je v letih 1944-45 prejel Kozak v Bariju kot član vojne misije NOV Jugoslavije, si pisma Edvarda Kardelja, Dolfi Vogelnika in Borisa Zihlerla vsekakor zaslužijo objavo, ker pomembno dopolnjujejo naše vedenje o tem obdobju. Pričujoča pisma se vsekakor razlikujejo od številnih osebnih (pogosto zgolj vljudnostnih) pisem, saj v njih najdemo na eni strani analizo trenutnega vojnega in političnega stanja, na drugi strani pa neke nove smernice za bodoče delovanje.



1. pismo Edvarda Kardelja² – Ferdu Kozaku³ (3 strani tipkopisa z lastnoročnim Kardeljevim podpisom in pripisom)

Dragi tovariš K.!

13. IV. 1944

Prejel sem vaše pismo in se Vam zahvaljujem zanj. Na žalost vam trenutno ne bom mogel še odgovoriti na nekatera vprašanja, zlasti na vprašanje o vaši družini. Nahajam se namreč sedaj v Bosni in zato ne morem poizvedeti o stvareh, o katerih me sprašujete. Poslal pa sem pismo dalje v Slovenijo, tovarišema Vidmarju⁴ in Kidriču,⁵ ki bosta gotovo vedela, kako je z vašo družino, ali pa bosta lahko dokaj hitro poizvedela. Ker gre naša pošta za enkrat – zaradi snega, ki ga je po naših planinah še vedno veliko – precej počasi, bo najbrže trajalo kake tri tedne, predno vam bom lahko odgovoril. No, ne glede na to, da nimam o vaši družini nobenih neposrednih in zanesljivih vesti, bi lahko z gotovostjo trdil, da je z

njo vse v redu – kolo(il)kor je pač mogoče v teh časih. Iz Italije se je namreč vrnila velika večina internirancev in jetnikov po kaznilnicah. Do Ljubljane so vsi potovali brez vsakih težav in zadržkov. Tako so Nemci npr. izpustili iz kaznilnice tudi mojo ženo,⁶ ki se sedaj nahaja na osvobojenem področju Slovenije. Težave in trpljenje je nastalo za nekatere od teh vračajočih se internirancev in jetnikov šele v Ljubljani, kjer so jih Rupnikovi belogardisti pričeli zapirati in celo ubijati. No, imena teh so nam znana in je vselej šlo za znane komuniste ali aktiviste OF. Prišel sem iz Slovenije pred dobrim tednom in bi brez dvoma slišal, če bi se vaši družini kaj zgodilo. V tem pogledu so namreč naši precej dobro obveščeni.

Težji slučaj je z Jušom.⁷ Preverjenih informacij sicer tudi glede njega ni, vendar je zelo verjetno, da so ga Nemci skupaj s starim Kidričem⁸ in še nekaterimi drugimi odpeljali v Nemčijo. Točno Vam bom sporočil, kakor hitro dobim odgovor iz Slovenije. Gotovo Vam bodo tudi oni kaj napisali. Naročil sem jim tudi, da nam naj poslej pošiljajo večjo količino literature, ki jo izdajajo, za vas v Italiji. Trenutno nimam ničesar pri roki, kar bi vam mogel poslati.

V splošnem ste gotovo obveščeni o položaju pri nas doma. Odkar ste Vi odšli, je bilo treba marsikaj preživeti. Brez dvoma je bil za Slovenijo vrhunec naporov in žrtev pozimi 1942/43. Ne samo, da smo tedaj v vojaškem pogledu morali preživeti posledice italijansko-nemške poletne in jesenske ofenzive – te smo še dokaj hitro in dobro preboleli – ampak smo morali premagati tudi najtežjo politično krizo, ki je nastala v zvezi z vojaškim nastopom bele garde in izvestnimi pojavi demoralizacije in preplaha v ljudskih množicah. Tedaj so se marsikateri kraji, ki so bili prej za OF, obrnili in postali oporišče bele garde. Zlasti se je zgodilo to skoraj z vso Suho Krajino. Spomladi 1943. smo se znova pričeli popravljati vojaško kakor politično, zlasti še zaradi tega, ker nam je tedaj uspelo spraviti na noge Primorsko in Gorenjsko, s čemer smo nekoliko izravnali nekatera kolebanja na Dolenjskem in Notranjskem. Ljubljana je ves čas ostala čvrsto naša, četudi se je seveda tudi tu belogardistički element precej aktiviziral. Italijanska kapitulacija je ponovno in čez noč likvidirala belo in plavo gardo. V 4 dneh so naše partizanske trupe v "Ljubljanski pokrajini" ujele čez 2000 belih in plavih, nekaj sto je bilo pobitih, ostalo se je razkropilo po domovih in predalo orožje partizanom. Po likvidaciji Turjaka, ki se je edini držal 8 dni (tu je bilo ujetih 700 plavih in belih) je ostala samo peščica bele garde v sami Ljubljani. Razumljivo je, da je bil to ne samo vojaški, marveč tudi temeljiti politični polom bele in plave garde. Vse italijansko orožje je prišlo v naše roke, izvršena je bila splošna mobilizacija in naša vojska je postala resen vojaški faktor s težko artilerijo, tanki, ogromnimi skladišči municije vsake vrste itd. Še celo nekaj aviacije smo imeli. No, manjkalo nam je vojaških kadrov, zato na Primorskem nismo mogli tako zvane "Gubčeve vojske" kakor smo v šali krstili neor-

ganizirano oboroženo množico na Primorskem, ki se je sicer nekaj časa izredno hrabro borila, toda po dobrem tednu so jo Nemci razbili z mnogo manjšimi silami, nismo torej mogli te "Gubčeve vojske" pravočasno pretvoriti v resnično vojsko. Nemška ofenziva v septembru 1943. jo je razbila in izgubljeno je bilo skoraj vse težko orožje, motorizacija, artilerija itd. V "ljubljski pokrajini" je bilo seveda drugače. Tu so bile stare partizanske brigade, ki so postale jedro novo formirane vojske. Tako je ta del naše vojske takoj začel zadajati Nemcem zelo težke udarce. Nemška velika ofenziva na ta sektor v oktobru 1943. je našla ta del naše vojske pripravljen in je zato ostala brez uspeha. Ohranjeno je bilo tudi večina težkega orožja, motorizacije, tankov itd. Ta del naše vojske je potemtakem ostal dobro oborožen, a v teku zime je od Nemcev zaplenil velike količine novega težkega in lahkega orožja ter municije. V toku zime se je ponovno popravil položaj na Primorskem. Poslani so tja kadri, vojaški in politični, in tako je na terenu Primorja in Gorenjske formiran znani 9. korpus, ki se je že tako izkazal v poslednjih bojih, da skoraj ne zaostaja za 7. korpusom v Ljubljanski pokrajini. Dva odreda smo organizirali tudi na avstrijskem Koroškem, ki štejeta več sto mož, samih Korošcev z avstrijske strani. Zelo se je po(p!)ravil položaj na Štajerskem in računamo, da nam bo sedaj na spomlad tam zrasel nov korpus. Skratka, vojske imamo sedaj precej, dobro je oborožena, zrasel ji je dober vojaški in politični kader, obvlada ves slovenski teren in sedaj ni več bojazni za kakršna koli presenečenja.

V političnem pogledu se je seveda položaj razvijal vzporedno z vojaškimi uspehi. V zadnjem času smo uspeli celo v nekaterih belogardističnih rajonih dobivati večino. Celó v Suhi krajini, kjer ima prav za prav skoraj vsaka hiša vsaj enega mrtveca, ki je kot belogardist padel od partizanske roke, se je pričelo stanje popravljati in v nekaterih vaseh je že OF dobila večino in celo aktivno podporo. Sedaj se v Sloveniji vrše tajne volitve v NOO. Po naših računih bo povprečen rezultat pri teh volitvah – ki so popolnoma svobodne in tajne – najmanj 80% za OF, pri čemer v nekaterih rajonih 100%, v Suhi Krajini pa bo nemara ponekje tudi pod 50%. No, to so otoki, ki ne spremenijo splošne slike. Primorje je skoraj 100% z nami, prav tako avstrijski del Koroške, na Gorenjskem je podoben položaj, nekoliko slabše na Štajerskem, kjer se nemčurski element sedaj orientira na nov način k beli in plavi gardi, da bi si rešil svojo kožo. Skratka, politični položaj je tak, da niso mogoča več nobena taka velika kolebanja, ki bi bistveno spravila v nevarnost rezultate sedanje borbe.

O položaju v ostali Jugoslaviji ne bom govoril, ker vam tovariši, ki prihajajo k vam, itak pripovedujejo o tem.

Sedaj pa še nekoliko besed o tem, kaj mi pričakujemo od vas, ki se nahajate v inozemstvu. Zlasti to velja za tov. Vogelnika,⁹ ki ga z imenovanjem v vojaško misijo dejansko pošiljamo v "diplomacijo". Predvsem

tole: kolikor je zunaj intelektualcev in ljudi sploh, ki so sposobni delati v inozemstvu na kakršen koli način v našo korist, naj za enkrat ne silijo v Jugoslavijo. Naš boj stopa sedaj v fazo, kjer bodo naše mednarodno-politične pozicije odigrale odločilno vlogo. Zato je treba sistematično in organizirano delati na tem, da v vseh zavezniških deželah ustvarimo čvrsta jedra, ki bodo organizirano delala na priznanju faktičnega stanja v Jugoslaviji in NKOJ¹⁰ s strani zavezniških vlad. Moč naše politike je bila sicer vedno v tem, da se nismo hoteli nikoli prenačrtati in da nismo na dnevni red postavljali zahtev, ki se niso dale realizirati. Zato je bila naša kampanija za priznanje NKOJ v glavnem neoficialna, a zlasti ni bila močna v inozemstvu. No, približuje se čas, ko bo ta naša zahteva postala popolnoma realna stvar. Zato se je treba v inozemstvu organizacijsko že sedaj pripraviti in se povezati z vsemi tistimi faktorji, ki nam lahko služijo pri tem kot oporišče. Napravite torej vse, kar se da, da bi mogli zajeti s svojo dejavnostjo kar se da široki teren. Poskušajte se povezati z različnimi kulturnimi del(a)lci v Ameriki in Angliji, z različnimi časopisi in agencijami, z javnimi delavci in politiki ter diplomati, skratka, delajte tako, da boste lahko čim bolj širokemu krogu in čim uglednejšim ljudem raztolmačili dejansko stanje v Jugoslaviji in seveda – kot Slovenci – tudi v Sloveniji. Potrebo po priznanju NKOJ postavljajte pred vsem na dnevni red.

Drugo važno vprašanje bi bilo – agitacijsko-propagandistična kampanija za naše splošne zahteve pred inozemstvom: nevmešavanje v naše notranje stvari, federacija, demokracija, zadovoljenje nacionalnih zahtev itd. Kot Slovenci lahko mnogo naredite in dolžni ste narediti vse kar je v vaši moči, da objasnite svetu krivice, storjene slovenskemu narodu 1918. leta in kasneje z njegovim razkosanjem. Tolmačite zahteve slovenskega naroda po združitvi vseh njegovih delov itd. Zdi se mi, da ste se morda preveč samo zaprli v južno Italijo. Poskušajte se povezati s Furlanom¹¹ in drugimi (zlasti tudi v Ameriki) ki delajo za nas, pošiljajte jim material, a obenem dobivajte od njih splošne politične informacije, ki so važne za našo borbo. Sporočajte nam, kolikor morete, kako se drže poedini naši ljudje v inozemstvu kajti vse bo treba poveriti s posebnimi nalogami na liniji, ki sem jo zgoraj naznačil.

Posebno poglavje je, da nam sporočite o možnosti za tiskanje raznega našega materiala v Južni Italiji, ki bi ga potem pošiljali v Jugoslavijo(o!l). O tem vam bo podrobnejše sporočil naše potrebe tov. Velebit.¹²

Javljajte nam se čim pogosteje. Jaz sem pri Vrhovnem štabu, z menoj je tudi Kocbek,¹³ a v kratkem pride sem tudi Rus.¹⁴ Precej često gre vsakdo od nas tudi v Slovenijo, razen tega imamo tudi redno pošto zvezo, tako da se lahko obrnete na nas tudi z različnimi željami glede svojcev, s pošto itd.

Prisrčno pozdravlja Vas in vse tovariše
Edo Kardelj

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

P.S. Moja адреса:
Edvard Kardelj
Vrhovni štab NOV i POJ



2. pismo Edvarda Kardelja – Ferdu Kozaku (8 strani rokopisa)

Dragi tovariš Kozak!

9. V. 1944

Prejel sem Vaši dve zadnji pismi. Datuma se ne spominjam, ker sem obe pismi poslal Kocbeku, ki se nahaja v bližini in jih torej nimam pri roki. Zato mi ne zamerite, če morda na kako Vaših vprašanj ne bom odgovoril.

Za informacije najlepša hvala. Bil bi Vam hvaležen, če bi jih večkrat pošiljali. Zelo so nam potrebne zaradi splošne orientacije. Oficialna poročila sicer dobivamo, no, če prihajajo z več strani, so popolnejša.

Žal Vam danes ne morem sporočiti še nobenih informacij o Vaši družini. Iz Slovenije še nisem dobil odgovora. V zadnjem času so Nemci precej aktivni pa so zaradi tega naše zveze s Slovenijo nekoliko počasnejše. Danes sem jim poslal radiogram z vprašanjem o vaši družini in upam da bo v kratkem odgovor tu. Doslej po radiogramu nisem vpraševal, ker sem računal, da bodo v pismu podrobneje objavili.

V Sloveniji se sicer stvari dobro razvijajo. Nemci in Rupnikovci so sicer v zadnjem času sicer zelo aktivni, toda večjih uspehov niso dosegli. Zasedli so Ribnico, Žužemberk, Dobrnič, Mokronog in Trebnje ter postavili tu svoje garnizone. Naši so prešli v protinapad z dvema divizijama in jih vrgli iz Žužemberka, Dobrniča, Trebnjega in Mokronoga. Prodrli so sicer tudi v Ribnico, zavzeli 18 betonskih bunkerjev in že vodili ulične borbe, toda medtem se je uspela prebiti iz Ljubljane večja oklopna kolona in naši morali so odstopiti iz Ribnice. Nemci so nato ponovno uspeli s tanki in pešadijo prodreti v Žužemberk in Trebnje. Danes smo dobili radiogram, da so jih iz Žužemberka naši po silno ogorčenih borbah znova vrgli, medtem ko se okoli Trebnjega še vodijo borbe, ki se obračajo v našo korist. Ako se našim posreči znova vzeti Trebnje, potem bo ta nemška ofenziva popolnoma zlomljena. – Pravkar smo dobili radiogram, da so naši vzeli Trebnje. Javljajo razen tega, da so Nemci imeli v desetdnevni bojih na tem sektorju 720 mrtvih in 11 razbitih tankov. V nasprotju s tem so naše izgube okoli 20 mrtvih in 70 ranjenih. Kakor vidite, so se naši naučili dobro biti. Po poročilih se je zlasti odlikovala naša artilerija, ki je popolnoma razbila nemško artilerijo. Zadnje vojne zmage so silno okrepile zaupanje ljudstva v OF in tovariši nam sporočajo, da se je v vseh delih

Slovenije pričel izredno močan nov politični polet. V teku zadnjega meseca so n. pr. za 30 % povečali številčno stanje vojske. Izgleda, da bodo v kratkem času v stanju, formirati tretji korpus NOV na teritoriju Slovenije. Politično stanje zlasti karakterizirajo zadnje volitve v krajevne NOO in okrajne narodno osvobodilne skupščine. Volitve so bile tajne in svobodno postavljanje kandidatnih list s strani vseh organizacij in grup, ki sodelujejo v nar. osv. borbi. Razume se beli gardi nismo dali pravice voliti in postavljati liste. Poleg tega pa je imel vsak poedinec pravico predlagati **posamezne** na obstoječih kandidatnih listah. Ker so vse organizacije OF sklenile postaviti enotno, skupno listo, so bile volitve v resnici plebiscit za OF. No poedinih kandidatov je bilo predlaganih s strani poedincev zelo mnogo, tako da je imel skoraj vsak kandidat po enega ali dva protikandidata. Vsi kandidati so bili sicer pristaši OF tako da se je volilna borba vodila to pot na vprašanju **osebnih kvalit**et, a ne strankarske pripadnosti. Dejansko – nova oblika resnične ljudske demokracije. Volilna udeležba je bila ogromna. V Beli Krajini 98 % povprečno, v okrožju Novo mesto, ki ga stalno močno ogrožajo Nemci in Rupnikovci in smo zato računali na manjši uspeh, nas je vse pozitivno iznenadil uspeh 95 % udeležbe. V notranjskem okrožju mi podroben rezultat še ni znan, toda procent bo nekje na sredini med belokranjskim in novomeškim. Volitve se vrše tudi na Primorskem, kjer je večina vasi udeležena pri volitvah s 100 %, toda podrobnosti nam še niso znane. Naši ljudje so pokazali neverjetno visoko zavest. V mnogih krajih so posamezne vasi in naselja prišla na volišče kolektivno z zastavami in pesmijo. Sploh so bile volitve veličastna manifestacija pripadnosti slov. ljudstva OF. Na volišča so – naravnost od maše – prihajale stare ženice in volile prav tako kot moška in ženska mladina od 18. leta dalje. Ker je bilo dovolj protikandidatov in so bile volitve tajne, so bili povsod izvoljeni najboljši ljudje. Večinoma so bili izvoljeni najboljši aktivisti OF. Ponekje so propadli neki funkcionarji OF, ki so se preveč zbirokratizirali, toda bili so izvoljeni drugi ljudje, prav tako zvesti pripadniki OF. Belogardisti so bili sicer precej aktivni, toda nikjer niso dosegli uspehov. Neveljavnih glasovnic je vsega okoli 2 % in od tega ogromna večina neveljavnih zaradi formalnih stvari, medtem ko sovražnih glasovnic skoraj ni. Za karakteristiko naj navedem, da je bila n. pr. volilna udeležba v mestu Črnomelj 95 % in da so bili izvoljeni najboljši ljudje kljub precej aktivni belogardistični protiakciji.

V splošnem je seveda najboljši položaj v Beli Krajini, saj je svobodna že skoraj 8 mesecev. V Črnomlju so bili Nemci nekaj dni v začetku oktobra, potem so ga dvakrat bombardirali brez večje škode (porušenih 9 hiš in ubitih ca 25 ljudi) in je v glavnem prestolnica svobodne Slovenije. Tam je Narodno gledališče, sestavljeno iz ljubljanskih igralcev in nekih novih talentov, balet, razne kulturne institucije i.t.d. Pisati seveda o tem zunaj ni treba, ker bi bilo to izzivanje Nemcev za bombardiranje. Nedavno

se je v Črnomlju vršil tudi kongres kulturnih delavcev in seveda tudi I. zasedanje SNOS¹⁵ se je vršilo v Črnomlju. V nasprotju z mnogimi ostalimi osvobojenimi pokrajinami Jugoslavije, kjer vlada glad, v Sloveniji s hrano še nekako gre. Manjka soli, tobaka, vžigalic, manufakture i.t.d., sicer pa nekako gre. Bela Krajina se je tako navadila svobode, da je postala kar preveč mirnodobska. Imamo seveda tudi tiskarne in bi lahko tiskali, dnevnik, toda vlada silno pomanjkanje papirja. Zaradi tega se tudi format naših publikacij stalno menja, ker smo zavisni pač od formata papirja, ki ga dobimo.

Podoben je položaj tudi na osvobojenem področju Primorja. Čepovan je nekako središče tega področja. No, tu je položaj v toliko drugačen, da je pravo osvobojeno področje relativno ozko (od roba Trnovske planote pa do nekako vzhodno od Žirov, skoraj do Škofje Loke) medtem ko so ostala področja (n. pr. teren južno od Vipavske doline pa skoraj do morja med Trstom in Tržičem) zelo močno pod našo kontrolo, toda je naša oblast nekako polulegalna. Nemci tu niso uspeli ustvariti svojih oblasti, no tudi naše ne poslujejo javno. Ker je ljudstvo popolnoma naše je seveda vodstvo OF popolno. Nemške bande pa na ta teren vpadajo zelo pogosto. Ker je teren neugoden za večje vojaške formacije, se tu drže samo manjši partizanski odredi, medtem ko se osnovne primorsko-gorenjske trupe NOVS nahajajo severneje. Zelo dobro se stvari razvijajo na Gorenjskem, ki tvori sedaj s Primorjem enotno vojaško področje. Precej težak pa je bil vse do zadnjih časov položaj na Štajerskem, toda sedaj se je tudi tam začel močan polet. V februarju je G. Š. Slovenije poslal na Štajersko XIV. divizijo, da bi ojačil tamkajšnje naše sile. Pot XIV. divizije je prava epopeja. Skoro cel mesec (24 dni) se je divizija v neprestanih bojih podnevi in ponoči prebijala skozi sovražnikove obročje. Šla je preko Žumberka, čez Savo nekje nad Samoborom, kjer je imela prve borbe z Nemci in Ustaši, v Hrvatsko Zagorje in potem preko Sotle na Kozje, Rajhenburg, Jurklošter, kjer je imela izredno težke borbe, severno od Celja na Konjice, Vitanje in dalje v Savinjsko dolino i.t.d. K nesreči je zapadel visok sneg. Nemci so vrgli proti njej 20.000 mož. Divizija je imela za naše razmere izredno težke izgube – okoli 200 mrtvih in mnogo ranjenih – toda tudi Nemci so v teh bojih izgubili preko 1000 mrtvih. Najtežje so bile borbe pri Vitanju, kjer je bila divizija polnoma obkoljena s trojnim obročem in je prebila vse tri. Neverjetne primere heroizma je pokazala divizija. Končno pa uspela prekiniti kontakt s sovražnikom in se je odpočila ter reorganizirala. Tako je mobilizirala 600 novih borcev in v zadnjem času je prešla spet – skupaj z ostalimi našimi trupami na Štajerskem – (v!) ofenzivne operacije. V bojih je med drugimi padel Kajuh,¹⁶ eden najbolj talentiranih mladih poetov in je zanj velika škoda. Znani plesalki Pavlinovi,¹⁷ ki je šla tudi s XIV. div., so zmrznili obe nogi. Ne vem ali so jih morali amputirati, vendar so bile ozeblina zelo težke. Ranjen je

bil namestnik politkoma G.Š. Slovenije Viktor Avbelj,¹⁸ toda on je že izven nevarnosti.

Na Koroškem so se pričele stvari zelo dobro razvijati. Organizacije OF so razpredene po vsej Koroški (razen Ziljske doline, kamor naši še niso uspeli prodreti). Tam delata mladi Pirjevec¹⁹ in ing. Žalcar²⁰ ki sicer dobro delata. V kratkem pričakujemo prihod delegacije vodstva stare koroške slovenske stranke k IO OF na osvobojeno področje (tega ni treba objavljati, ker so sedaj še legalni ljudje). Formirana sta tudi dva precej močna odreda, eden v zahodnem, drugi v vzhodnem delu Koroške. Oba odreda, sestavljena iz samih Korošcev, uživata najaktivnejšo pomoč ljudstva.

V zadnjem času so vzpostavili tudi kontakt s Prekmurjem, toda podrobnosti ne vem nobenih. O Mišku Kranjcu²¹ ni nobenega sledu, vendar je zelo verjetno, da je ostal živ. Govore, da se skriva pri nekem kmetu, vendar se meni zdi verjetneje, da se nahaja na Madžarskem.

V Ljubljani je stanje več ali manj nespremenjeno. Strašen teror, neprestana streljanja talcev s strani Nemcev in še več tihih zahrbtnih umorov s strani belogardistov. Toda naše organizacije obstoje, delajo in imajo 80 % Ljubljane čvrsto na svoji strani. Potrebno bi bilo, da bi v inozemstvu čim več pisali o terorju Nemcev in zlasti belogardistov. Bilo bi dobro, če bi se dalo po BBC (kolikor seveda Kosmač²² lahko v tej smeri dela) javno objaviti, da bodo Rupnikovi belogardisti za svoje zločine prav tako prišli pred sodišča kot Nemci.

Za vso ostalo Jugoslavijo je karakteristična izredna aktivnost Nemcev. Napadajo nas na vseh koncih, da bi s tem preprečili koncentracijo naših sil in prehod v njihovo ofenzivo. Ti napadi jih drago stanejo, toda deloma le dosežejo svoj cilj s tem, da naše trupe potiskajo v obrambo. V političnem pogledu se stvari dobro razvijajo. Zlasti je pozitivno dejstvo, da so se zelo dobro razvile stvari v Srbiji in je Draža Mihajlovič²³ tudi v političnem pogledu doživel precejšen krah. Najtežji problem za nas je – glad. Gorski Kotar, Lika, Sandžak, Zahodna Bosna, Dalmacija in Črna Gora stradajo in sicer – stradajo tako, da je smrt od lakote postala vsakdanja stvar. Vsi naši napor, da z lastnimi sredstvi rešimo ta problem so se pokazali kot nezadostni. Trudimo se, da bi dobili hrane od zaveznikov, zlasti od UNRRA.²⁴ Dobro bi bilo, da te stvari v propagandi odločno postavite tudi vi. Strada seveda tudi voljska. To je silno zmanjšalo njeno fizično odpornost. Najtežji meseci pa so šele pred nami. NKOJ bo odločno pritiskal v inozemstvu na razne faktorje, vi s svoje strani podprite v propagandi.

Strinjam se z vašimi pogledi na vaše naloge v inozemstvu. Mi smo pristopili k sistematičnejši organizaciji naše akcije v inozemstvu. Jaz sem v tem pogledu napisal obširnejše pismo z navodili za Dedijerja.²⁵ Ker NKOJ še ne more imeti svoje uradne centrale zunaj, bo v okviru naše vojne misije organiziran v Italiji poseben propagandno-politični odsek na čelu z Dedijerjem. Okrog tega odseka bi se morali grupirati tudi vsi naši

kulturni in javni delavci v juž. Italiji in bi odtod potem organizirali svoje delo po vseh zavezniških deželah. Bilo bi zelo dobro, če bi se v tem okviru tudi Vi čim prej aktivneje udeleževali. Ko sem Vam zadnjič pisal o Vaši aktivnosti, sem mislil predvsem na to. Mi vas bomo oskrbeli z vsem potrebnim materialom in informacijami, vaša stvar pa bo, da to potem po raznih kanalih pošiljate v svet.

Ko sem vam pisal o slovenskih nacionalnih zahtevah, nisem mislil, da bi Vi sami ali vaši ljudje v juž. Italiji postavljali to vprašanje. Potrebno bi pa bilo, da to postavljajo drugi, n. pr. razni "angleški in ameriški prijatelji". Tudi naši sovražniki angažirajo take ljudi, ki dokazujejo našim interesom nasprotno stvari. Seveda je to bolj stvar naših ljudi v Angliji in Ameriki, toda nekdo jih mora na to opozoriti in jim dati material.

Mi bomo organizirali redno dostavljanje materiala v najkrajšem času. Danes vam prilagam samo nekaj izvodov tega, kar imam pri roki. "Pregled dogodkov" vam pošiljam bolj kot primer, kako se borimo s pomanjkanjem papirja (tiskan je na papirju od cementnih vreč, ki so jih naši nekje zaplenili) kakor pa zaradi informacij. S kvaliteto našega tiska se ne prestando borimo, ker imamo premalo kadrov. No, vrši pa tudi tak izredno važno vlogo.

Prilagam pismo za Kosmača. Izročite mu ga, prosim. Bil bi zelo vesel, če bi se kdor koli od vas kaj kmalu javil z novim pismom.

Pismo Vam bo precej mučno čitati.²⁶ Ne zamerite – s pomanjkanjem papirja se vsak dan borimo.

Prisrčno Vas pozdravlja
Edo Kardelj



3. pismo Edvarda Kardelja – Ferdu Kozaku (preko Vladimira Dedijerja (2 strani rokopisa – listič iz majhne beležnice)

Dragi tov. Kozak!

13. V. 1944

Pravkar sem dobil iz Slovenije naslednji telegram z dat. 12. 5. 44:

"Družina Ferda Kozaka svobodna v Ljubljani. Doslej ničesar nismo slišali o kakih represalijah proti njim. Žena in mlajši sin Juša na našem osvobojenem teritoriju. Jušov starejši sin nekje v internaciji, verjetno v Nemčiji. – Kidrič" –

O Jušu ne sporoča nič. Verjetno bo podrobnosti sporočil v pismu.

Pri nas nič novega poleg onega, kar sem javil že v prejšnjem pismu.

S tovariškimi pozdravi
Edo Kardelj

4. pismo Edvarda Kardelja – Ferdu Kozaku (2 strani tipkopisa s podpisom E. K.)

Dragi tovariš Kozak,

26. VII. 1944

Ne zameri, da Ti šele danes odgovarjam hkrati na tri Tvoja pisma. Imam tako polne roke dela, da ne vem, katere stvari bi se bilo treba najprej lotiti. Razen tega so tudi splošni pogoji za delo pri nas precej težki, ker je povsod premalo prostora.

Dedier mi je pripovedoval, da Te precej muči bolezen. Mislim, da moraš v prvi vrsti skrbeti, da se ta ne poslabša, a delaj toliko, kolikor pač moreš, da ne bo preveč v škodo zdravju. Izkoristi sedaj še ta kratek čas prebivanja v Italiji za zdravljenje kolikor je pač mogoče, kajti po osvoboditvi bo v domovini za vsakogar toliko dela, da ne bo časa misliti na bolezen.

Z listom menim, da so stvari sedaj šle dobro pot. Vem, da imaš malo ljudi za sodelovanje. Po mojem mnenju tako ali tako ni treba jemati glavno orijentacijo na sotrudnike v Italiji. Mislim, da bi takšen list bil slab in odtegnjen pravim potrebam naše borbe. S te strani mislim, da je dovolj, če objavljaš dopise naših borcev in drugih naših ljudi po taboriščih v Italiji in Afriki. Glavna orijentacija bi naj bila po mojem mnenju v prikazovanju borbe in življenja v domovini našim ljudem v inozemstvu in v južnih predelih Jugoslavije. V to svrhu bi bilo potrebno prinašati izbrane članke iz našega časopisja, ki izhaja v Sloveniji in v vsej Jugoslaviji, a je nedostopno našim ljudem zunaj. To pa seveda ne izključuje tudi aktivizacijo posebnega sod(t!)rudniškega kadra okoli lista samega, kolikor bi ti sotrudniki mogli dati kvalificirane stvari. Takih ljudi se mi zdi, da res ne boš imel mnogo. Vsekakor pa je boljše, da list večji del ponatiskuje kakor pa, da bi prinašal slabe originalne stvari sotrudnikov v inozemstvu. Sicer pa imaš Ti take izkušnje iz redakcijskega posla, da boš hitro našel najpraviše pot.

Ako bi bilo mogoče na Visu urediti redakcijo, bi bilo najbolje, da se preseliš sem. Tu bi imel mnogo več konkretnega materiala in sotrudnikov. Sploh se mi zdi, da bi bilo večina dela, ki ga vrše razne naše propagandne institucije v Bariju, lažje vršiti tu. Odvisno je seveda to tudi še od nekaterih drugih faktorjev, vendar se mi zdi, da bodo pogoji za tako preselitev kmalu zreli.

Predlagal si mi, da napišem uvodni ž(č!)lanek za prvo številko lista. Menim, da je iz konspirativnih razlogov bolje, da tega ne napravim, ker bi bil to moment, ki bi pokazal na moje prebivališče. Pač pa bi lahko v eni prihodnjih številki objavili moj članek. Poslal Ti ga bom v najkrajšem času.

Nekaj novih Slovencev je sedaj prišlo k vam. Pričakujem, v kratkem še kakih 20 do 30 ljudi iz Slovenije, predvsem politkomisarjev in komandirjev za naše primorske edinice v južno-italijanskih taboriščih. Mislim, da se bodo stvari potem do kraja popravile.

Podatki, ki si mi jih poslal o naših ljudeh iz Rima so bili zelo zanimi(vi!). Prosil bi Te, če bi me tudi dalje obveščal zlasti o ljudeh, ki prihajajo k nam oziroma, ki stoje na čelu sovražne reakcije. Naši ljudje v Bariju in Rimu jih največji del ne poznajo zato njihova imena za njih ne predstavljajo nič, medtem ko bi nam lahko zelo mnogo koristili. Če imaš kontakt z dr. Lavričem²⁷ ga obvesti, da smo v Slovenijo javili za njegov prihod in da ga tovariši pozdravljajo. Prejel sem tudi neko pismo od dr. Vrhunca.²⁸ V pismu ta gospod neverjetno mnogo zahteva. Jaz mu zato ne bom odgovoril. Če imaš Ti kontakt z njim mu svetuj naj se stavi na razpolago Vogelniku, ki bo uredil njegov položaj v zvezi s poverjeništvom za obnovo ali narodno gospodarstvo. Dal sem v tem oziru navodila našim tovarišem v Bariju. Pošten človek, kakor je n. pr. dr. Lavrič, se je takoj lotil dela, medtem ko taki gospodje kakor je Vrhunc ali dr. Majeron²⁹ (ta je vse do nedavnega služil Mihailovičevcem) prihajajo z vsemi mogočimi zahtevami, iz katerih se vidi, da imajo samo osebne ambicije ali pa celo še kaj hujšega. To seveda ne pomeni, da jih mislimo odbiti, vendar jih je treba postaviti na takšen položaj, kakršen jim odgovarja. Bil bi Ti zelo hvaležen, če bi mi Ti sporočil Tvoje osebno mnenje o vseh teh ljudeh, ki prihajajo iz Rima.

O Rudolfovi³⁰ poslanici³¹ ni treba mnogo govoriti, saj si jo sam v svojem pismu dobro karakteriziral. S kake uradne strani menim, da mu nima smisla dajati odgovora. Če mu boš Ti odgovarjal, potem mu povej, da imajo primorski Slovenci svoje vodstvo in predstavništvo v Pokrajinskem odboru OF na čelu s Francetom Bevkom,³² dr. Vilfanom³³ in drugimi. Ta Pokrajinski odbor ne sedi v inozemstvu, ampak se bori v samem Primorju, je organiziral narodno vstajo na Primorskem, gradil svobodno ljudsko oblast na Primorskem in je zato edini poklican, da govori v imenu primorskih Slovencev. Če hoče Jugoslovanski odbor iz Italije zares pomagati Primorcem, tedaj naj se stavi na razpoloženje NKOJ in IOOF. V nasprotnem slučaju bo igral samo negativno vlogo.

Kaj dosti več mislim da ta gospod ne zasluži. Masarykov primer iz prejšnje vojne, ko je bilo mogoče, da je neki odbor v inozemstvu postal nacionalno vodstvo in kasneje vlada, je marsikomu zmešal glavo. Tako tudi Čoku³⁴ in Rudolfu. Toda sedaj so drugačni časi in Čokova ter Rudolfova taktika se je pokazala kot iluzorna, prav tako kot Krekova³⁵ in Kuharjeva.³⁶

Glede Jelačina³⁷ in Grudna³⁸ mislim, da je stvar toliko urejena, da sta prešla iz četniškega v naše taborišče. Kaj več za sedaj ne vem, bom pa naročil prvemu človeku, ki bo šel v Kairo, da jih bo poizkušal pripeljati v Italijo. Angleži delajo v tem oziru precejšnje težkoče. Poskušaj se Ti z njimi pismeno povezati.

Iz Slovenije nimam posebnih novic. Nemci so poskušali s precejšno ofenzivo proti Beli Krajini, toda bili so odbiti. Na Štajerskem se je začel

silan polet. Tisoči se prostovoljno prijavljajo v NOV, toda manjka orožja. Začel se je zlasti priliv delavcev, medtem ko je do sedaj veliko večino naše vojske v Sloveniji (in tudi v Jugoslaviji) tvoril kmečki element. Tako je na primer trboveljske revirje zapustila večina rudarjev, ki so kolektivno prišli v partizane. Pobegnile so iz Trbovelj tudi njihove družine. Podoben proces je tudi v mežiškem rudniku in po vsej Savinjski dolini. Dejansko je na Štajerskem sedaj situacija vsenarodnega upora. Kolikor bo mogoče v krajšem času te nove tisoče oborožiti, potem bomo imeli v Sloveniji vojsko, proti kateri belogardisti ne bodo mogli dati nobenega odpora več. Sicer si pa verjetno mnogo več kakor vem jaz, zvedel od tovarišev Serneca³⁹ in Kržišnika.⁴⁰

Ob koncu Te še enkrat prosim, da mi ne zameriš to zamudo s pismom. Pozdravi vse znane tovariše okoli Tebe.

S tovariškimi pozdravi
Edo Kardelj



5. pismo Dolfeta Vogelnika – Ferdu Kozaku (v resnici gre za eno pismo in tipkano prilogo oz. pripombe)

Dragi Kozak, Alger,

30. 4. 44.

Čez 3 ure sem pravkar zvedel gremo v London; kot vse, tudi to pismo zato pišem v naglici.

Zdajle so telegrafirali, da grem že čez eno uro. O(d!)pusti, da pismo zaključujem. Samo najvažnejše: Dajte papira Tariju ali Raymundu (onemu prim. mornarju) za Alger: čim več slovenskega materiala (tu je okoli 4000 Slovencev – Primorcev, zlati fantje), in pa drugi material po en izvod. Podrobnosti ve Tari. Pozdravi vse naše tovariše in tovarišice, posebno Uruša itd.

S. F. – S. N.⁴¹
Tvoj Vogelник

Priloga: PRIPOMBE K ORGANIZACIJI NAŠE PROPAGANDE V TUJINI.⁴²

Pri organizaciji naše propagande v tujini naletimo v glavnem na štiri velike probleme, ki jih je potrebno rešiti in od katerih v bistveni meri zavisi uspeh našega dela. To so: ustanovitev propagandnih centrov po večjih mestih v tujini; preskrba teh središč z propagandnim materialom; vprašanje stalne zveze; denarno vprašanje.

Ustanovitev propagandnih postaj, ki naj služijo kot zveza med narodnoosvobodilnim gibanjem v domovini in javnim mnenjem v tujini. Pri njih se zbira celotni propagandni material, ki se nato po raznih kanalih

infiltrira v tuje javno mnenje, potom časopisja, radia, razstav, osebnih razgovorov, predavanj itd. Naloga teh postaj z druge strani je, da budno slede tujemu javnemu mnenju in sploh političnemu dogajanju v tujini, ga registrirajo in o tem poročajo svoji centrali Batju (Bariju?) ozir. Nacionalnemu komiteju. Izgleda, da je dosednji razvoj sam pokazal najboljšo obliko, v kateri naj se organizirajo te postaje: to so antifašistični odbori Jugoslovancev v tujini. Tako odbori obstoje v Sev. Ameriki (Louis Adamič), v Londonu (Furlan), v Cairu (Martinović⁴³). Sedaj ga snujemo tudi v Algeru. Tam kjer so večje jugoslovanske kolonije v tujini (pa bilo da gre za naše vojake, kakor v Italiji ali sev. Afriki, ali pa za izseljence, kakor v sev. in južni Ameriki, na Novi Zelandiji in v Avstraliji) morajo postati ti odbori v sedanjem času tudi vodilna središča kulturnega življenja in narodnoosvobodilne misli te kolonije. Treba je ustvariti mrežo takih odborov v tujini, jih medsebojno povezati, vskladiti njihovo delo ter vstvariti v njih močno orodje NOG v tujini v času, ko še ne moremo imeti v tujini svojih uradnih zastopstev.

Preskrba teh odborov s propagandnim gradivom. To vprašanje je morda najvažnejše, pa je ostalo doslej silno zanemarjeno. Celo predstavništvo Nacionalnega komiteja v Bariju, ki se nahaja blizu in v stalnem stiku z domovino, izredno boleha na pomanjkanju propagandnega materiala, to je predvsem domačega tiska, ki je kvantitetno in kvaliteto doma tako čudovito uspeva. Prav posebej težko se občuti skoro popolno nedostajanje slovenskega materiala, tem težje, ker je večina naših vojakov v taboriščih po Italiji in sev. Afriki primorski Slovenci, ki so za vsako slovensko besedo še prav posebno dovzetni. Kanali za tuje časopise zlasti ameriške in tu v sev. Afriki francoske (ki se nam je stavilo popolnoma na t(r)azpolago) so se na široko odprli, dnevno bi jih mogli zalagati, započeti razne kompanje po direktivah centralnega komiteja – ako bi imeli dovolj gradiva. Lepo je rešila to vprašanje slovenska osvobodilna fronta v Londonu. Tu sem srečal majorja Jonesa,⁴⁴ ki prav sedaj prihaja iz Slovenije in prinaša s seboj cel zaboj slovenskega propagandnega materiala (kakih 50 brošur, svežnje časopisja, letakov, fotografij itd.)

Zato predlagam konkretno: Propagandni odseki pri NOO ozir. Nac. komitejih po vsej Jugoslaviji naj takoj ob tisku izločijo vsaj po 10 izvodov vsake važnejše publikacije, fotografije itd. in naj pošiljajo to gradivo, rezervirano posebej za propagando za v tujino, preko Nacionalnega komiteja Predstavništvu nacionalnega komiteja v Bariju (kulturno-o(p!)rosvetni odsek). Poleg tega naj skušajo zbrati za nazaj čim več pomembnega tiska, ki je bil izdan doslej, in sicer vsaj šest takih zbirk (po ena za Bari, Cairo, Alger, London, sev. in južno Ameriko). Izredno važne so pri tem fotografije in partizanske pesmi z notami. To gradivo naj bi se čimprej dostavilo v Bari in od tam razposlalo naprej.

S tem v zvezi je tre(t!)je osnovno vprašanje propagande v tujini, namreč vzdrževanja stalne zveze med posameznimi antifašističnimi odbori

in domovino. Važno je, da nove publikacije čimpreje dospo v roke teh odborov, ne le ker so za propagando v tujini toliko bolj dragocene čim boo(!!)j sveže so, ampak ker vsebujejo po svoji vsebini (zlasti članki Nove Jugoslavije⁴⁵) dragocene direktive za tiskovno propagandno delo. Zaenkrat se dado v te namene verjetno uporabiti v tujini kanali ruskih poslaništev, sicer pa bi bilo stremeti, da se uvede stalna kurirska služba med posameznimi središči.

Tako zbrani tiskovni in fotografski material bi se v poslovnih prostorih teh antifašističniy(h!) odborov razmnoževal za jugoslovanske kolonije, prevajal za tuji tisk, obdeloval za radio emisije in predavanja ter bi obenem služil za organizacijo razstav domačega tiska v tujini. V tujini enostavno ne morejo razumeti, kako je mogoče, da je naš tisk doma tako bogat, svež in na taki višini.⁴⁶ Zlasti za izbrane kulturne kroge v tujini bi napravila taka razstava zelo močan vtis in nam pridobila zelo mnogo prijateljev in podpore pri njih. Še to: dočim zadošča na splošno, da dobi vsaka kulturno propagandna postaja po en izvod vsake publikacije, bi bilo zelo priporočljivo, da se važnejše, za zunanji svet reprezentativnejše publikacije pošiljajo v več izvodih boljšega sredstva za utrditev prijateljskih zvez z kulturnimi in političnimi osebnostmi v tujini, kakor če mi pokloniš i z v i r e n izvod kake publikacije ali fotografije (event. s svojeročnim podpisom). Popolnoma pogrešamo fotografij članov nacionalnega komiteja in vodilnih ali sicer znanih osebnosti.

Zadnje a ne najmanj važno vprašanje ej(je!) vprašanje denarja. Antifašistični odbori morajo imeti svoje poslovne prostore (za začetek vsaj skromno pisarnico), v njih poglavitno opremo (pisalni stroj etc.) in trev(bl)a je preskrbeti sredstva za življenje in delo vsaj par ljudem, ki se morejo nemoteno in v celoti posvetiti temu delu. Za Ameriko sem prepričan, da bi se dobili potrebni fondi v Ameriki sami od naših izseljencev, v Italiji in Afriki je to težko, ker sami nič nimajo.



6. pismo Borisa Zihlerla⁴⁷ – Ferdu Kozaku (2 strani tipkopisa s podpisom B. Z.)

Dragi tovariš! Beograd,

2. januarja 1945

Najprej kar najsrečnejše Novo leto z željo, da bi bilo to leto hkrati leto povratka v domovino, njenega dokončnega osvobojenja.

Prejel sem Tvoji dve pismi. Tovariš Krištof⁴⁸ je sicer bil mnenja, da bi ne le Ti, marveč tudi Juš prišel k nam v Beograd, toda z ozirom na okolnosti, ki jih navajaš v svojih pismih, se mi zdi pametneje, da ostaneš v Bariju, ker Ti za zdaj v Beogradu ne bi mogli jamčiti tistega udobja, ki ga vsaj za silo imaš in potrebuješ. Govoril bom o tem s Krištofom, toda že

zdaj Ti lahko rečem, da ravnaj kakor se Ti zdi bolj ustrezajoče Tvojemu zdravju.

Jaz delam zdaj v "Borbi" in moram reči, da se v tem okolju kar dobro počutim. Tu v Beogradu in splog(h!) v Srbiji je precej Slovencev, s katerimi se pa ne moremo kaj posebnega pohvaliti. Prvič so tu tkzv. "starosedeoci", tj. bivši uradniki po raznih ministrstvih, in je že to zadosti za razumevanje njihove nizke zavesti. Drugič so tu izgnanci iz Slovenije. Za mnoge od teh velja, da so nam Nemci napravili majhno uslugo, ko so jih izgnali, hkrati pa je bilo to od nemške strani neumno, ker so si s tem zmanjšali število tistih, ki bi na Gorenjskem in Štajerskem prišli v poštev kot organizatorji bele garde. To predvsem velja za Slovence, ki so se natepli v samem Beogradu. Drugače je v provinci, kjer je nekaj solidnih ljudi, s katerimi je mogoče delati. Tako smo tu našli Oskarja Hudalesa,⁴⁹ Antone Ingoliča,⁵⁰ prof. Liško⁵¹ in še nekaj drugih. Sprva so Slovenci tu ustanovili svojo zasebno OF, kar pa je imelo to slabo posledico, da se Slovenci niso udeleževali dela pri izgradnji srbske federalne edinice, se po vseh področjih separatno organizirali; najslabše pa je bilo to, da so se pod oficijozno firmo OF skušali vgnezditi ljudje s staro miselnostjo, klerikalci in skriti mihajlovičevci, in uporabili OF za nadaljevanje politike žalostnega spomina. Na sestanku delegatov iz vse Srbije, ki se je vrši(!) pred štirinajstimi dnevi, smo dotedanjo OF pretvorili v "Slovensko kulturno-prosvetno društvo 'France Rozman'", v katerem je pri sprejemanju članov uvedena kontrola nad njihovim delovanjem za časa okupacije.

V splošnem se Slovenci pod okupacijo Srbije niso vedli slabo, toda tudi odlikovali se niso kaj posebno, marveč so se ravnali po načelu "živi in daj živeti drugim". Nekaj izjem samo potrjuje dejstvo; med temi izjemami je Janko Sernec, nečak inž. Dušana Serneca, ki je bil ustreljen v Jajincih pri Beogradu, v provinci pa je takih primerov več in se zdaj zbirajo podatki o slovenskih žrtvah. Zlasti dosti Slovencev so poklali mihajlovičevci.

Ko sva se s tov. Krištofom menila glede Tvojega odpoklica iz Barija, sva imela pred očmi predvsem dve nalogi, ki sta zdaj tu pri nas pereči.

Prvič, te dni se prično oddaje na precej močni srednjevalovni postaji, kmalu, morda čez teden ali dva, pa tudi na kratkih valovih. Oddaje bodo predvsem važne za Slovenijo. Slovenske oddaje bodo dvakrat dnevno po pol ure. Ustanovili smo redakcijski odbor, ki sestoji iz tt. Mateja Bora⁵² / začasno, dokler ne odide v Slovenijo/, Antona Ingoliča in Janka Liške. Ker si prizadevamo, da bi bile te oddaje kar najbolj kvalitetne, smo mislili nate in tudi na Juša. Če je Tebi nemogoče iz zdravstvenih razlogov prijeti za delo, potem kajpak niti Krištof niti jaz ne smeva pri tem vztrajati. Upamo, da bo omenjeni redakcijski odbor v tej sestavi za zdaj zadovoljeval. Če Juš še ni odšel v Slovenijo, tedaj bi nemara on začasno prišel semkaj.

Drugič, v Beogradu je ustanovljeno Državno založniško podjetje, katerega direktor je t. Lojze Rojc.⁵³ Ta založba bo izdajala predvsem iz svetovne in domače klasične literature. Ena od glavnih nalog pa bo, da duhovno zbliža jugoslovanske narode, da posreduje njihovo literaturo, kar se doslej ni dogajalo, ker je politika reakcionarnih režimov sprti podirala, kar so kulturni delavci v tem pravcu zgradili. V programu imamo nekaj prevodov iz Cankarja,⁵⁴ predvsem nekaj njegovih dram, poleg tega pa tudi druge najizrazitejše predstavnike slovenske literature. Prav tako je sestavljena komisija za izdelavo dobrega slovensko-srbskega slovarja, v kateri so tudi nekateri srbski slavisti.

Vidiš torej, da stvari že takoj od začetka postavljamo na solidnejšo bazo, kakor pa so bile kdajkoli prej. Tudi odnos Srbov do Slovencev se je temeljito izpremenil. Naša narodno-osvobodilna borba nam je ustvarila slavo in spoštovanje. Celo tedaj, kadar mi sami Slovenci gledamo na kak pojav pri nas s kritičnim očesom, so Srbi polni hvale.

Jaz sam se tu prav dobro počutim, čeprav me (v!)časih muči domotožje. Vendar, najvažnejše je to, da je posel, ki ga Slovenci vršimo v Beogradu eden izmed tistih, ki ne prispevajo le utrjevanju nove Jugoslavije, marveč tudi ujedinenju slovenskega naroda. In preko tega dejstva ni mogoče iti, ob njem obledijo vsi drugi argumenti.

Oglasi se spet kaj kmalu.

Mnogo najlepših pozdravov!
Boris Zihnerl

OPOMBE

- ¹ Rokopisna zbirka NUK, inv. št. 1/62. Vsebina: osebni dokumenti, pesmi, proza, dramatika, govori, prevodi, beležnice, pisma, korespondenca, tuji rokopisi, tuja korespondenca, tiski, drobni tiski, časopisni izrezki, razno gradivo.
- ² Edvard Kardelj – Krištof Bevc (1910–1979), družbenopolitični delavec, državnik, marksistični teoretik, publicist, častni član SAZU; eden od ustanoviteljev OF; član VŠ, odgovoren za Slovenijo; član predsedstva AVNOJ in podpredsednik NKOJ; narodni heroj; po letu 1945 je opravljal številne pomembne funkcije v SFRJ.
- ³ Ferdo Kozak (1894–1957), pisatelj, urednik in politik; član Preporodovcev (1913–1914); med 1. svetovno vojno (1915) je bil vojak na ruski fronti; bil je tudi eden od pobudnikov in ustanoviteljev revije Sodobnost (1933–1941) in eden od ustanoviteljev OF; v letih 1942–1943 je bil konfiniran v južni Italiji; leta 1944 je postal član jugoslovanske vojne misije v Bariju in nato načelnik oddelka za prosveto pri SNOS na osvobojenem ozemlju; po vojni je opravljal pomembne politične funkcije, bil je minister za prosveto (1945–1947), predsednik in podpredsednik ljudske skupščine itd.
- ⁴ Josip Vidmar (1895–1992), literarni kritik, prevajalec, politik, član in predsednik SAZU; sodeloval je pri ustanovitvi OF; leta 1943 je bil predsednik IO OF, leta 1944 predsednik SNOS; po vojni je bil predsednik prezidija ljudske skupščine LRS.
- ⁵ Boris Kidrič – Peter (1912–1953), revolucionar in komunistični organizator, gospodarski teoretik, narodni heroj; bil je glavni organizator OF in NOG; maja 1945 je postal prvi predsednik slovenske vlade, od leta 1946 dalje je bil jugoslovanski minister za industrijo in predsednik gospodarskega sveta FLRJ.
- ⁶ Pepca Kardelj, roj. Maček (1914–1990), politična delavka, udeleženka NOB.
- ⁷ Juš Kozak (1892–1964), slovenski pripovednik, urednik Ljubljanskega zvona in Novega sveta; član SAZU; med vojno je bil interniran in konfiniran v Italiji; po italijanski kapitulaciji je odšel v partizane; po vojni je med drugim bil upravnik Drame.
- ⁸ France Kidrič (1880–1950), slovenski literarni zgodovinar, član in predsednik SAZU; raziskoval je starejšo slovensko književnost.
- ⁹ Dolfe Vogelnik – Adolf (1909–1987), slovenski ekonomski in demografski statistik, teoretik, publicist, profesor in rektor ljubljanske univerze.
- ¹⁰ NKOJ = Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije; izvršilni organ AVNOJ-a, ustanovljen na 2. zasedanju AVNOJ-a (29.–30.11.1943) v Jajcu, je imel značaj ljudske vlade med NOB, predsednik je bil Josip Broz – Tito; delovati je prenehal 7.3.1945, ko je bila po sporazumu Tito–Šubašić ustanovljena vlada DFJ (Demokratske federativne Jugoslavije).
- ¹¹ Boris Furlan (1894–1957), pravnik in univerzitetni profesor; do leta 1930 je živel v Trstu, nato se je preselil v Ljubljano; ob napadu na Jugoslavijo se je umaknil v tujino in bil minister v jugoslovanski begunski vladi; kasneje se je zavzemal za priznanje partizanskega

- gibanja in nastopil proti četnikom; v Šubašičevi vladi je bil minister za prosveto; leta 1945 se je vrnil v domovino in bil nato na Nagodetovem procesu (1947) obsojen najprej na smrt, nato pomiloščen na dvajset let ječe – zaradi bolezni je bil po štirih letih izpuščen.
- ¹² Vladimir Velebit (1907– ?), hrvaški pravnik in politik; med vojnama pristaš KPJ; od pomladi 1942 je bil v partizanih, med drugim je bil načelnik pravosodnega odseka pri VŠ NOV in POJ; od decembra 1943 je bil vodja jugoslovanske vojaške misije pri zavezniškem poveljstvu v Kairu in Londonu; po vojni je opravljal več pomembnih funkcij – med drugim je bil veleposlanik v Rimu in Londonu.
- ¹³ Edvard Kocbek (1904–1981), slovenski pesnik, pisatelj, prevajalec, urednik literarne revije Dejanje; od jeseni 1941 član IO OF; po vojni (1952) je prišel v nasprotje s politiko KPS, zato se je umaknil v zasebnost in se posvetil literarnemu ustvarjanju (Dnevniki).
- ¹⁴ Josip Rus – Andrej (1893–1985), sodnik, telesnovzgojni delavec; predstavnik naprednega krila Sokola; bil je eden od soustanoviteljev OF; po vojni je opravljal pomembnejše politične funkcije – med drugim je bil predsednik prezidija skupščine SFRJ.
- ¹⁵ 1. zasedanje SNOS-a (Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta) je bilo od 19. do 20. februarja 1944 v Črnomlju, ko so bili postavljeni temelji slovenske državnosti.
- ¹⁶ Karel Destovnik – Kajuh (1922–1944), slovenski pesnik.
- ¹⁷ Marta Paulin (1911), plesna pedagoginja moderne smeri; od leta 1943 do 1945 je bila v partizanih, in sicer članica kulturniške skupine.
- ¹⁸ Viktor Avbelj – Rudi (1914–1993), družbenopolitični delavec, narodni heroj; med vojno je bil v partizanih, bil je komisar 9. korpusa; po vojni je opravljal številne pomembne politične funkcije v republiki Sloveniji in v federaciji.
- ¹⁹ Dušan Pirjevec – Ahac (1921–1977), literarni zgodovinar, teoretik, kritik, urednik in profesor; po letu 1948 se je povsem umaknil iz politike in se posvetil le strokovnemu delu.
- ²⁰ Pavle Žaucer – Matjaž (1914–1986), slovenski politični delavec.
- ²¹ Miško Kranjec (1908–1983), slovenski pisatelj, politični delavec, član SAZU; leta 1941 je bil eden od organizatorjev vstaje v Prekmurju; po vojni je opravljal pomembne kulturne in politične funkcije.
- ²² Ciril Kosmač (1910–1980), slovenski pripovednik, prevajalec, urednik, član SAZU; sodeloval je v organizaciji TIGR; leta 1929 je bil zaprt in obsojen na tržaškem procesu (nato zaradi mladostnosti oproščen); od leta 1938 je živel v Parizu in se med vojno umaknil v London, kjer je od leta 1942 delal na BBC; leta 1944 je preko Barija prišel v osvobojeno Belo krajino.
- ²³ Dragoljub Mihailović-Draža (1893–1946), polkovnik kraljeve jugoslovanske vojske; med 2. svetovno vojno je bil poveljnik jugoslovanske vojske v domovini, povišan v generala; zaradi sodelovanja z okupatorjem je bil po vojni obsojen na smrt.
- ²⁴ UNMRA = United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Uprava Združenih narodov za pomoč in obnovo), ki je delovala od leta 1943 do 1947.
- ²⁵ Vladimir Dedijer (1914–1990), pravnik, zgodovinar in publicist, član SANU; pred vojno je bil dopisnik Politike iz Španije; v NOB je vstopil že leta 1941 in opravljal pomembne politične funkcije; po vojni je deloval v agitpropu CK KPJ; ker se je leta 1954 solidaliziral s pogledi Milovana Đilasa, je bil izključen iz ZKJ in izgubil je vse državne in politične funkcije.

- ²⁶ Pismo je pisano na zelo tankem »letalskem« papirju z zelenim črnilom, ki se na posameznih mestih vidi preko teksta na predhodni strani.
- ²⁷ Božidar Lavrič (1899–1961), slovenski kirurg, član SAZU; ustanovitelj kirurške klinike in kirurške šole v Ljubljani; rektor ljubljanske univerze.
- ²⁸ Vinko Vrhunc (pravilno Vrhunec; 1895–1981), pravnik in ekonomist; ravnatelj Trboveljske premogokopne družbe; med vojno je bil povezan z OF, novembra 1941 je odšel iz Ljubljane v Švico, da bi vzpostavil tajno zvezo med Slovenijo in Anglijo; januarja 1942 se je vrnil v Slovenijo, kjer so ga nato Italijani zaprli vse do kapitulacije Italije; nato se je nekaj časa skrival v Rimu; Julija 1944 se je priključil NOG; po koncu vojne je bil nekaj časa zaprt.
- ²⁹ Ferdinand Majeron (Majaron; 1903– ?), odvetnik v Ljubljani; leta 1941 ga je najprej zaprl Gestapo, nato so ga premestili v italijanski zapor in poslali v internacijo v Italijo (do kapitulacije Italije); kasneje se je priključil NOG; po vojni (1949) so ga aretirali in obsodili na prisilno delo.
- ³⁰ Ivan Rudolf – Ivan Učenič (1898–1962), učitelj, primorski politik; marca 1941 se je umaknil v Egipt, kjer je postal urednik glasila Bazovica in tajnik Jugoslovanskega odbora iz Italije.
- ³¹ Kardelj ima v mislih posebno poslanico, ki jo je Ivan Rudolf poslal na več različnih naslovov (med drugim Ferdu Kozaku v Barij, Antifašističnemu komiteju v London in v Kairo, dr. Dragu Marušiču v Jugoslavijo); poslanica ima št. 148/1944 in datum Kairo, dne 21. junija 1944; v osmih točkah so opredeljene glavne naloge Jugoslovanskega odbora iz Italije.
- ³² France Bevk (1890–1970), slovenski (predvsem mladinski) pisatelj in družbeni delavec, član SAZU.
- ³³ Joža Vilfan (1908–1987), družbenopolitični delavec; med NOB sekretar Pokrajinskega narodnoosvobodilnega sveta (PNOS) za Primorsko; po vojni načelnik misije FLRJ pri ZN; opravljal je številne pomembne politične funkcije – med drugim je bil veleposlanik v Indiji.
- ³⁴ Ivan Marija Čok (1886–1948), odvetnik, politik; pred vojno je bil aktiven v političnem društvu Edinost v Trstu, zaradi fašističnega nasilja se je leta 1928 umaknil v Jugoslavijo in se vključil v delo emigrantskih društev; leta 1931 je postal predsednik Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine; tik pred začetkom vojne se je umaknil najprej v Palestino, od tam v Egipt in nato v ZDA, kjer si je kot predsednik Jugoslovanskega odbora iz Italije prizadeval za priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji; leta 1944 se je navdušil za sporazum med Titom in Šubašićem; po koncu vojne se je umaknil v Trst in se je (po Nagodetovem procesu, kjer so ga označili za agenta tujih obveščevalnih služb) razočaran umaknil iz politike.
- ³⁵ Miha Krek (1897–1969), odvetnik, funkcionar SLS in JRZ; od leta 1935 minister v več jugoslovanskih vladah (tudi v begunski); od leta 1944 član medzavezniške komisije za Italijo; nasprotnik NOB; po vojni je ostal v emigraciji.
- ³⁶ Alojzij Kuhar (1895–1958), duhovnik, časnikar, diplomat, privrženec SLS (brat pisatelj Prežihovega Voranca); tik pred napadom na Jugoslavijo je odšel v ZDA in nato v Londonu postal poslanik pri begunski vladi; po vojni je ostal v tujini.
- ³⁷ Stanislav Jelačin – Stanko (1904– ?), generalmajor; že od leta 1924 je bil v oficirski službi; z NOG je začel sodelovati že leta 1941; marca 1942 je bil interniran v južni Italiji; v

- NOV se je vključil leta 1943 in nato opravljal več pomembnih vojaških funkcij; po vojni je sodeloval pri razvijanju vojaškega šolstva in pripravi učbenikov.
- ³⁸ Igo Gruden (1893–1948), pravnik in pesnik, velik nasprotnik fašizma; med 2. svetovno vojno je bil zaprt v več italijanskih taboriščih (med drugim v Gonarsu in na Rabu); po kapitulaciji Italije se je pridružil NOV v južni Italiji in v severni Afriki; po osvoboditvi je bil pravni referent na slovenskem ministrstvu za prosveto.
- ³⁹ Dušan Sernec (1882–1952), univerzitetni profesor, politik, poslanec SLS, minister in ban Dravske banovine; med 2. svetovno vojno član VP PF; kraljev namestnik do razglasitve republike leta 1945.
- ⁴⁰ Anton Kržišnik (1890–1973), pravnik, sodnik; v NOB od leta 1941 dalje; v partizanih od leta 1943, član SNOS; po vojni zvezni in republiški minister za socialno službo, opravljal pa je še druge funkcije.
- ⁴¹ Smrt fašizmu – svoboda narodu; partizanski pozdrav.
- ⁴² Ker so bile te pripombe napisane na pisalnem stroju, ki ni imel znakov č, š in ž, sem jih zaradi lažjega branja sama popravila.
- ⁴³ Milan Martinović, pravnik, hrvaški politik, finančni minister v begunski jugoslovanski vladi v Kairu; v Kairu je osnoval Antifašistični komite; po vojni je ostal v tujini.
- ⁴⁴ William Jones (1895–1969), kanadski major, vojni invalid iz 1. svetovne vojne; v 2. svetovni vojni je bil prostovoljec; leta 1943 je prišel v Jugoslavijo kot načelnik anglo-ameriške vojaške misije; tu je ostal do aprila 1944 (pri GS NOV in PO Slovenije). Iz te opombe lahko to prilogo oz. pripombe tudi dokaj točno datiramo – marec ali april 1944.
- ⁴⁵ Nova Jugoslavija – časopis za politička i društvena pitanja; izhajati je začel 1. marca 1944, in sicer v več izdajah (v cirilici, latinici in tudi v slovenščini).
- ⁴⁶ Avtor opomb ima v mislih nekatere, likovno izredno dovršene pesmarice, pesniške zbirke (Bor, Kajuh) in celo že grafične mape. Sam vrh partizanskega tiska pa predstavlja faksimile Prešernove Zdravljice, ki je izšla decembra leta 1944 v 1500 numeriranih izvodih (natisnila tiskarna Trilof, linoreze sta izdelala slikarja Janez Vidic in Marijan Šorli).
- ⁴⁷ Boris Zihel (1910–1976), politik, marksistični teoretik, publicist, pedagog, član SAZU; eden od ustanoviteljev OF, član IO OF; od 1944 v agitpropu CK KPJ; od 1945–1946 predstavnik KPJ v Moskvi; pozneje je opravljal več pomembnih funkcij – med drugim je bil minister za kulturo.
- ⁴⁸ Edvard Kardelj-Krištof.
- ⁴⁹ Oskar Hudales (1905–1958), slovenski mladinski pisatelj in prevajalec; učil je na Štajerskem, od koder so ga Nemci leta 1941 izgnali v Srbijo; tam se je vključil v NOB; po vojni je bil šolski nadzornik.
- ⁵⁰ Anton Ingolič (1907–1992), slovenski pisatelj; profesor na gimnaziji na Ptuj, od koder so ga Nemci z družino izgnali v Srbijo.
- ⁵¹ Janko Liška (1908–1983), publicist, raziskovalec; od leta 1935 je poučeval na gimnaziji v Celju, Murski Soboti in Ptuj; leta 1941 so ga Nemci z družino izgnali v Srbijo; po osvoboditvi Beograda je postal sodelavec Radia Beograd in časopisa Borba; aprila 1945 je prišel z delegacijo SNOS v Prekmurje.
- ⁵² Matej Bor, pravo ime Vladimir Pavšič (1913–1993), slovenski pesnik, pisatelj, prevajalec in dramatik, član SAZU; med vojno se je vključil v NOB.

⁵³ Lojze Rojc (pravilno Rojec; 1913–1990), urbanist in politik, ilegalni tehnik; sodeloval je pri ustanovitvi OF; septembra 1942 je bil premeščen h glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet – organiziral je tehnike in kurirske zveze v Ljubljanski pokrajini; leta 1944 so ga poslali v Beograd, kjer je postal pomočnik poverjenika za gospodarsko obnovo in član komisije agitpropa CK KPJ; po vojni je opravljal pomembne gospodarske funkcije.

⁵⁴ Ivan Cankar (1876–1918), slovenski pisatelj, pesnik in dramatik; pristaš socialnodemokratske stranke.

Matija Žganjar**PARTIZANSKA ZAVEZNIŠKA LETALIŠČA**

Po prihodu britanske misije, ki jo je vodil kanadski major William Jones, v glavni štab partizanske vojske v Sloveniji (GŠS) konec junija 1943, se je že dalj časa načrtovano sodelovanje z zahodnimi zavezniki končno odprlo. Zakaj šele sredi leta 1943? Nedvomno so poglavitni vzrok Mihailovičevi četniki, ki so v očeh zaveznikov dolgo veljali za najpomembnejše jugoslovanske upornike in borce proti okupatorjem. K temu je nedvomno veliko pripomoglo tudi delovanje jugoslovanske vlade v emigraciji v Londonu, ki je svojo četniško vojsko moralno in materialno podpiralo. Britanci in tudi Američani pa so imeli pri njih svoje vojne misije. Prenekateri partizanske akcije so si četniki prisvojili in jih prišteli k svojim. Partizanska stran je več kot dve leti vztrajno prepričevala zaveznike, da boj proti okupatorju vodijo le partizani, četniki pa sodelujejo z okupatorji, od njih sprejemajo orožje in se skupaj z njimi borijo proti partizanom. Šele ko so se Britanci sami prepričali o resničnosti teh osupljivih podatkov, so reagirali. Z njimi so se seznanili preko nemških obveščevalnih poročil. Britanska obveščevalna služba je namreč razvozljala nemške vojaške šifre in s posebno prisluškovalno službo lovila številne nemške radijske brzojavke, ki so jih izmenjavala nižja nemška poveljstva z višjimi, vse tja do vrhovnega poveljstva. Povsem razumljivo, da je veliko sporočil govorilo o dogodkih na Balkanu. Tako so Britanci iz nemških virov natančno izvedeli, koliko akcij in kakšne so partizani opravili proti okupatorju ter kako četniki sodelujejo z nemško vojsko.

S 30. januarjem 1943 je datiran tako imenovani Kleblow memorandum, ki toplo priporoča britansko povezovanje in pomoč partizanom na Hrvaškem in v Sloveniji. Partizani napadajo življenjsko pomembne prometne zveze, ki preko Balkana vodijo proti jugu in preko katerih se oskrbuje nemške in italijanske sile v severni Afriki. Partizani vodijo akcije v industrijsko najbolj razvitih območjih.¹

S prihodom majorja Jonsa med slovenske partizane se je sodelovanje z zavezniki sicer odprlo, a ne na stežaj, čeprav si je major veliko prizadeval. V britanskih krogih so mu nekateri kasneje celo očitali, da ga je partizanstvo popolnoma osvojilo in da so bila zato njegova poročila pristrska oziroma neobjektivna. Kakorkoli že, dejstvo je, da so od konca junija 1943 ponoči začela prihajati britanska letala. Na določena, varna in dogovorjena mesta – spuščališča so v posebnih kovinskih valjastih posodah – kontejnerjih s padali – odmetavala partizanom orožje, opremo, zdravila, tehnični material, hrano, obleko ...

Spuščališča so najprej delovala na ozemlju 7. korpusa: na Dolenjskem, v Beli krajini in na Notranjskem, od spomladi 1944 pa tudi na Primorskem, Gorenjskem (9. korpus) in končno na Štajerskem (4. operativna cona). Na vsem slovenskem ozemlju je krajši ali daljši čas delovalo več kot trideset spuščališč.

Zamenjavo članov misij, prehod ali odhod specialnih obveščevalnih misij (Clowder – Pam ...), ki so bile namenjene v Avstrijo, dovoz specialnih zdravniških aparatov, odvoz bolnikov in partizanskih ranjencev, predvsem pa odvoz rešenih zavezniških letalcev bi bilo lahko hitreje in varneje opraviti z letali. Zato pa je bilo potrebno imeti letališče.

LETALIŠČE NADLESK²

Za izgradnjo letališča sta bili zato zainteresirani obe strani. Oboji so vedeli, da se bo s tem medsebojno sodelovanje močno okrepilo. Kot kažejo viri, je imela glede gradnje letališč oziroma vzpostavitve zračnega prometa več pomislov partizanska stran kot pa zavezniška. Posredi je bila namreč bojazen, da bi utegnili Britanci uresničiti idejo o izkrcavanju zavezniških vojaških enot nekje v Istri ter usmeriti njihov prodor proti Ljubljani oziroma srednji Evropi. Zgrajena letališča bi zaveznikom samo olajšala uresničitev velikopoteznega načrta, ki pa partizanski strani nikakor ni bil po volji. Nedvomno so bili vmes tudi domobranci, ki bi se skoraj zagotovo odvrnili od nacistov in se priključili zavezniškim silam. Kakorkoli že, sredi julija 1944 je začelo na Notranjskem, na osvobojenem ozemlju Loške doline delovati prvo partizansko letališče.

Zagotovo so sklep o gradnji letališča sprejeli na najvišji ravni. Iz poročila Glavnega štaba NOV in PO Slovenije (GŠS) vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije z dne 24. junija 1944 je razvidno, da so na pripravo letališč v Beli krajini mislili že veliko prej, preden so bila zgrajena. Prvo letališče naj bi torej začelo delovati v Beli krajini. 24. junija je GŠS spet poročal vrhovnemu štabu, da je eno letališče izbrano in pripravljeno, da pa prodor sovražnikovih sil v bližino izbranega prostora trenutno ogroža možnost uporabe tega letališča ... ² Naslednji dan je GŠS obvestil vrhovni štab, da so letališče v Beli krajini pripravili na željo angloameriške misije. Namenjeno bo pristajanju manjših letal, za večja pa bo na voljo letališče pri Nadlesku na Notranjskem.³

Tako je začelo delovati prvo letališče pri Nadlesku. Po spominih Franje Pavletića-Frenka⁴ so se v Loški dolini zbrali arh. Edo Mihevc-Dore, kapetan Benedik, oficir za zveze Gregor Ravnihar, vodniki Mac Gregor, Škot in mladi inženir Pipan. S komando področja in komando mesta Nadlesk so se dogovorili za izgradnjo letališča. Komando mesta Nadlesk so zadolžili, da lastnike zemljišč obvesti in prepriča o nujnosti izgradnje letališča in o spravilu pridelkov.

Pod vodstvom zastopnika GŠS kapetana Benedika, vodnika Mc Gregorja, inž. Pipana so partizani, domačini z vpregami, ženske in mladina v mesecu in pol zgradili provizorično letališče na nadleškem in podcerkavskem polju. (Na tem polju sta po prvi svetovni vojni zasilno pristali dve lažji letali. To so vedeli tudi graditelji).

Na letališče je prišla tudi celotna ekipa, ki je pred tem delovala na spuščališču pri Belih vodah in sprejemala material, ki so ga odmetavala zavezniška letala. V njej sta bila tudi Stane Oberstar in Vinko Drobnič, ki sta postala komandant in politkomisar novega letališča.

S pomočjo domačih aktivistov Osvobodilne fronte sta organizirala udarniško delo. Posekali so grmovje, zravnali jarke, kjer se je ob nalivih nabirala voda, odstranili vse lesene in kamnite mejnike, zravnali vse vzpetinice in do 21. julija, ko je pristalo prvo letalo vse pripravili nared. Letališče je bilo široko 100 in dolgo 1200 metrov, s koordinatami 45° 42' 10" severno in 12° 7' 36" vzhodno od Pariza.⁵

Za zavarovanje letališča je glavni štab oziroma štab 15. divizije določil Gubčevo brigado. »Da se zavaruje evakuacija ranjencev in samo letališče, odrejamo, da 4. udarna brigada Matija Gubca takoj krene na pot in zavzame položaje v bližini letališča. V svrhu zavarovanja letališča se mora brigada takoj povezati z Notranjskim odredom in takoj poslati močne obveščevalne patrulje za zavarovanje v smereh Mašun, Lužarji, Velike Lašče, Ribnica. Glavnino sil naj brigada zadrži okoli letališča.«⁶

Po radijski zvezi so se z baze v Bariju dogovorili za pristanek prvih dveh letal pozno zvečer 21. julija. Bilo je razburljivo. Že zdavnaj pred napovedano uro so bili vsi na svojih mestih. Ali se bo pristanek na tako majhnem letališču posrečil? Vsi so napeto pričakovali. Ob velikih kupih drv sta stala po dva partizana. Na dogovorjeni znak naj bi zakurili ogenj. Radiotelegrafist je najavil prihod letal. Komandant letališča je ukazal prižgati ognje. Na levi strani je zagorelo dvanajst ognjev, na desni pa le dva, eden na začetku, drugi na koncu pristajalne steze. Malo pred tem sta zagorela dva velika kresova na bližnjih hribih, ki sta dajala letalom osnovno orientacijo. Prižgali so ju na znak bele rakete. Ti ognji so se videli do Rakeka. Ko sta letali prileteli v območje letališča, je signalist z močno baterijo dajal za tisti dan dogovorjene znake. S Phonnesom so vzpostavili zvezo s pilotom, oziroma navigatorjem, ki je imel enak aparat.

Glavno besedo pri pristajanju je imel seržant Mc Gregor. Stal je na koncu pristajalne steze. Na začetku steze je stal radiotelegrafist Pavletič, v sredi pri ognjih pa komandant in politkomisar letališča Oberstar in Drobnič, ki sta skrbela, da so partizani pridno nalagali drva in so ognji dobro goreli. Na položaju pri vrtači, kjer je gorel ogenj, pri katerem so se morala kolesa letala dotakniti tal, je stal Američan vodnik George Hobson. Pristanek letala je bil brezhiben! Vsi so si oddahnili.

Tisti večer je pristalo dvojje zavezniških letal DC 3⁷. V Bari sta odpeljali 41 ranjencev in 8 rešenih ameriških letalcev. Med temi sta bila Herman

Lipkin in Leo Rossi, ki sta bila sestreljena 19. marca 1944. Lipkin je pristal s padalom v okolici Novega mesta in je bil težko ranjen, menda že v letalu. Odpeljali so ga v partizansko bolnišnico Zgornji Hrastnik, kjer ga je operiral in mu amputiral nogo dr. Janez Milčinski. Leo Rossi je odskočil nad Cerknjskim jezerom. Nemška granata mu je odtrgala roko. V partizanski bolnišnici Snežnik ga je zdravila dr. Božena Ravnihar-Nataša.

Pristanek zavezniških avionov so registrirali tudi domobranski opazovalci in zapisali: »Ponoči med 22. in 24. uro so nad Blokami krožili avioni in razsvetljevali področje letališča.⁸

Po dveh dneh so priletela 3 letala. Z njimi se je pripeljalo nekaj pripadnikov RAF (britanskega kraljevega letalstva), med njimi major Watson, strokovnjak za letališča. Pripeljal se je tudi dopisnik BBC Matheus in odšel v glavni štab. Major Watson je pregledal letališče in odobril njegovo delovanje. Na dva aviona, kajti eden je imel manjšo okvaro in je odletel prazen, so naložili 31 ranjencev, med njimi Miloša Ziherla. Z letalom so se odpeljali tudi trije partizanski zdravniki, ki so odšli na delo v zavezniške bolnišnice v južni Italiji. To so bili dr. Mike Župančič, (sin pesnika Otona Župančiča), dr. Robert Neubauer in dr. Emilija Kraigher-Mariča.⁹

O teh avionih so domobranski poročevalci zapisali: »Naši nočni opazovalci so opazili, da so ponoči s 23. na 24. julij priletela tri letala iz smeri Stari trg v smeri nad Križno goro, kjer so motorji za kake pol ure utihnili, nakar so se spet slišala letala, ki so dajala rdeče, zelene svetlobne znake in z zemlje so jim z reflektorji in raketami, rdečimi in zelenimi, odgovarjali. Letala so se v isti smeri vrnila. Iz zanesljivih virov se je zvedelo, da imajo partizani pri Nadlesku popolnoma urejeno letališče, ki je močno zastraženo in kjer so že štirikrat pristala angleška letala, ki so odpeljala ranjene partizanske komandante in ponesrečene letalce.¹⁰

Naslednji večer so priletela štiri letala in odpeljala samo 51 ranjencev in bolnikov, čeprav je na letališču čakalo še precejšnje število ranjencev, mesta v letalih pa so bila še prosta. Major Watson¹¹ je dejal, da je iz baze sprejel radijsko sporočilo, da zaradi pomanjkanja prostora v bolnišnicah v Bariju lahko odpošlje le 50 ranjencev. Odklonil je tudi, da bi odpeljal dodatno število invalidov ali izčrpanih tovarišev, ki ne potrebujejo bolniške nege.¹²

S temi letali so se odpeljali tudi trije ameriški padalci, ki so iz poškodovanega bombnika liberator B 24 odskočili na Mokrc 21. julija. Bombnik se je zrušil v Sive doline pod Mokrcem. Od posadke desetih mož se je eden ubil z letalom, William Ludwig je prišel v roke četnikom, tri so zajeli domobranci in jih izročili Nemcem, ki so jih poslali v taborišče, pet pa so jih rešili domačini in partizani. Tri od teh so rešili krimski partizani in jih po kurirski zvezi poslali na letališče. To so bili major Horace Landorf, vodja eskadrilje, poročnik William Crim in štabni vodnik

Arthur Markaski. Ta trojica ameriških letalcev se je že po petih dneh od dneva, ko so se ponesrečili, vrnila v svojo letalsko bazo v Italijo.

S tem letalom pa se je odpeljalo tudi deset rešenih zavezniških letalcev ter trije partizani. To so bili letalci, ki so 19. julija 1944 odskočili s poškodovanega letala pri Puli. Med temi je bil tudi podporočnik John Rucigay, naše gore list, njegovi starši so odšli v Ameriko iz Domžal. Po dolgi poti so jih partizanski kurirji pripeljali v Nadlesk, od koder so jih odpeljali v Italijo.¹³

Po nekaj dneh premora je 1. avgusta priletelo le eno letalo. Z njim sta se pripeljala dva partizana in pet zavezniških strokovnjakov, nova tehnična ekipa, ki je prevzela vodstvo letališča in odtlej vodila pristajanja in vzlete letal. V njej so bili najvišji po činu letalski major Scott, vodnik Erik Poole, trije telegrafisti in en bolničar. Skupini sta se pridružila še ameriški seržant (vodnik) George Hobson ter radiotelegrafist in tolmač Franjo Pavletič. Iz GŠS je prišel tudi ameriški kapetan J.H. Saggars (v GŠS je prišel 14. maja 1944), ki je skrbel za zbiranje in odpošiljanje pobeglih britanskih ujetnikov in rešenih ameriških letalcev. S seboj so prinesli vso potrebno opremo za letališče: plinske svetilke, orodje za vzdrževanje steze, dva reflektorja, akumulatorje, radijsko postajo, raketne pištole, aparate S-Phones in seveda veliko pisarniške, tehnične in osebne opreme. Uprava letališča je bila sprva v Nadlesku, konec avgusta pa so jo preselili v Šmarato, kar se je kasneje, ob nemško-domobranskem napadu izkazalo kot zelo umestna poteza. Radijska oddajna postaja je bila v Sinčkovi hiši, od koder je bil lep razgled na letališče.¹⁴

Major Scott (po njegovem prihodu je major Watson kmalu odšel) se je lotil dela s pravo britansko pedantnostjo. Preveril in delno dopolnil je sistem ognjev in druge signalizacije, predvsem pa je kartografsko obdelal letališče in okolico, izmeril vse višine bližnjih hribov in vse vrisal v posebno vojaško karto. Poslal jo je v London, kjer so letališče z oznako PICADILLY CLUB vnesli v vse vojaške karte, ki so jih uporabljali zavezniški piloti. V primeru potrebe bi se lahko kak njihov poškodovani avion spustil na to letališče.

Domobranske Vesti so 1. avgusta poročale, da pri Nadlesku pristajajo angleška letala in da je tam nekaj Angležev, ki jim letala pripeljejo orožje, opremo, hrano, cigarete, vendar od tega partizani ničesar ne dobijo. Le kakšno čokolado dajo domačim dekletom.¹⁵

2. avgusta je domobransko poročilo spet prineslo novice iz Loške doline:

»Na letališču v Nadlesku je šest Angležev, ki pa se za partizane nič ne zmenijo. Imajo lastno hrano, municijo in se bavijo samo z opazovanjem in oddajanjem radijskih poročil v Anglijo. Na drugi strani partizani pripovedujejo, da bo v kratkem nastopil tu kralj Peter s svojo vojsko in da se bodo morali partizani pridružiti njegovi vojski, ali pa se proti njej boriti.

Med partizani vlada velika zmeda radi bodočnosti in se bojijo, da se bodo morali jutri vojskovati proti Angležem, ki jih danes podpirajo. Na to kaže zlasti dejstvo, da se teh šest Angležev, ki se nahajajo na letališču v Nadlesku, za partizane nič ne zmeni.«¹⁶

Kljub strogi partizanski konspiraciji in prepovedi odhoda z osvobojenega ozemlja so imeli sodeč po teh poročilih, domobranci in Nemci precej točne informacije o delovanju partizanskega letališča. 5. avgusta je nad letališče nenadoma priletelo nemško izvidniško letalo »štorklja« in odvrгло nekaj bomb. Eksplozije so naredile precejšnje jame, ubile pa so tudi enega vola. Na letališče je padlo na tisoče železnih koničastih koščkov, nekakšnih opilkov, ki bi se ob pristanku letala zapičili in prebodli gume. Vse te koščke so morali ročno pobrati, zasuli so tudi jame in v nekaj dneh je bilo letališče spet nared. Toda nastopila je nova prepreka – dež. Iz brzojavke sanitetnega oddelka glavnega štaba dr. Rogersu razberemo, da »zavezniški avioni niso mogli pristati, ker je preveč deževalo in še dežuje. Drenaža letališča je napredovala v toliko, da bodo lahko pristali v 3-4 dneh, če bo vreme.«¹⁷

Preden so letala vnovič priletela, se je zgodilo še marsikaj. Omenil sem partizansko konspiracijo in prepovedi izhoda z osvobojenega ozemlja. Vsekakor je veljala stroga prepoved hoditi v domobransko postojanko na Rakek, ali sovražniku celo sporočati zaupne podatke. Treba je vedeti, da so bile v Loški dolini številne belogardistično usmerjene družine, ki so imele svoje fante v domobranskih vrstah ali celo na Rakeku. Zato je razumljivo, da so bili na Rakeku, kjer je imel sedež drugi domobranski udarni bataljon in ga je vodil stotnik Vuk Rupnik (sin generala Leona Rupnika) na tekočem o dogajanju na osvobojenem ozemlju Loške doline. Poleg vsega pa je angleška misija bivala pri domobransko usmerjeni družini.

O tovrstnih prekrških je razpravljalo in sklepalo tudi partizansko sodišče. S 15. avgustom je datiran dokument, ki pravi:

»Na prijavo okrožne izpostave za Notranjsko je bilo zaslišanje, na katerem je bilo ugotovljeno, da sta Onušič Jernej in Modic Frančiška 8. avgusta 1944 skupaj odšla na Rakek. Onušiča je zaslišal domobranski kapetan Rupnik, ki je obdolženca spraševal o vseh pomembnih vojaških stvareh. Onušič je povedal (po zapisniku), da so na letališču nekajkrat pristali angleški avioni, da odvažajo ranjence NOV, da je bilo letališče ob zadnjem bombardiranju nemškega letala nekoliko poškodovano, da je slišal, da je bil ranjena en vol in en delavec. Na vprašanje, kdo dela na letališču, je dal odgovor – civili. Na Rupnikovo vprašanje, kje so partizanske komande, je Onušič odgovoril, da je rajonski odbor v Viševku, komanda mesta pa je še na starem mestu. Vse je povedal brez prisile.

Kmalu po zaslišanju Onušiča so domobranci blokirali blok na Rakeku in drugi dan je zapustil Rakek z domobransko propustnico, ki jo je izposlovala Modic Frančiška. Obdolženec se zaveda, da je opravljal kaz-

nivo dejanje izdaje vojaške tajnosti, vendar se zagovarja, da je kapetan rekel, da ve za letališče in za drugo, kar je spraševal. Modičeva je povedala kapetanu Rupniku, da nosi angleške uniforme 30-40 partizanov.

Sodba je bila izrečena 15. avgusta. Višje vojaško sodišče 7. korpusa je 28. avgusta zavrnilo pritožbe obdolžencev, vložene 15. avgusta. Postopek proti obtožencema se obnovi.

Obsojen Onušič Jernej, roj. 10. avgusta 1899 v Viševku, tam stanujoč, enočetrtinski zemljak, očeta šestih otrok in Modic Frančiško se kaznuje zaradi izdaje, oba na smrt s streljanjem.

Drugih sedem oseb, za katere sta prinesla z Rakeka pisma, sporočila, Slovensko domobranstvo (revija), belogardistične časopise se zaradi vzdrževanja zvez z Rakekom in sorodniki belogardistov obsodijo na prisilno delo in zaplembo imovine do višine od 500 – 5000 lir.«¹⁸

Na osnovi zbranih informacij je organizacijski štab slovenskega domobranstva 14. avgusta 1944 ugotovil, da se letališče nahaja med potokom Obrh – Šmaradski vrh in robom hoste Orstenice. Komando mesta Stari trg sestavlja 60 ljudi in je v vasi Nadlesk. Rajonski odbor je v vasi Viševk, okrožni odbor Osvobodilne fronte je v Pudobu. Partizanske opazovalnice so na Gradišču, Slivnici in Križni gori. Na planinski gori je kurirska stanica št. 3, pri vasi Zelce št. 4, v vasi Otok in Laze št. 5.¹⁹

PRIHOD RANJENCEV S PRIMORSKE

Primorske partizanske bolnišnice, zlasti Pavla in Franja sta bili avgusta že prenatrpani z ranjenci. Ker so z Nadleska odvažali ranjence v zavezniške bolnišnice, se je ponudila prilika odpeljati večje število predvsem težjih ranjencev tudi iz bolnišnice 9. korpusa. Šlo je za zelo naporno in tvegano nalogo. Ranjence je bilo treba varno prepeljati mimo številnih sovražnikovih zased in postojank ter čez cesto in železnico Ljubljana – Postojna. Pohod oz. prenos ranjencev in njihovo zaščito je prevzel kar štab 9. korpusa s komandantom Vladom Ambrožičem-Novljanom na čelu. V prevoz in zaščito ranjencev so vključili celo 31. divizijo s tremi brigadami: Gradnikovo, Vojkovo in Bazoviško. Na tvegano pot so odpeljali približno 80 ranjencev. Med njimi je bil tudi ameriški letalec Harold Adams. Njegovo letalo so 25. februarja 1944 zadeli nemški lovci in ga težko poškodovali nekje nad Poreznom, na tla pa je treščil pod Ratitovcem v bližini vasice Spodnje Danje. Dva člana posadke sta se ubila, enega so ujeli nemški obmejni graničarji na Sorici, druge pa so rešili partizani. Eden od teh, Adams, si je pri doskoku težko poškodoval nogo. Odpeljali so ga v bolnišnico Franjo, kjer se je zdravil več kot pet mesecev.

S to veliko skupino sta prišla tudi francoska ubežnika iz nemške vojske Cothenet Guy in Colet Ives ter pet britanskih ujetnikov: Andersen C.F. in Andersen L.T., Nixat, Mc Ewan in Lowter. Glavni štab je zanje poslal dovolilnice na letališče na Notranjsko.²⁰

Vse ranjence so spravili v bolniško postojanko Snežnik (SVPB-S), ki je imela kar šest postojank: Šola, Hrib, Pudob, Podgora, Stari trg in Podob. Vse so bile nameščene v gozdovih blizu Babnega polja, razen Šole, ki je bila v Babnem polju. Vse postojanke so bile polne ranjencev, ki so komaj čakali, kdaj bodo prišla ponje britanska letala. Končno je 26. avgusta priletelo eno letalo. Z njim so se pripeljali štirje člani zavezniške misije in en partizan, odpeljal pa je 14 rešenih ameriških letalcev ter tri partizane. Med prišleki je bil tudi vojni dopisnik John Philips, ki je za revijo LIFE napisal dolgo reportažo o partizanskem napadu in zavezniškem bombardiranju železniškega mostu čez Savo pri Litiji 20. septembra 1944.²¹ Napada se je udeležil skupaj s šefom ameriške misije kapetanom Goodwinom, ki je bil ob napadu prav tako ranjen. Poleg zanimivega in obširnega poročila je posnel veliko število dokumentarnih fotografij s tega boja.

Drugi dan so priletela tri letala.²² Z njimi je priletelo 14 Američanov, ki so bili namenjeni v Avstrijo in štirje Britanci, ki so odšli v Istro. Pripeljali so veliko materiala: 10 radijskih postaj, eno centralno radijsko postajo, 7 zložljivih čolnov z vesli, 4 akumulatorje, 3 električne polnilce, 28 granat in vžigalnikov, 27 dopolnilnih polnjenj, 30 porcij, 34 nahrbtnikov, 4000 kosov streliva, 9 min, 20 brzostrelk s 4000 naboji in 40 okvirjev, 30 daljnogledov, 20 zapestnih ur, 100 kompasov, 80 fotoaparátov, 12 vžigalnikov za pohodne mine, 8 ročnih kompasov, 60 prvih zavojev, 20 kg pisarniškega materiala, 10 kg toaletnega pribora ter osebno opremo za osebje, ki je prišlo z letali.²³

Ta letala so odpeljala 47 ranjencev in 17 ameriških letalcev.

30. avgusta so priletela tri letala. Z njimi so se pripeljali trije člani misij in en partizan ter oprema za misijo. Odpeljala pa so 53 ranjencev in 12 partizanov.

Naslednje tri dni, t.j. 31. avgusta, 1. in 2. septembra so vsak dan priletela po tri letala in odpeljala skupaj 152 ranjencev in 5 zavezniških letalcev.

Poleg treh transportnih letal so 1. septembra 1944 proti večeru iznenada prileteli trije britanski lovci – hurican. Vsa akcija je tekla strogo tajno in za pristanek teh lovcev so na letališču izvedeli šele v zadnjem trenutku. Menda je manj kot pol ure pred pristankom prišlo radijsko sporočilo o izrednem poletu in prihodu visokega oficirja sredozemskih letalskih sil. Žal ne vemo niti za ime niti za položaj oziroma čin tega oficirja.

Njegovo letalo je dvakrat zaokrožilo nad letališčem, potem pa elegantno pristalo. Druga dva lovca sta spremljala pristanek, in ko sta videla, da je vse potekalo brezhibno, sta pomahala s krili v pozdrav in odletela.

Iz letala je stopil visoki gost, na letališču pa so ga sprejeli najvišji oficirji na čelu s komandantom Stanetom Oberstarjem in britanskim majorjem Scottom. Ker je sporočilo o obisku visokega gosta prišlo tako

kasno, niti na glavnem štabu niti na štabu 7. korpusa niso bili obveščeni o njegovem prihodu. Zato tudi zastopnikov teh štabov ni bilo na letališču.

Britanski častnik si je ogledal letališče in okolico ter ugotovil, da je letališka ekipa zelo dobro opravila svoje delo.

Gosta so odpeljali v grad Snežnik, kjer se je začasno zadrževal štab 7. korpusa. Komandanta korpusa Pera Popivodo ni bilo »doma«, zato ju je sprejel politični komisar Jože Brilej-Bolko z nekaterimi štabnimi oficirji. Britanec se je zanimal za oddaljenost nemških oz. domobranskih enot. Poizvedoval je tudi o moči partizanskih sil, ki branijo letališče. Ko so na zemljevidu ugotavljali položaj letališča na osvobojenem ozemlju, je bil mnenja, da bi moralo biti letališče najmočnejše zavarovano v smeri pred sovražnikovo postojanko na Rakeku, kjer je bil nameščen 2. domobranski udarni Rupnikov bataljon.

Na snežniškem gradu, kjer so imeli tedaj tudi kuhinjo, so gostom postregli z domačo hrano in z dobrim vinom. Konji, zapreženi v zapravljičke in njihovi furmani so nestrpnost čakali, da bodo odpeljali goste proti Nadlesku. To se je zgodilo menda šele okoli polnoči. Visoki gost je prespal pri britanski misiji oziroma pri majorju Scottu. Zjutraj sta spet priletela dva huricana. Ko sta krožila nad letališčem, sta partizanom odvrгла dva zavoja cigaret in mila.²⁴

Angleški gost je vstopil v hurican; ki je čakal na letališču in nekaj trenutkov za tem so vsi trije lovci odleteli proti Italiji.

Po enodnevnem presledku so naslednja dva dni priletela po tri letala in odpeljala 136 ranjencev, od tega 70 ranjencev iz hrvaških partizanskih bolnišnic.

6. septembra je priletelo le eno letalo in odpeljalo 25 ranjencev, čez tri dni, tj. 9. septembra pa so priletela zadnja tri letala ter odpeljala 72 ranjencev, 6 zavezniških letalcev in 2 partizana. Prav zadnja letala pa so pripeljala terensko vozilo jeep s prikolico, ki je že naslednje jutro ob sovražnikovem napadu prišlo še kako prav; prav s tem jeepom se je iz sovražnikovega obroča rešila angloameriška – partizanska letališka ekipa.

V času delovanja letališča od 21. julija do 10. septembra je pristalo skupaj 36 zavezniških letal (največ DC 3). Poleg različnega materiala so pripeljala 30 članov zavezniških misij, odpeljala pa 582 partizanskih ranjencev, 5 zdravnikov in 48 partizanov za delo v zavezniški bazi, 58 rešenih ameriških letalcev ter približno 10 britanskih vojnih ujetnikov, ki so zbežali iz nemških taborišč.

Z dovozom ranjencev iz partizanskih bolnišnic so bile velike težave. Za pripravo in dovoz ranjencev na letališče je skrbela dr. Božena Ravnihar, ki je bila vodja partizanske bolnišnice Snežnik. V njenih šestih postojankah: Šola, Hrib, Pudob, Podgora, Stari trg, Podob so zbirali ranjence iz roških bolnišnic, hrvaških bolnišnic in tiste, ki so jih pripeljali s Primorske. Dr. Ravniharjeva ugotavlja, da je bilo sodelovanje med upravo bolnišnice in

upravo letališča slabo organizirano. Bili so primeri, ko so pristala letala, pa ni bilo pripravljenih ranjencev ali pa so bili ranjenci pripravljeni in ni bilo letal. Vodstvo letališča je bilo preko dr. Ravniharjeve povezano z vodstvom partizanskih bolnišnic na Rogu, težave pa so nastajale zato, ker so bile partizanske bolnišnice daleč, manjkalo pa je vozil, zlasti tovornja.

Dodajam še pričevanje dr. Lindsaya Rogersa²⁶:

»Naslednjega dne sem se pridružil Feliksu (Razdrihu – op. M.Ž.) v Črmošnjicah. S starim nemškim kamionom na plin smo se odpeljali v Nadlesk, kjer je obratovalo zasilno letališče. Tik pred odhodom sem uzrl Nado (Kraigher – op. M.Ž.), ki je pravkar prišla in ji pomagal, da se je povzpela na kamion. Na cilj smo prišli šele zvečer. Pri komandantu Nestorju (pravilno: Stanetu Oberstarju) sem našel dvajset ameriških letalcev in štiri angleške vojne ujetnike, ki so pobegnili iz ujetništva. Britanska enota, ki je bila v Nadlesku, je opravljala službo na letališču in imela kajpak na skrbi tudi pobegle ujetnike. Ob mojem prihodu je nastalo neprijetno vzdušje zaradi hrane. Ujetniki so dobivali hrano od partizanov – ti so jim lahko nudili samo fižol, koruzni kruh in kavo – Angleži pa so se v obednici RAF mastili s šunko, konzervirano govedino, marmelado itd. To so delali vpricho nas, ne da bi nam ponudili mrvico s svoje bogato obložene mize. Jaz sem ostal kar pri Američanih, pri fižolu, kar je nekoliko omililo položaj. Ob tej smešni razliki pa so Britanci menili: 'K vragu z Američani, saj se bodo kmalu vrnili v Italijo!' Zato sem se sprl z britanskim komandantom in mu to povedal. (To je bil major Scott, prav tako precej nadut britanski oficir, ki je večkrat prišel navzkriž s komandantom in političnim komisarjem letališča. Na partizansko zahtevo so ga kasneje odpoklicali in zamenjal ga je kapetan Whilly (op. – M.Ž.).

'Res je', sem dejal, 'kmalu se bodo vrnili v Italijo. Toda letalo, ki bo prišlo ponje, bo hkrati pripeljalo živila za vas.'

Ničesar nisem dosegel. Američani so se upravičeno jezili, jaz pa sem se sramoval svojih sonarodnjakov. Ljudje pri RAF pa se niso nič manj žaljivo obnašali tudi proti partizanom, katerih niso smatrali za zaveznike, ampak za manjvredne ljudi, za 'nebodijhtreba'. Kakšna sreča, da se je ta general kmalu sprl z generalom Stanetom (generallajtnant in komandant glavnega štaba NOV in PO Slovenije Franc Rozman-Stane – op. M.Ž.) in komisarjem Kidričem, in je bil premeščen. Po Nadlesku se je sprehajal s palico pod pazduho, in kadar se mu je ponoči zahotelo porta (posebno portugalsko vino – op. M.Ž.), je pozvonil. Hvala bogu, bil je izjemen primer. Takih ljudi partizani niso marali.

Tisti večer, ko sem prišel, me je eden od ameriških letalcev prosil, naj obiščem njihovega tovariša, ki leži bolan v neki šupi, dvanajst kilometrov daleč. Odšel sem tja z Nado. Bolnika sva našla na podstrešju na senu. Spal je na italijanskem šotorskem krilu, grozno umazan. Že več dni se ni bil umil, ni se mogel gibati in je ležal med telesnimi odpadki, ker je imel drisko.

Bil je skoraj nezavesten. Videl sem, da bo umrl, če mu ne bomo takoj pomagali. Umili smo fanta, kolikor smo mogli in ga odpeljali z vozom k nekemu kmetu v sobo, ki jo je našla Nada. Najprej sem ga s cevko svojega stetoskopa klistiral. Potlej sem mu z brizgalko vbrizgal v žile v vroči vodi razstopljen sladkor. Kasneje, ponoči, sem to ponovil. Na srečo sem imel dovolj morfija. Zjutraj se je počutil bolje, vsaj duševno.

Ko sem se vrnil k RAF, sem odposlal nujno sporočilo glavnemu štabu ameriških letalskih enot, da bi prišel ponj kak lysander (lahek avion). Kasneje sem izvedel, da je to sporočilo šele čez deset dni prispelo, kamor je bilo namenjeno. Tačas je bilo odvisno od oblasti ali bo umrl ali ozdravel. Nada je poiskala jajca in mleko, nato smo ga vse ure pitali, čeprav je bruhal. Na srečo sem naletel na partizanskega lekarnarja Andrijaniča (Boris Andrijanič je bil že pred vojno lekarnar v Novem mestu – op. M.Ž.), ki je imel na skrbi tajne dobave iz Trsta. Poslal je v to mesto kurirja z naročilom, da prinese od tam sulfaguamidin. Fantovo stanje se je sprva počasi, nato pa hitro popravljalo. Ko ga je naposled odpeljalo letalo, sem menil, da bo kmalu ozdravel. Pokazal se je hvaležnega, zakaj več mesecev kasneje sem prejel od njega dopisnico, s katero mi je sporočil, da se je vrnil v Ameriko na daljše okrevanje.«²⁷

O prevozu ranjencev z letališča Nadlesk je poročal tudi Partizanski dnevnik v prispevku »Življenje na našem letališču«:

»Dan se je nagnil proti večeru. Večja skupina naših borcev koraka po cesti iz vasi preko mosta med njivami proti široko razprostrtemu travniku. Nekaj povelj in tovariši se v manjših skupinah razidejo na vse strani. Kmalu so postavljene straže, ki imajo nalogo, da čuvajo dohode k letališču. Nekaj tovarišev s petrolejskimi baklami se razvrsti v dolgo vrsto na označena mesta vzdolž vsega letališča.

V tem se začuje ropotanje vozov, ki prihajajo na letališče. Vozniki očitno vedo, kam naj zapeljejo in kmalu je vsa kolona razvrščena ob robu travnika tako, da nikogar ne ovirajo in so vendar v potrebni bližini.

Mrak je legel na dolino. Na letališče prihajajo naši funkcionarji, zastopniki angleške misije in člani letalske baze, ki skrbno pregledujejo, če je izvršeno vse potrebno. Straža na mostu jih je pozdravila in naš oficir, ki je odgovoren za red, jim poroča o stanju na letališču. Prav danes so pripeljali ranjence s Primorske, ki čakajo v bližnjem malem gozdiču. Vse je pripravljeno in noč, ki je medtem neopazno nastopila, je kot nalašč za nočne polete. Nebo je čisto kot kristal.

Od daleč se začuje brnenje motorjev. Pričakovanje je do skrajnosti napeto, toda razočarani smo, ko se namesto letal pojavijo na cesti trije naši avtomobili. Na letališče so prispeli člani glavnega štaba, na čelu generalni poročnik Jaka Avšič.

Preteče še kakšne pol ure, ko ponovno zaslišimo pritajeno brnenje motorjev. Na travniku se namah prižgo vse luči, ki so jih tovariši za

orientacijo avionov prinesli s seboj. Kar lepo število jih je. Postavljene so v strogo ravni črti, v enakih presledkih druga ob drugi.

Brnenje je postalo močnejše. Kmalu sledimo vsi z napetim zanimanjem pristajanju pilota, ki je opazil naše luči in se pričel v širokem krogu nad dolino približevati tlom. Pri drugem krogu je prižgal reflektorje in osvetil z njimi vso okolico. Na doletališču so v tem člani baze prižgali svetlobni znak. Letalo je ugasnilo svoje luči in se spustilo še nižje. Nismo niti opazili, kdaj so se kolesa dotaknila tal, tako rahlo je letalo pristalo. Krila so malo zanihala, motorji so močnejše zahrumeli in potegnili letalo na parkirni prostor ob letališču. Luči so ugasnile in motorji utihnili. Začula so se povelja in četa naših borcev je v popolnem redu pritekla k letalu z vojaškim materialom. Borci so ga v rekordnem času izložili in ga spravili na kup, kakih 10 m vstran od letala. Druga četa, sedaj bolničarji, pa je prinesla kakih 20 ranjencev, ki so bili določeni za prevoz v zavezniške bolnice. Vse se vrši v redu, tišini in s precejšnjo naglico.

Ni še delo pri avionu končano, ko spet zaslišimo brnenje. Prispelo je drugo letalo. Ponovi se ves postopek. V kratkem presledku zopet ropot motorjev in nato zopet. Tako so sedaj na tleh 4 avioni, katerim se na trupu v rahli mesečini in v svitu petrolejskih bakel različno odraža označba letal naših zaveznikov, trojni barvni krog.

Z nekim tovarišem se podava bliže in naletiva na angleškega oficirja. Kmalu smo v živahnem razgovoru. Moj tovariš je znal nekoliko angleško, Anglež pa nekoliko nemško in tako smo se sporazumeli. Vprašal naju je, kje se nahaja sovražnik in ko sva mu povedala, da smo imeli prejšnji dan kakih 8 – 10 km daleč borbe, se je začudil naši samozavesti. Potem je pripovedoval kakšno občudovanje in navdušenje vlada pri zavezniških narodih za našo vojsko in našo borbo, ki je dosegla skrajne možnosti tako v organizaciji kot v uspehu, in to v najtežjih pogojih.

Po nekaj minutah so bili avioni pripravljeni za odhod. Ko je startal prvi, je bil ves prostor pred njim oblit z lučjo njegovih reflektorjev.

Na obzorju so se očrtale za hip silhuete zračnih kolosov in ta slika, ki ji je bila noč primeren okvir, nam bo ostala vse življenje v spominu.

Po odletu letal so se premaknili težko naloženi vozovi s pripeljano robo, ki bo služila naši borbi. Baklje so ugasnile, le osamela mesečina je že vedno oblivala dolino, ki je sedaj kazala svojo običajno podobo.«²⁸

NAPAD NA LETALIŠČE

Za izgradnjo letališča sta bili zato zainteresirani obe strani. Iz že citiranih dokumentov je razvidno, da so domobranci na Rakeku in zagotovo tudi štab slovenskega domobranstva v Ljubljani s polkovnikom in komandantom Francem Krenerjem na čelu o letališču in njegovem delovanju vedeli skoraj vse. Rupnikov drugi domobranski bataljon na Rakeku je dnevno pošiljal patrolje in izvidnice proti Loški dolini in od svojih obve-

ščevalcev dobival vedno nove informacije. Te novice so vsaj delno pri-
našali tudi domobranski dokumenti oziroma poročila, vendar zelo pro-
pagandno pobarvane. Npr.: »Britanci se za partizane sploh ne zmenijo...
letala bodo menda odpeljala člane izvršnega odbora OF, ... menda pri-
stajajo neka laška letala ... Kdo je sploh videl pristajati letala, saj je
letališče strogo zastraženo in nanj nikogar ne pustijo« itd.

Osvobojeno ozemlje v Loški dolini in partizansko letališče sta do-
mobranci na Rakeku vedno huje vznemirjala, imeli pa so tudi želje po
materialu, ki so ga privažala zavezniška letala.

Zavarovanje Loške doline je najprej prevzel Notranjski odred, 23. julija
pa se mu je pridružila najprej Gubčeva, že po nekaj dneh pa jo je
zamenjala Ljubljanska brigada, njo pa (2. septembra) 9. partizanska
brigada.²⁹

Ponoči med 9. in 10. avgustom je z Rakeka proti Loški dolini udarila
okrepljena 47. domobranska četa. Prodrla je do Cerknice, Brezja, Pod-
slivnice in Ulake ter z nenadnim napadom prizadejala hude izgube 3.
bataljonu Ljubljanske brigade.³⁰

Čez dva dni, 11. avgusta, je napadel cel 2. domobranski bataljon. Pri
Dolenji vasi in Gradišču (k. 585) se je spopadel z delom Notranjskega
bataljona, na pobočju Male Slivnice pa s 3. bataljonom Ljubljanske brigade.

12. avgusta se je Ljubljanska brigada na novo razvrstila. Njen štab je
odšel na Bloško polico, prvi bataljon je zamenjal tretjega v vasi Glina,
medtem ko se je drugi nastanil v vasi Studeno pri Blokah. Tretji bataljon
je prevzel neposredno zavarovanje letališča in se nastanil v vasi Mar-
kovec.³¹

16. avgusta je domobranski bataljon z Rakeka načrtoval napad na
letališče. Zgodaj zjutraj je odšel z Rakeka, da bi čez Stražnik, Karlovico,
Kalič in Kozjek prišel do Stanovnika, tam prenočil, potem pa naslednji
dan nadaljeval pohod proti letališču. Na črti Lačnik – Javorje je ob štirih
popoldne naletel na hud odpor Notranjskega odreda. Spremenil je smer
in zavil proti Gorenjemu Jezeru, da bi prišel na grebene zahodno od
letališča in od tam napadel. Toda pri naselju Laze je po njem spet udaril
Notranjski odred in moral se je vrniti v svojo postojanko.³²

Do novega spopada je prišlo že 18. avgusta. 2. domobranski bataljon
je prodiral proti Velikim Blokam in napadal 2. bataljon Ljubljanske bri-
gade. Partizanom je prišel na pomoč še 1. bataljon te brigade in po
hudem boju in kar precejšnjih izgubah na obeh straneh so se domobranci
umaknili nazaj na Rakek.

Po tem spopadu so domobranci z Rakeka nekaj časa mirovali in zbirali
nove informacije o sovražniku ter se skrbno pripravljali na veliki napad v
Loški dolini.

24. avgusta so domobranci spet prišli do črte Cerknica – Zelše –
Dolenja vas, a do stika s partizani ni prišlo.

Domobranksko dnevno poročilo z dne 23. avgusta pravi: »Bataljon je v dosedanjih bojih in izkušnjah prišel do zaključka, da ne more sam izvesti prodiranja proti sovražniku na prostoru Stari trg – Lož, ker je številčno preslab. Z druge strani ne more sovražnika neopazno napasti, ker se vsako približevanje z Rakeka takoj opazi in sovražnik takoj ukrepa. Zato prosim, (očitno je poročilo pisal komandant 2. bataljona stotnik Vuk Rupnik – op. M.Ž.) da se čimprej izvede večja akcija, pri kateri naj se izkoristijo kot izhodišča za napad Sv. Peter na Krasu, Kočevje in Velike Lašče.³³

Po dolgotrajnih pripravah ter usklajevanju med nemškimi in domobranskimi štabi so ti izdelali podroben načrt o velikem vdoru na osvobojeno ozemlje Loške doline in do letališča. V to akcijo so vključili vse tri elitne domobranske bataljone: Rupnikovega z Rakeka, Meničaninovega iz Št. Vida in Stamenkovičevega iz Stične ter nekaj posadnih enot (Ribnica, Kočevje, Velike Lašče) in približno 500 nemških vojakov oz. oficirjev, ki so prevzeli vodilne funkcije. Dogovorili so se za tri velike udarne skupine, ki jih bodo vodili nemški oficirji Buchberger, Schmitz in Schumacher. Skupine oziroma kolone so nosile njihova imena.³⁴ V vsaki skupini je bil po en domobranski bataljon in približno 100 nemških vojakov, skupaj blizu 2000 mož.

Že 8. septembra zvečer se je v Velikih Laščah zbrala Schmitzova bojna skupina, ki je štela približno 500 mož iz domobranskih posadnih čet iz Kočevja, Ribnice in Velikih Lašč. Pridružil se je še 3. bataljon 14. SS policijskega polka. Ob 20. uri je kolona odšla v smeri Karlovica, Dolnje in Gornje Kališče ter prišla naslednji dan do vasi Neredi, kjer se je spopadla z Levstikovo brigado.

Drugo Schumacherjevo bojno skupino, ki je prav tako prodirala iz velikolaške smeri, so sestavljali 1. in 4. domobranski bataljon iz Št. Vida in Stične. 9. septembra ob 18. uri je ta kolona z okoli 800 možmi in pratežem prodirala proti Sodražici, Retjam in Markovcu.

Dopoldne 9. septembra sta se Schmitzova in Schumacherjeva bojna skupina združili med Knežjo njivo in Vrhniko pri Ložu.

8. septembra je prišel iz Postojne na Rakek prispel bataljon 188. rezervne nemške lovske divizije in ob 15. uri odšel na Javornik ter prek Kaliča (k. 1115 m) do lovske kočje Debeli kamen, kjer je počakal dan. Tam se mu je pridružil 2. domobranski bataljon z Rakeka. Kot bojna skupina Buchberger sta v nadaljevanju poti prek Bršljanovca ob 20. uri dosegla Vretenske hribe (k. 1059 m) in tam prenočila. Ob 23. uri je skupina slišala pristajanje treh letal v Nadlesku, kmalu zatem pa tudi njihov vzlet. Lepa jasna noč je bila kot naročena za pristajanje letal. Letala so pripeljala veliko vojaškega materiala, med drugim tudi terenski avto – jeep za zavezniško posadko ter seveda tudi zaloge olja in bencina. Po vkrcanju ranjencev je letališka ekipa odvažala orožje in opremo, kar je trajalo vse do jutra. Od Račne gore sem se je slišalo streljanje. Le kaj

pomeni, so ugibali nekateri. Naslednji dan ob 3. uri zjutraj bi morala po načrtu bojna skupina prodirati naprej, a komandant stotnik Buchberger ni dobil radijske zveze in je odhod odložil, čeprav je slišal oddaljevanje letal in tudi bojno udejstvovanje Schumacherjeve bojne skupine na vzhodnem robu Loške doline.

V nedeljo, 10. septembra zjutraj, bi morale vse tri skupine istočasno vdreti v Loško dolino, a je Buchbergerjeva zakasnila za nekaj ur in uspeh celotne ekspedicije je bil zato precej zmanjšan.

Prav Buchbergerjeva bojna skupina je imela nalogo obkoliti letališče in zajeti letališko posadko, ter, če bi bilo le mogoče, tudi letala in letališko opremo.

Partizani so doživeli popolno presenečenje. Partizanska obveščevalna služba je popolnoma odpovedala. Bili so sicer posamezniki, ki so slutili sovražnika v bližini, slišali so tudi sumljivo streljanje, a pravih ukrepov ni bilo. Partizanski terenci so okoli 23. ure opazili sovražnikove skupine, ki so šle čez Bloke proti Knežkemu hribu in Racni gori. Janez Mohar-Harašo in Miro Vesel sta odredila tri ljudi, naj nemudoma odhite v štab 7. korpusa, ki je bil tedaj v Starem trgu. Prišli so v štab h komandantu Peru Popivodi, toda ta jim ni verjel ter jih celo ozmerjal s paniki.

Tudi komandant letališča Stane Oberstar je zapisal, da je še pred glavnim domobranskim napadom čutil, da se nekaj pripravlja. O nevarnosti ga je obvestil obveščevalec Sulič. Tudi on je poslal sporočilo na štab 7. korpusa, a je po kurirju dobil odgovor, naj letališče opravlja delo naprej, ker ni nikakršne nevarnosti.³⁵

V nedeljo, 10. septembra ob pol sedmi uri so se začeli domobranci zgrinjati proti Vrhniki in Markovcu. Ena kolona je prodirala skozi Viševk proti Pudobu, druga proti Staremu trgu pri Ložu. Spotoma so preiskovali vasi in iskali partizanske aktiviste oziroma terence, kot so jih imenovali.

Hudi boji so se vneli zlasti v Starem trgu in pri Pudobu, kjer je obležalo 20 partizanov.

Kaj se je dogajalo na letališču? Ko se je začelo streljanje, so partizani iz letališke ekipe začeli reševati vojaško opremo. Domačini iz Šmarate so začutili partizansko stisko in niso hoteli dati vprežne živine in vozov za prevoz robe. Šele na grožnjo političnega komisarja Drobniča so popustili in dali živino in vozove na voljo. Karseda hitro so naložili vozove in polne odpeljali proti Babnemu polju. Seveda je še nekaj ostalo; 15 pušk in sod bencina so zakopali v gnoj, a so kasneje domobranci vse našli in odpeljali.

Pravi ples se je šele začel, ko je z Mašuna do letališča pridrla zapoznela Buchbergerjeva skupina. Domobranci so jurišali od gradu Snežnik proti Kozarščam, letališka posadka pa se še vedno ni umaknila. Posadka letališča je dobila nalog, naj čuva zaveznike za vsako ceno in jim omogoči preboj.

Ko so videli, da gre zares, je vseh deset članov misije in še nekaj partizanov skočilo v jeep in vodnik Hobson pa je naglo pognal. Že po

nekaj desetih metrih so naleteli na strnjeno vrsto domobrancev 17. čete. Oboji so streljali na vso moč. Sovražnikova krogla je od strani zadela ščitno steklo in šoferja je poškopil snop steklenih drobcev. Za hip je oslepel in jeep se je zaletel v obcestni kostanj, se odbil postrani, nato pa zdrvel mimo zaprepadenih domobrancev naprej. Preboj je uspel in nobeden od zaveznikov ni dobil niti praske. Kljub z razbitemu steklu in s praznimi gumami so odbrzeli proti Babnemu polju.

Da se je na tem sektorju vse tako dobro izteklo, ima največ zaslug pripisati Buchbergerjevi koloni, ki je z nekajurno zamudo prodirala čez Mašun in severovzhodna pobočja Javornika.

Nedvomno so mnogo močnejše domobranske – nemške enote partizanom prizadele hude izgube. Svoje prednosti, ki so jih imeli v primerjavi s partizani, so znali dobro izkoristiti. Če je bila oborožitev približno enaka, je imel napadalec pripravljene močnejše sile. Poleg tega pa je sovražnik partizane presenetil in le srečnim okoliščinam gre pripisati, da izgube niso bile še hujše. Nedvomno so bile partizanske veliko večje in težje.

Sovražnik je nastopal brezobzirno. Opremljen z informacijami in pod vodstvom domačih domobrancev ter njihovih zaupnikov se je znašal nad partizanskimi aktivisti (terenci) in jih brez milosti pobijal.

Schmitzova bojna skupina, v kateri so bili domobranci iz kočevske, ribniške in velikolaške posadke, je prodirala proti Karlovinci in naletela »na banditsko zasedo ter ubila 5 partizanov. Ko so šli skozi vas Kališe, sta prišla nasproti partizanska bolničarka in partizanski vodnik. Po kratkem zaslišanju so oba ustrelili. V bližini vasi Nerede so se spopadli z deli Notranjskega odreda in ubili 6 mož iste bande«.

»Ko so šli drugi dan proti Novi vasi so naleteli na partizane s harmoniko in bobnom; tri partizane so ubili, dva ujeli (kaj se je zgodilo z ujetniki, iz poročil ni razvidno). Dopoldne so Nemci ustrelili še 10 banditov«. ³⁶

»2. domobranski bataljon je pri koti 777 naletel na več partizanov; dva so ujeli, zaplenili dve puški in konja. Od ujetih partizanov so izvedeli za taborišče okoli 70 partizanov. Ob 15.30 so jih napadli in ubili 8 partizanov, zaplenili dve zastavi, dva konja, težko strojnico in večjo količino živil.« ³⁷

Domobranska skupina, ki je prodrla proti Staremu trgu in Ložu, je v vrhniškem zaselku Kot ustrelila partizanskega invalida Janeza Žnidaršiča, sekretarko rajonskega komiteja SKOJ Marijo Gregorič in njenega brata Janeza, v Viševku pa še sekretarja rajonskega komiteja KPS za Loško dolino Franca Sterleta-Štefana s Knežje njive. ³⁸

Domobrancem in Nemcem se je mudilo, saj so se že v zgodnjih popoldanskih urah začeli umikati proti Rakeku; očitno so pričakovali partizanski protinapad.

Posledica domobransko-nemškega vdora v Loško dolino in napada na partizansko-zavezniško letališče je bila, da so letališče pri Nadlesku zaradi sovražnikovega ogrožanja opustili in se preselili v varnejšo Belo krajino.

Brzjavno je štab 7. korpusa sporočil glavnemu štabu NOV in POS: Misija izgubila svojo opremo in precej materiala. Neprijatelj se je umaknil na Rakek.³⁹

Dr. Nataša Ravniharjeva je sporočila dr. Luki: (Novaku – op. M.Ž.) »Angleška misija odšla. Evakuacija (v Italijo – op. M.Ž.) končana. Sovražnik v bližini. 54 ranjencev transportirali v SVPB – Nataša«. ⁴⁰

Morda še nekateri odmevi, ki so se v zvezi z zavezniki pojavljali v domobranskih poročilih. Takole pravi dnevno poročilo obveščevalnega oddelka za 14. september 1944: »Od zanesljive civilne osebe se je v 7. četi zvedelo sledeče: V Nadlesku so stanovali do 9. t.m. Angleži in sicer v hiši žene našega domobranca. Angležev je bilo 26. Med njimi je bilo nekaj težko ranjenih padalcev iz poškodovanih avionov. Eden med njimi je bil brez nog in rok. Zdravili so ga partizani. Dne 10. t.m. so partizani te Angleže odpeljali na Babno polje. To so napravili partizani skrivaj in hitro. Ko se je 11. t.m. vrnil nek politkomisar z Babnega polja, je bil vprašan, kje so Angleži. Odgovoril je, da so se pogreznili v zemljo. Oseba, ki je to slišala, je imela vtis, da so partizani Angleže pobili. Dokler so bili ti Angleži v Nadlesku, so jim metali hrano iz avionov Angleži sami. Vsak Anglež je dobil paket s svojim lastnim naslovom. Partizani se teh paketov niso smeli dotakniti, Angleži so ostanke iz teh paketov dajali izključno rodbinam domobrancev in ne partizanom. Angleži, zlasti oni, ki so bili v italijanskem ujetništvu in so se rešili do Nadleska, so znali malo laško. Ti so vedno zatrjevali civilom, da Angleži niso komunisti in nikdar ne bodo. Angleški avioni niso pristajali v Nadlesku, metali so samo pakete. V Nadlesku so pristajali menda partizanski-laški avioni. Civilni niso smeli nikoli v bližino aerodroma. Tudi Angleži niso smeti tja«. ⁴¹

Domobranske Vesti pa o letališču in Angležih takole: »Po prvem domobranskem pohodu na Stari trg 10. septembra so angleška letala na letališču pristala samo še enkrat. Takrat so naložili vse Angleže in jih odpeljali neznano kam. Verjetno je, da so Angleži pred odhodom prepustili partizanom magazine, kajti v zadnjem času so domobranci zaplenili partizanom precej angleških pušk in našli tudi partizane v angleških čevljih«. ⁴²

LETALIŠČA V BELI KRAJINI

Pri vasi Otok, približno 210 m jugozahodno od vasi, na polju ob Kolpi, so spomladi 1944 začeli graditi zasilno partizansko letališče. Na tem mestu so že pred vojno nekajkrat pristala manjša letala.

V vojnem času pa je prvo letalo pristalo nekaj tednov po italijanski kapitulaciji. O tem letalu so domobranske Vesti 23. marca 1944 prinesle zanimivo reportažo z naslovom »Prihod skrivnostnega letala«:

Nekaj tednov po italijanski kapitulaciji, še pred prvo nemško ofenzivo je bilo naročeno vaščanom iz Otoka po kurirjih, da v določeni noči in na naznačenem prostoru kurijo vso noč velik ogenj, ker bodo pripeljali neki

zrakoplovi. Z velikansko nestrpnostjo je cela vas pričakovala kaj bo in kdo pride. Po takšni reklami o angleški pomoči so računali, da bo vsaj ducat angleških letal pripeljalo cele gore materiala in kar počaščene so se čutili, da so Angleži za pristanek določili ravno njihovo vas. Napetost je bila na višku, ko se je zaslišalo brnenje motorja. Po nekajkratnem kroženju ognjenega kresa se je samo letalo spustilo na travnikih zraven vasi. V njem je bil samo pilot, ki je takoj po pristanku izstopil in odšel s patrolo, ki ga je čakala v bližini, proti Metliki. Vse se je izvršilo tako hitro, da niti najbližji niso imeli prilike ogledati si prišleka. Čeprav je bilo vse tako skrivnostno in zagonetno, se je vseeno kmalu razvedelo, da je bil to JAKOVČIČ Peter iz Krasinca, tukajšnji domačin, ki je bil več let pilot že v bivši Jugoslaviji in sedaj v službi N.D.H. Izhaja iz neke komunistično usmerjene družine. Njegov brat je v nekaj letih zapravil veliko posestvo in odšel neznano kam v Ameriko, ne da bi se še brigal za ženo in otroke. Nečak je bil pa ustreljen lansko poletje od Legije pri Treh farah. Nečakinja je šla 8.9.1943 iz Ljubljane.

Že prej je večkrat izjavljal, da bo šel takoj, ko prejme poziv za vzhodno fronto k partizanom. Najbrž je prinesel s seboj pomembne dokumente, ker je odšel takoj k glavnemu poveljstvu in ga ni nihče od domačinov več videl.

»Za vas Otok je prišlo z letalom veliko skrbi in jeze. Že nekaj dni je po vsej dolini završalo. Nemci so tu! Otočanom so šli lasje pokonci, kaj bo, če najdejo letalo skoraj v vasi – česa vse jih bodo Nemci obdolžili in kakšna bo kazen za to! Ni preostalo drugega, kot da se je vpreglo staro in mlado, moške in ženske in hajd počasi korak za korakom po vegastih njivah in travnikih daleč proč od vasi. Eni so spredaj vlekli, drugi zadaj potiskali, nikomur ni prišlo na misel, da bi odnehal na račun drugega, vse je prešinjala ista želja, da bi bili zlodeja čimprej rešeni. Vsi prepoteni so končno srečno prifurali do ceste, ki vodi v Metliko, tam letalo prevrnili čez neko grapo in zažgali razliti bencin, nakar je vse skupaj zgorelo. Globoko so se oddahnili in sklenili, da če na vse drugo pristanejo, da bi pa imeli še kedaj v vasi partizanski aerodrom – tega pa nikdar več.«⁴³

V arhivskih dokumentih in spominskem gradivu udeležencev je veliko podatkov o tem letališču, vendar točnejšega podatka, kdaj so ga začeli graditi, ni. Večina virov pravi, da spomladi. Da partizanska stran ni bila posebno navdušena za gradnjo letališča, na katerem bi pristajala zavezniška letala, sem omenil že v prejšnjem poglavju. To ugotovitev jasno dokazuje tudi brzojavno navodilo glavnega štaba NOV in POS vrhovnemu štabu 13. februarja 1944: »Major Jones je dobil iz Kaira vprašanje, koliko je pri nas možnosti za pristajanje velikih transportnih avionov tipa lysander ali lancaster. Informacije dišijo na možnost angleške invazije. Kako naj odgovorimo? Mi smo odgovorili, da bomo proučili možnosti.«^{43a}

Kakšen je bil odgovor vrhovnega štaba, ne vemo. Kaže pa, da je imel vrhovni štab manj pomislekov glede letališča, saj je 9. marca 1944

glavnemu štabu poslal brzojavko »Takoj javite ali je aerodrom sposoben za sprejem avionov? Dajte opis aerodroma!«

Kaže, da so priprave tekle po polževo, saj je tehnični oddelek glavnega štaba šele 26. maja sporočil letalski službi vrhovnega štaba naslednje: »Vsi ukrepi za čim hitrejšo vzpostavitev letališča so storjeni. Pričakujemo še prihod za to pooblaščenega zavezniškega oficirja, da se po njegovih navodilih izvršijo še manjše adaptacije ter organizira signalna služba na letališču.

Razen aeroloških strokovnjakov, s katerimi razpolagamo, nameravamo vzgojiti lasten kader, osebje za službo na letališču. V ta namen smo pritegnili k letalski službi letalce, ki so v bivši vojski služili pri aviaciji ter jih bomo poleg službe na letališču uporabili tudi za instruktorje – vzgojitelje izbranih gojencev.

Protiletalska obramba. Organiziramo aktivno in pasivno protiletalsko zaščito in obrambo vojske iz zaledja. Izdali smo enotne odredbe z navodili o pasivni protiletalski obrambi ter kontroliramo njihovo izvajanje. Dalje smo vsem podrejenim štabom v obliki podrobnejših instrukcij ukazali čim večjo učinkovitost pri aktivni protiletalski obrambi. Poskrbeli smo, da se iz vseh enot zberejo težke strojnice, ki so jih enote s časom pridobile iz ponesrečenih ter sestreljenih zavezniških letal. Strojnice so v naših delavnicah predelane za protiavijsko obrambo, a načrte za protiavijsko merilno napravo smo po lastnem originalnem osnutku izdelali sami. Ob pomanjkanju ustreznega streliva smo ga dodatno naročili pri zaveznikih, toda do sedaj ga, kljub ponovni urgenci še nismo prejeli. Razpored protiletalskih mitraljezov bomo izvršili deloma po operativnih enotah, deloma v zaščito centralnih vojaških in političnih ustanov.⁴⁴

Sodeč po tem poročilu je bilo letališče pri Otoku skoraj nared, a z otvoritvijo so še čakali. Zakaj? Tiste dni so ustaši vdrli preko Kolpe in prodrli do Metlike. Gre za sovražnikovo ofenzivo, ki se je pričela v prvi polovici julija 1944 na področju Žumberka. V ofenzivi je sodelovalo okoli 4000 sovražnikovih vojakov z namenom, da prodrejo na osvobojeno ozemlje Bele krajine, kjer so delovale osrednje vojaške in politične ustanove slovenskega osvobodilnega gibanja. Po sedemdnevni bojih z enotami 4. in 7. korpusa NOV Jugoslavije je sovražniku uspelo, da je 16. julija 1944 prodril v Metliko. S protiudarom so ga partizanske enote vrgle iz Metlike, Bele krajine in tudi iz Žumberka. Istočasno je sovražnik z močnejšimi silami skušal prodreti v Belo krajino tudi iz svoje postojanke v Novem mestu, a sta mu to preprečili 10. Ljubljanska in 12. brigada.⁴⁵ S tem je bilo seveda ogroženo tudi delovanje letališča pri Otoku. Da pa bi zagotovili delovanje vsaj enega varnega letališča, se je partizansko vodstvo odločilo čim hitreje zgraditi letališče pri Nadlesku. Saj že poročilo glavnega štaba NOV in POS vrhovnemu štabu 24. junija 1944 pravi, da sta na teritoriju NOV in POS pripravljeni dve letališči za pristajanje zavezniškega letalstva.

Eno letališče, izbrano in pripravljeno sporazumno z enotami NOV Hrvaške, (letališče Otok – op. M.Ž.), toda prodor sovražnikovih sil v bližino izbranega prostora trenutno ogroža možnost uporabe tega letališča.⁴⁶

Zvezni oficir pri zavezniški misiji je 25. junija poročal, da so letališče v Beli krajini zgradili na željo anglo-ameriške misije. Namenjeno bo pristajanju manjših letal, za večje pa bo na voljo letališče pri Nadlesku na Notranjskem.⁴⁷

Po sovražnikovem vdoru v Loško dolino in opustitvi letališča pri Nadlesku se je vsa letališka ekipa preselila v Belo krajino. Vse razpoložljive sile so usmerili na drugo – novo letališče pri Otoku. Pri zaključnih delih je sodeloval referat za letalstvo, ki so ga pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije ustanovili 22. septembra 1944 na podlagi odredbe vrhovnega štaba z dne 8. septembra. Njegova naloga je bila organizirati letališče in mesta za sprejem materiala zavezniške pomoči ter reševanje vseh vprašanj v zvezi z letalstvom.^{47a}

Na letališče Otok – uradno je postal Picadilly hope, je prišla popolna ekipa z nadleškega letališča. Tudi komandant 2. letalske baze, kot so jo uradno imenovali, je postal Stane Obrerstar, politični komisar pa Viktor Drobnič.

Celotna ekipa se je namestila v Podzemlju (Major Scott in Erik Pool sta se nastanila v župnišču, trije pri Jerebovih, štirje: komandant, politkomisar in radiotelegrafista pa v gostilni).

Major Scott je zaradi pogostih nesporazumov, do katerih je prihajalo s partizanskimi poveljstvi, postal »persona non grata«. Odšel je in namesto njega je prišel kapetan britanskega kraljevega letalstva (RAF) Neil Whilly. Pridružil se je gradbeni ekipi kapetana Mamilovića, ki je pripravljala letališče. Pod njegovim vodstvom so opravili vsa tehnična dela, preden je pristalo prvo letalo.

Peter Levec je zapisal: V Beli krajini se je menda rojevalo novo partizansko letališče. Kapetan Igor in ing. Mamilović, neutrudni graditelj partizanskih letališč sta svoje oči najprej vrgla na travnike ob belokranjski vasi Otok. Tisti travnik so že sredi septembra spremenili v letališče. Na njem so pristajala angleška in ruska letala.^{47b}

Na letališču, ki je bilo le kak kilometer daleč, so ugotovili, da je zemljišče mehko, saj ga je ob vsaki večji povodnji zalila voda. Navozili so gramoza, na najbolj kritičnih mestih nabili kole in seveda zravnavali še zadnje grbine in vdolbine, nabijali in teptali zemljo ter odstranjevali grmičevje.

Tudi letališče Otok (kasneje tudi Krasinec) so zavezniki vnesli v svoje vojaške karte oz. zemljevide in ga imenovali Picadilly hope (Rusi pa Ek – B1). Bilo je relativno majhno, saj je merilo dobrih 800 m po dolžini in približno 100 m po širini, s koordinatami 45°37' severno in 12°58' vzhodno od Pariza (sekcija Novo mesto).⁴⁸

Poleg domačinov, ki so pomagali zlasti z vprežno živino, je glavna dela opravil delavski bataljon, ki je štel sprva približno 80 ljudi, kasneje pa se je njegovo število zvišalo celo na 200 ljudi.

Pristajanje letal je potekalo po dogovorjenem redu. Vsak prihod letal je zavezniška komisija posebej sporočila zveznemu oficirju pri zavezniški misiji. Ta je prihod letala javil komandi letališča, ki je pripravila vse potrebno za sprejem letala. Obvestili so tudi bolnišnice in druge, da so pripravili ranjence za polet. Tik pred prihodom letal je misija sporočila zveznemu oficirju razpoznavno šifro, ki so jo po radiu posredovali letalom, ki so priletela nad letališče. To šifro so ob vsakem pristajanju iz varnostnih razlogov menjali. Vsak trenutek pa je bilo s posebno šifro mogoče pri stanek tudi preklicati. Seveda so se morala letala tudi predstaviti.

Za varnost letališč in obrambo so skrbele enote Vojske državne varnosti (VDV), ki so imele svoj štab v vasi Otok. Tudi izpostava OZNE (Oddelek za zaščito naroda) je bila v tej vasi. OZNA je opravljala kontrolo varnostnih ukrepov in vodila sezname vseh potnikov, ki so prihajali ali odhajali z letališča. Izdajala jim je tudi dovolilnice. Opravljala je takorekoč naloge obmejnih organov. Prav po zaslugi OZNE so se ohranili sezname potnikov, ki so še danes najdragocenejši viri za ugotavljanje britanskih vojnih ujetnikov in zavezniških, največ ameriških letalcev, ki so se ponesrečili nad slovenskim ozemljem in so jih, večkrat tudi s pomočjo domačinov rešili partizani.

Tudi tolmač za stike z letališkimi posadkami in člani zavezniških misij je bil pri OZNI. To delo je opravljal Peter Levec, popisovanje potnikov in drugih zadev, povezanih z njimi, pa je vodil Janko Manfreda. Sam pravi, da je na letališče prišel 20. septembra 1944, kasneje pa se mu je pridružil še Peter Levec. Manfreda pravi, da je bila naloga VDV varovati letališče s stražami in patruljami podnevi in ponoči, popisati vse potnike, tudi ranjence, sprejemati in oddajati vso letalsko pošto ter jo zaradi nevarnosti vohunstva cenzurirati. Zaradi povečanega prometa je ekipo okrepil še Hinko Kavčič. J. Manfreda je pisal tudi dnevnik in v njem zabeležil veliko podatkov, ki bi bili sicer pozabljeni.^{48a}

DELAVSKI BATALJON

Iz arhivskih dokumentov, spominov in pričevanj je razvidno, da je pri gradnji letališč v Beli krajini sodeloval tudi delavski bataljon.

V Nadlesku takšnega bataljona še ni bilo. Letališče so zgradili sami partizani, ki so k delu pritegnili tudi civilno prebivalstvo. To je sodelovalo z volovskimi vpregami in seveda z orodjem.

V Beli krajini pa so imeli aerodromsko gradbeno ekipo. O tej ekipi, ki je bila predhodnik delavskega bataljona, izvemo nekaj iz njenega partijskega zapisnika 6. septembra 1944. Tedaj je bila gradbena ekipa že formirana, saj so bili na sestanku komandir Stane Pečarič, politkomisar Stane Klopčič, meteorolog Avgušin Lah, podporočnik Jože Banič in

drugi. Na tem sestanku so si vodilni razdelili naloge: za vojaško vzgojo je bil odgovoren komandir, za politično vzgojo politkomisar, za kulturno-propagandno delo Lah, Klopčič in Banič. Iz zapisnika nadalje izvemo, da 4. aerodromska gradbena ekipa šteje 80 neoboroženih ljudi. Imajo le tri puške in so brez vojaške zaščite. Nujno bi bilo oborožiti vsaj eno desetino, ki bi ob potrebi krila umik drugim. »Zato prosimo«, beremo v zapisniku, »vsaj tri brzostrelke in deset pušk. Položaj je tak, kot da ne bi bilo vojske. Oprema. Mnogi nimajo obuval, ne titovk; smo kot razcapana armada. To so naši ljudje, odpuščeni iz armade in nato mobilizirani v inženirsko četo. Oni vedo, da delajo aerodrom. Zavezniki že prinašajo pomoč, a še nismo nič dobili. Rabimo 10 parov čevljev, 40 parov perila, precej odej, plaščev in titovk. Hrana je slaba.«⁴⁹

Avguštin Lah-Latinski j je poročal:

»Ko so po zaključku meteorološke šole na ameriški meteorološki postaji štirje tovariši meteorologi stavljeni na voljo letalskemu kapetanu Benediku, jih je predal kapetanu Mamiloviću in poslal na aerodrom št. 2. Tam jih je Mamilović, komandir ekipe sprejel kot stražarje, drvarje za izpopolnitev moštva. Meteorologi so se pritožili nad novim položajem in se spet obrnili na kapetana Benedika, ki je zatem vsakega meteorologa poslal na svoj aerodrom, kjer je prevzel službo nadzornika.«⁵⁰

Zanimiv je drugi zapisnik osnovne partijske organizacije z dne 14. septembra 1944, ki med drugim pravi: »V naši gradbeni ekipi je prišlo sto italijanskih delavcev iz Monfalcona (Tržič – Italija)- samih mladeničev, sestradanih, strganih, večinoma bosih, ki ne morejo k delu mnogo doprinesti. Pri njih je stanje zelo neurejeno...«⁵¹

Sredi septembra je bil iz aerodromske gradbene ekipe ustanovljen NOVGRAD, in Franc Bidovec iz Ljubljane je postal vodja gradbenih del na letališču Otok. (F. Bidovec, roj. 1907, iz Ljubljane, je prišel v partizane 1. julija 1944 v Dolomite. Že v Ljubljani je deloval v OF. Na vprašanje, če je član KP je odgovoril, da ne ve).⁵²

Zaradi nemogočih razmer v 2. delavskem bataljonu NOVGRAD je štab bataljona pisal na centralni komite KPS: »Neprilike nam povzročajo italijanski delavci. Delajo minimalno, se stalno pritožujejo nad slabo opremo in hrano, celo upirajo se delu. Ker je komandni kader ene od italijanskih čet nam protivno deloval in delavce zadrževal na delu češ, masa bo govorila, smo vse funkcionarje te čete odstavili in postavili novega komandirja in politkomisarja te čete.

Ker se mora delo na aerodromu čimprej končati, naj se poskrbi za boljšo hrano, obleko, obutev. Nekateri so bos, vseh delavcev je preko 200 v treh taborih. Rabimo vsaj tri brzostrelke, deset do petnajst pušk, mogoče še en mitraljez. Tako ne moremo nastopati niti proti uporni masi Italijanov. Naš teren je blizu hrvaške meje in je nevarnost sovražnega napada. Komandanta te baze, kapetana Mamilovića, ki se zadržuje na

ostalih dveh bazah, že tri tedne ni bilo na tej bazi. Ker smo delavski bataljon ali delavska četa, to zveni nekoliko zapostavljeno. Predlagamo, da smo inženirsko-tehnična četa ali gradbena četa. V njej so prostovoljci ali odsluženi partizani, nesposobni za brigado, ali pa so prestari.⁵³ Kaže, da je to pismo zaleglo, saj že v naslednjem poročilu o stanju v 2. delavskem bataljonu NOVAGRAD beremo, da se je »stanje precej izboljšalo. V zameno za skrajno nedelavne italijanske delavce smo sprejeli nove tovariše Slovence in dela na letališču hitreje napredujejo. Preostali italijanski delavci, ki še delajo, našim delavcem niso enakovredni.

Na aerodromu so bile sledeče ovire za hitrejše delo: odposlali smo italijanske delavce in sprejeli nove slovenske. S tem smo zamudili kar precej časa. Neredno in netočno prihajanje mobiliziranih voznikov na delo.

V bataljonu se sedaj snuje pevski zbor. Tovariša Lah in Klopčič bosta ob prostem času učila partizanske pesmi. Vprašanje obleke, obutve, hrane in orožja je še vedno pereče. Za to so krivi terenci, ki so govorili 'pojdite v partizane, tam boste dobili vsega'!

Zapadno od letališča se skriva ok. 70 skrivačev; so dobro oboroženi z orožjem iz zavezniških padal, ki so jih zavezniki zaradi bližine baze raztresli tudi po tistih gozdovih in so ostala izgubljena. Če bi imeli vsaj 8 pušk pri 250 možeh, ki so nastanjeni v treh kantomanih, bi nekaj skrivačev z Obrha prijeli.

Benedik je izjavil, da bo to (Otok) rusko letališče in da je angleškega strokovnjaka odklonil. Pred dvema dnevoma je pregledoval gradnjo aerodroma tudi major Mamilović, ki je sedaj referent za izgradnjo aerodromov pri GŠS. On je dejal, da bo sem pripeljal angleške strokovnjake, da pregledajo gradnjo. Pravi, da to ne bo le rusko, ampak skupno zavezniško letališče. Gradnjo aerodroma je pregledal že ruski polkovnik Patrahajcev, član ruske misije pri GŠS. Pred nedavnim je bila ustanovljena komanda delavskih bataljonov NOVGRAD. Na tej komandi si niso na jasnem, kako bodo organizirali te bataljone.⁵⁴

Že 14. oktobra 1943 je bila ustanovljena letalska baza NOV Jugoslavije, ki je začela po enotah zbirati letalce, pilote in drugo letališko osebje.

Po ustanovitvi referata za letalstvo pri GŠS je postal njegov načelnik Viktor Benedik iz Kranjske gore, že pred vojno fotograf v vojnem letalstvu. Kmalu ga je zamenjal Ivan Javor-Igor, prvi komandant Prešernove brigade, v bivši jugoslovanski vojski gojenec vojne akademije, ki je zaradi vojne predčasno končal šolanje. Imel je pomočnike. Vsak je bil odgovoren za določeno področje, kot so letališča in spuščališča, gradnja letališč, meteorološka služba, oskrba itd. Razen tega je referat za letalstvo zbiral letalce, tehnično in pomožno osebje iz slovenskih enot za šolanje v letalskih šolah.⁵⁵

Sredi septembra je GŠS, referat za letalstvo izdal zelo obsežno odredbo o službi na letališču in v letalski bazi. Podpisala sta jo načelnik štaba

generalmajor Lado Ambrožič in referent za letalstvo pri GŠS kapetan Viktor Benedik. Odredba ima več poglavij in natančno opisuje delovanje letališča in naloge vodij različnih služb. Letalska baza obsega letališče in vse dodatne objekte: hangerje, skladišča, upravne, stanovanjske in druge prostore.

Na letališču so tri cone, za parkiranje, za vožnjo in spuščanje letal ter za vzletanje.

Poveljnik letališča vodi delovanje letališča in vse osebje mu je podrejeno. Njegove naloge so:

- sprejeti ali odposlati letala, vendar dovoliti vzletanje ali spuščanje le tedaj, ko so zadovoljeni atmosferski in drugi pogoji. Brez njegovega dovoljenja letalo ne sme niti pristati niti vzleteti, razen v primeru višje sile.
- izdajati strokovna in tehnična navodila osebju,
- voditi dnevnik letenja,
- vsakih 15 dni napisati izčrpno poročilo o pristanku oz. vzletu letal, dovozu in odvozu materiala, prihodih in odhodi ranjencev, potnikov itd.
- vsak dan pregledati letališče in ugotoviti ali je možno pristajanje in vzletanje letal.

Za politično in vojaško vzgojo ter disciplino skupaj s poveljnikom skrbi politkomisar baze.

V petem poglavju so opisani delo in dolžnosti strokovnih ekip. Vse strokovne letalsko osebje: piloti, navigatorji, aerofotografi, aerostrelci in aeromehaniki, prav tako letalsko pomožno osebje: radiotelegrafisti, telefonisti, mehaniki in meteorologi opravljajo delo po svoji strokovnosti in so podrejeni komandantu letališča.

V šestem poglavju je opisano delovanje signalne ekipe, ki obvezno sodeluje pri vzletanju in pristajanju letal. Ker je letenje dnevno in nočno, je tudi signalizacija dnevna in nočna.

Dnevna signalizacija za smer spuščanja letala: signal v obliki črke T, smerna signalna klobasica (1 m premera in dolžina 3.5 m na drogu), signali za manevriranje letala in varnostni signali. (Signal T je iz desk ali belega platna velikosti 3-5 m). Za označevanje smeri vetra se uporablja tudi dim. Signal T pokaže smer pristajanja in stoji na mestu, kjer naj se letalo dotakne zemlje.

Signali za manevriranje letala so bela (za diriganje), modra (za vzletanje) in rdeča zastavica (za stop).

Linijski signali označujejo os ali linijo vzletanja ali pristajanja letala. Označuje se s pobeljenimi deskami ali belim platnom. Tudi skrajna linija letališča je označena z enakimi oznakami. Vsa nevarna mesta in zunanji obod letališča se označujejo z varnostnimi signali – podnevi so to rdeče zastavice 30 x 60 cm na drogu višini 1 m. Vzletanje in pristajanje letala je izključno samo proti vetru. Pri vzletanju da signalist pilotu znak za odlet z modro zastavico. Za vzletenje in spuščanje letala ponoči se uporablja

nočna svetlobna signalizacija, ki se deli na velike svetlobne signale, linijske, na svetlobne signale za manevriranje in varnostne signale. Veliki svetlobni signali (kresovi) služijo za orientacijo pilotom oziroma navigatorjem ob pristajanju. Postavljajo jih v okolici letališča, 2 – 5 km daleč. Linijski svetlobni signali so mali kresovi, petrolejske lampe ali električne svetilke.

Svetlobne signale za manevriranje letala dajejo z žepnimi svetilkami. Ko letalo preleti letališče, da dogovorjeni Morsejev znak oz. svetlobni signal. Signalist na letališču odgovarja s svetlobnim dogovorjenim Morsejevim znakom (mali ročni reflektor). Ko letalo sprejme znak, da lahko pristane, istega ponovi, nakar komandant baze da povelje »prižgite signale«. Nato signalisti prižgejo vse signale. Linijske svetlobne znake ugasnejo, ko letalo pristane in sicer zato, da sovražno letalo ne bi moglo odkriti mesta pristanka. Po pristanku letala komandant ali vodja signalne ekipe vodi letalo (žepna svetilka) na zborna mesto.

Pri vzletu linijski svetlobni znaki gorijo. Signalist vodi letalo na linijo vzletanja in da z modrim svetlobnim znakom znak za vzlet.

V sedmem poglavju je opis del in nalog materialne ekipe, ki ima pristojnost nad tehničnim materialom letalske baze in nad tranzitnim materialom. Vodja ekipe, ki odpelje material na določeno mesto, vodi iztovarjanje. Vodji materialne ekipe za tranzitni material so dodani delegati za prevzem intendantskega, sanitetnega, prometnotehničnega blaga in za prevzem orožja. Skupaj z oficirjem za zvezo blago razdelijo in popišejo. Material za zavezniške misije prevzema zvezni oficir. Vodja ekipe obvešča referenta za letalstvo pri GŠS o sprejetem blagu. Natovarjanje materiala v letalo opravlja ista ekipa.

V osmem poglavju je opisano delo varnostne ekipe oz. OZNE, ki podnevi in ponoči nadzoruje letališče in osebe, ki tam dela. Na letališču se smejo zadrževati le službene osebe. Vse sumljive osebe takoj pripeljejo h komandantu letališča. Navodila za delo te ekipe daje komandant OZNE.

V devetem poglavju so opisane naloge ekipe za protiletalsko obrambo. Pod vodstvom poveljnika baze postavlja poveljnik ekipe okrog letališča protiletalska mitralješka gnezda, vodi dela za pripravo zaklonišč, spoznava svojo ekipo s tipi zavezniških in sovražnikovih letal ter daje povelja za streljanje in drugo ob sovražnikovem napadu.

V desetem poglavju so le še splošne odredbe, ki zadevajo predvsem popravila na letališču ter njegovo vojaško zavarovanje.

K tem poglavjem je dodana še kamuflaža letališča in okolice ter gradnja kamuflažnega letališča.

Da je bilo letališče Otok skoraj pripravljeno, dokazuje zgodnji datum prvega pristanka. Že teden dni po opustitvi letališča pri Nadlesku je 17. septembra 1944 pristalo prvih pet britanskih letal. Pripeljala so vojaški material in odpeljala ranjence. Naslednji dan je priletelo britansko letalo s tehničnim materialom, orodjem in dodatno opremo za letališče. Zvečer

so priletela štiri letala in odpeljala ranjence, ki so jih pripeljali iz bližnje partizanske bolnišnice Črešnjevec. 20. septembra so spet priletela tri britanska letala in pripeljala vojaški material. Po zabeležkah Janka Manfreda je prvo rusko letalo pristalo na Otoku 24. septembra 1944.

O pristanku na tem letališču je pisal ruski pilot Pavel Mihajlovič-Mihajlo takole:

»Letališče je majhno, neudobno in kratko, dolgo le 800 m. Če si prekratek, boš v Kolpi, in če si predolg, si spet v vodi. Smer pristanka je bila ne glede na veter samo ena, pristanek s severne strani na jug in vzlet z južne strani proti severu; vse naokrog pa voda in hribi. Pripeljali smo 1700 l bencina v kovinskih posodah za partizanske tanke. Partizani imajo varna zaklonišča, delavnice, skladišča orožja, streliva in bolnice. Ostali smo čez noč. Partizani so naše letalo dobro zakamuflirali. V zahvalo nam je komandant GŠS F. Rozman-Stane naložil na letalo motorno kolo, ki so ga partizani zaplenili Nemcem.«⁵⁶

Do konca septembra je pristalo 21 britanskih in 12 sovjetskih letal. V brzojavki GŠS vrhovnemu štabu je zapisano, da so tega meseca evakuirali 437 ranjencev, od tega 70 Hrvatov in 13 mamic, skupaj je doslej evakuiranih 706 ranjencev (vključno z onimi, ki so jih odpeljali z letališča Nadlesk – op. M.Ž.).⁵⁷

O tem letališču so poročale domobranske Vesti:

»Partizani so zgradili v vasi Otok pri Podzemlju zelo razsežno letališče, kjer pristajajo angleška letala. Poročali smo že, da odvažajo letala ranjene partizane, kakor tudi najmočnejše iz posameznih čet v južno Italijo. Prve vozijo v bolnišnice, druge pa na specialne orožne vaje. Že od več strani smo prejeli gornje poročilo, zato velja kot resnično. Poročilo tudi pravi, da so polje okrog Otoka izpraznili, poželi koruzo ter letališče pripravili tudi za večja transportna letala. Zadnja ofenziva s hrvaške strani sredi julija 1944 ni prišla do letališča, ker so Nemci in ustaši dosegli le žumberačko področje in posegli v Belo krajino samo do Metlike.«⁵⁸

Konec septembra in v prvi polovici oktobra 1944 je priletelo malo zavezniških letal. Poglavitni vzrok je bil maršal Tito, ki je 19. septembra 1944 nenadno odpotoval v Moskvo na pogovore s Sovjeti in Stalinom. Dogovarjal se je o pomoči Rdeče armade pri osvoboditvi Beograda. Ker Tito o svojem odhodu ni obvestil angloameriške misije, so se odnosi z zapadnimi zavezniki ohladili, kar se je poznalo tudi v Sloveniji; prišlo je manj letal in njihova pomoč se je zmanjšala. Morda je na to vplival tudi s partizanske strani zahtevani odpoklic majorja Scotta oz. njegova zamenjava s kapetanom Whillyem. Iz depeš GŠS vrhovnemu štabu⁵⁹ razberemo, da je 10. oktobra ob 19.30 na drugi avionski bazi (Otok) pristal en sovjetski avion, ki je pripeljal 5 sodov bencina in nekaj filmov, z njim se je pripeljalo 6 potnikov. Naslednji dan je prispelo dvojce sovjetskih letal, ki sta pripeljali osnovna polnjenja za težke minomete in odpeljali 22

potnikov.⁶⁰ 16. oktobra je spet pristal en sovjetski avion s štirimi potniki. Pripeljal je radioaparatus, bencin in opremo za sovjetsko misijo. Zaradi manjše okvare je odletel šele ob 5. uri popoldne.

V prvih dneh oktobra 1944 je od vrhovnega štaba prišla brzjavka na GŠS, naj v slovenskih partizanskih enotah zberejo vse letalsko strokovno osebje (pilote, mehanike). Ker se je mudilo, je GŠS na podrejena poveljstva takoj odpisal sporočila, naj vse letalsko strokovno osebje zberejo in pošljejo na Belokranjsko vojno področje. Nekaj dni kasneje pa je sledila nova depeša, naj na omenjeno področje pošljejo tudi vse mladince od 16. do 20. leta, ki imajo veselje do letalstva.⁶¹

Iz depeše GŠS vrhovnemu štabu je razvidno, da so v slovenskih partizanskih enotah zbrali 15 aviatičarjev, 2 izvidnika in 20 mehanikov.⁶²

V poročilu GŠS z dne 22. novembra 1944 letalski bazi v Pančevu pa je navedeno, da je za pot pripravljenih 10 pilotov, 5 pilotov – jadralcev in 38 letalskih mehanikov.⁶³ V Pančevo so jih odpeljali s sovjetskimi letali.

20. oktobra je bilo najavljeno šest sovjetskih letal. Prispela naj bi ob 10. uri zvečer. Pribrnela so točno ob napovedanem času. Na tleh je zavladalo prijetno vznemirjenje. Ranjenci in potniki so že razdeljeni v šest skupin. Bolj na začetku stojijo kmečki vozovi in čakajo na pripeljani tovor. Številni ognji plapolajo in v hladni oktobrski noči očrtavajo obseg letališča. Prvo od šestih letal je že na tleh, že se ustavlja pred nami.

Toda prav tisti hip je začelo od Metlike zamolklo pokati – posamični streli, celo rafali in bombe. Kaj je to? Zakaj poka? Nemci? Ustaši? Presenečeni strmimo v temno noč, ki jo kdaj pa kdaj prepara kak svetleči izstrelak. Ostalih pet letal še kroži v zraku in nič ne kaže, da bodo pristala. Komandant letališča v neki vseslovanski latovščini dopoveduje ruskim pilotom, da poka pri Metliki, da je do tja dobro uro hoda in da bi se lahko spustila vsa letala. A tedaj zagrmí tudi proti Črnomlju, okoli Semiča, zatre pa tudi po bližnjih hrvaških gričih. Edino letalo, ki se je utegnulo spustiti na tla je v hipu raztovorjeno, vanj plane nekaj potnikov, vrata se zapro, motorji zahrešče in zračna ladja izgine izpred naših oči.

Ognji okoli letališča ugasnejo. Ranjence, ki so v mislih že bili v Bariju, kjer bi se lahko na varnem zdravili, spet nakladajo na vprežne vozove, lažji ranjenci pa v temi in blatu šepajo nazaj proti vasi Otok. In tedaj nam iz vasi nakdo priteče nasproti in na ves glas vpíje: »Beograd osvobođen, Beograd je naš, zdajle so telefonirali iz Črnomlja!« in še sam spusti nekaj strelav.

Brnenje letal, ki so s svojim tovorom in brez naših ranjencev odletela nazaj je zamiralo v daljavi, v smeri proti Ogulinu in grbasti gori Klek. Razočarane ranjence pa so spet vozili nazaj v bližnjo bolnišnico v Črešnjecju, da bi bili pri roki, ko bodo letala spet priletela. Ranjence je tolažila in pri teh prevozih oskrbovala tudi črnolasa Dunja, hči pesnika Otona Župančiča, ki je bila nešteto krat na letališču, veliko večkrat kakor za-vezniška letala.⁶⁴

24. oktobra so pristala 3 sovjetska letala in pripeljala 42000 kosov streliva za mauser puške, 8 sodov bencina, 16 vreč soli, 9 vojaških plaščev, 27 šotork in 97 prvih zavojev. 21. novembra je pristal en sovjetski avion in pripeljal 800 l bencina. Pripeljali so se trije potniki.⁶⁵

25. novembra je pristal en sovjetski avion in pripeljal različni material ter dva potnika. Eden je bil Dušan Kveder-Tomaž, ki je za padlim oz. ponesrečenim komandantom glavnega štaba NOV in PO Slovenije Francem Rozmanom-Stanetom prevzel njegove dolžnosti.

Sovjetskih letal je bilo vedno manj. V primerjavi z britanskimi je prihajalo veliko manj sovjetskih letal in s tem tudi manj pomoči. Zlasti je opazen padec njihovih pristankov po osvoboditvi Beograda – 20. oktobra 1944. Njihova letala so opravljala predvsem potniški promet. Saj je bilo vedno več slovenskih politikov, oficirjev in funkcionarjev, ki so jih vključevali v zvezne institucije in organizacije in so jih morali prepeljati v Beograd oz. nazaj v Slovenijo ali na Hrvaško.

12. novembra 1944 je referat za letalstvo pri GŠS izdal seznam dogovorjenih znakov.

»Zaradi čim večje konspiracije prometa na naših letališčih in spuščališčih uvajamo sledeče znake:

letališče – baraka
uporabno – pripravljena
neuporabno – podrta
spuščališče – plana
potniki – kune
nepokretni – boni
pokretni – lire
sovjetski – avtomobili
angleški – vozovi
jugoslovanski – traktorji.

Navedeni znaki stopijo v veljavo takoj. Uporabljajo se v telefonskih razgovorih, pri pismenih ostaja kot doslej Javor Ivan.⁶⁶

Tudi evakuacija ranjencev je zastajala. Iz telegrama GŠS vrhovnemu štabu 23. oktobra izvemo, da »naša centralna bolnica ne more sprejemati novih ranjencev. Zelo težko je graditi nove konspirativne bolnice. Prosim, da odobrite prevoz težkih ranjencev v Italijo. Na prevoz v Italijo čaka 600 težkih ranjencev. Njihovo stanje je brezupno. Čimprej vzpostavite direktno zvezo z Beogradom«.⁶⁷

V novi brzojavki vrhovnemu štabu je GŠS povedal, da čaka na prevoz 500 ranjencev, 300 mladeničev, kandidatov za vojaške šole, 130 borcev za brigado, ki spremlja vrhovni štab in 80 funkcionarjev, skupaj približno 1000 ljudi. »Za to bo potrebno ok. 60 poletov. Sedaj pa je zaradi deževja letališče neuporabno, uporabno pa bo pozimi. Če bi del ljudi poslali po kopnem, bi trajalo predolgo. Ranjence moramo prepeljati z avionom«.⁶⁸

Iz brzojavke GŠS sanitetnemu referentu vrhovnega štaba z dne 23. novembra 1944 razberemo, da je vseh ranjencev in bolnikov v slovenskih bolnišnicah 1735, da je bilo doslej evakuiranih 714 in da jih čaka na evakuacijo še 400.⁶⁹

Z novim sporočilom je GŠS obvestil vrhovni štab, da je od podpolkovnika Patrahaljceva izvedel, da je dal vrhovni štab na voljo 55 transportnih letal v Zemunu. »Potrebujemo obleke, obutev, lahko orožje s strelivom, artilerijsko strelivo, bencin, sanitetni material in hrano, Kidrič.«⁷⁰

Britanska vojna misija je 12. novembra 1944 obvestila GŠS, da je štab v Bariju pripravljen evakuirati iz Slovenije 400 ranjencev. Vsako noč naj bi odpeljali po 50 ranjencev, če pa bi jih obvestili dva dni prej, pa bi lahko odpeljali tudi po 100 ranjencev vsako noč. Iz Barija so pripravljeni poslati vsako noč po štiri letala. Edina ovira je lahko le neuporabno letališče, za kar pa je odgovoren le letalski kapetan Whilly. On ugotavlja in odobri pristajanje britanskih in ameriških avionov.⁷¹

Ker je bilo tisto jesen veliko dežja, je bilo letališče pogosto neuporabno. Nemogoče je bilo dati obvestila dva dni vnaprej. Na letališču je tiste dni čakalo na evakuacijo tudi 20 britanskih bivših vojnih ujetnikov, ki so pobegnili iz nemških taborišč.

Letalska ekipa je nekajkrat obvestila bazo v Bariju, da je letališče pripravljeno za sprejem letal, a preden je bilo vse dogovorjeno, je spet začelo deževati in letal spet ni bilo.

17. novembra je sovjetska misija pri GŠS obvestila tudi vrhovni štab:

»Otok je pripravljen za pristajanje. Od danes naprej čakamo na avione. Vreme je jasno, aerodrom brez megle od 22. ure do 4. ure zjutraj. Nujno pošljite material za zveze, baterije, bencin. Tu čakajo funkcionarji, ki niso sposobni iti peš. Nujna evakuacija 500 ranjencev. Patrahaljcev nas je obvestil, da iz baze Sokolovo v tem mesecu ni predviden noben avion za nas. General Kiseljev je sporočil Patrahaljcevu, da so vsi poleti odvisni od razporeda vrhovnega štaba. Kaj ste za december in januar predvideli za nas? Kveder, Kidrič.«⁷²

20. novembra je vrhovni štab poslal brzojavko z obetajočo vsebino:

»Danes je letalo pripravljeno, javite stanje aerodroma in vreme. Pri-
našamo dve toni materiala.«⁷³

Na že kar obupne brzojavke, ki so jih iz slovenskega glavnega štaba pošiljali dnevno zahodnim zaveznikom v Bari in Sovjetom preko podpolkovnika Patrahaljceva v Beograd, so bili odgovori le malo obetavni ter pošiljke zelo skromne.

Na osvobojenem ozemlju je tedaj primanjkovalo vsega. Ob vsesplošnem pomanjkanju, ki je mejilo že na pravo lakoto, so bile prizadete vse zaledne vojaške in politične organizacije ter ustanove. Nekoliko laže so se prebijale vojaške enote, ki so se v skrajni sili pogosto oskrbovale direktno pri kmetih in mimo gospodarskih komisij. Zgodilo se je, da so kmetu

potegnili zadnjo živinče iz hleva. Kopnele so zadnje rezerve, celo krompir, ki so ga kmetje že hranili za seme. Ljudje so jedli le še repo, korenje in peso, če so jo seveda imeli. Krompir ali celo kruh je bil pravo razkošje. Ker ni bilo maščob, so vse jedli nezabeljeno. Kavoj in čaj so pili brez sladkorja. Zato so razumljivi tako obupni pozivi za nujno pomoč. »Hrane primanjkuje celo v bolnišnicah«, jadicuje dr. Luka⁷⁴ (Novak).

21. decembra je GŠS ponovno obvestil zaveznike, da je Otok sposoben za pristajanje, usposobljen pa je tudi angleški aerodrom pri Krasincu. Angleži so obljubili, da bodo pristajali vsak dan. Kveder, Kidrič⁷⁵.

Končno je iz Barija, 23. decembra prišlo sporočilo, da imajo na voljo 15 letal. Brž ko bo ugodno vreme, bodo pristala na novem letališču Krasinec in odpeljala ranjence.⁷⁶

Evakuacija ranjencev je popolnoma zastala. V nekem poročilu z dne 1. januarja 1945 je zapisano, da v zadnjih treh mesecih z avioni ni bil evakuiran niti en ranjenec.⁷⁷

Tudi december je bil zelo deževen. 13. decembra je Kolpa prestopila bregove. Letala spet niso mogla pristajati. Stiska z ranjenci je bila vse večja, prav tako z drugimi potniki, ki so želeli priti v Beograd. V Beli krajini so se zato odločili najnujnejše potnike poslati na pot peš. Tako je 24. decembra odšla na pot skupina 213 ranjencev, od teh 45 negibnih (podatek je skoraj neverjeten – op. M.Ž.), z zaščitnim bataljonom in skupino letalskih kadetov, ki so jih prav tako vključili v kolono. Ranjenci so bili namenjeni v Dalmacijo, kadeti pa v Beograd. Vodstvo so do Pisarovine prevzeli kapetan Nikica, zastavnik Milan Biber in Janez Jenič iz sanitetnega oddelka. V Dalmacijo so prispeli srečno. 19. januarja 1945 se je bataljon vrnil v Slovenijo in pripeljal s seboj velike količine sanitetnega materiala.⁷⁸

O tem, kako neučinkovita je bila tedaj evakuacija ranjencev z letali, navajam še eno poročilo GŠS vrhovnemu štabu z dne 1. januarja 1945:

»Velike težave z evakuacijo ranjencev in bolnikov po zraku. Od konca septembra do danes nismo evakuirali po sanitetni liniji nobenega ranjenca. 26. decembra smo bili obveščeni, da bodo prišli avioni, pripravljenih naj bo 80 ranjencev. Drugi dan ob 9. uri imeli pripravljenih 80 ranjencev. Ob 10. uri je kapetan Neil Whilly, ki je angleški zastopnik na letališču, javil, da bodo prišli avioni ob 14. uri in odpeljali 150 ranjencev. V pokret smo spravili ves sanitetni aparat in s pomočjo vseh in tudi GŠS pripeljali ranjence na letališče. Tam smo od Whillyja dobili sporočilo, da bi tudi naslednji dan lahko odpeljali 150 ranjencev. Ranjence smo pripeljali iz oddaljenih bolnic.

Isti dan so ob 16. uri dobili obvestilo, da bodo letala prišla šele ob 18. uri. Zvečer pa je Whilly javil, da letal ne bo, ker je letališče v Italiji neuporabno.

Naslednji dan smo spet pričakovali avione, a jih ni bilo. 29. decembra smo ranjence pripeljali na letališče, a kasno popoldne je prišlo obvestilo, da letal ne bo, ker je megla nad Jadranom. Priletelo je le eno letalo in odpeljalo 27 zavezniških oficirjev, pobeglih vojnih ujetnikov in rešenih letalcev in nobenega ranjenca.

30. decembra je začelo snežiti in ranjence so odpeljali nazaj v bolnišnice.⁷⁹

LETALIŠČE KRASINEC

Za izgradnjo letališča sta bili zato zainteresirani obe strani.

Vse večje potrebe po medsebojnem sodelovanju so narekovale zgraditev novega, večjega in boljšega letališča. Letališče pri Otoku je bilo ne le majhno, ampak predvsem premočvirno in zato premehko za vzletanje. Že po nekajdnevnem deževju so ga morali zapreti.

Novo letališče Krasinec je imelo koordinate (sekcija Novo mesto) 40° 35' 10" severno in 15° 17' 40" vzhodno od Greenwicha. Pod vodstvom letalskega poročnika Whillyja so opravili obsežna osuševalna dela. To je bil zelo koristen poseg, saj so lahko letala na njem pristajala že dva dni po najhujšem dežju.

Letališče je bilo dolgo 1200 in široko ok. 700 m. Imelo je dve pristajalni stezi, prva v smeri 355° in druga v smeri 320°.

Prihod na letališče je bil z južne strani. Na tej strani stoji tudi grič Velika Plešivica in na njem se zakuri kres (ponoči, ob pristajanju letal). Smer spuščanja je označena s črko T. Levi rob je označen s svetlobno svetilko, ob kateri pristajajo avioni. Desni rob je označen z dvema svetlobnima svetilkama, ki sta nameščeni ena na začetku in druga na koncu. Znaki razpoznavanja so angleški in jih vodi angleška delegacija, ki je na tem letališču.⁸⁰

Letališče je imelo tudi meteorološko postajo in stalno dežurno službo, ki je sproti javljala vremenske podatke. Vodil jo je Franc Mihelič.

V Kidričevi brzjavki vrhovnemu štabu z dne 18. decembra 1944 je zapisano, da je »Krasinec urejen in usposobljen za pristajanje«.⁸¹

Na novem letališču je prvo britansko letalo pristalo 31. decembra 1944.⁸²

Okrog novega leta je sicer snežilo, vendar ni padlo veliko snega. Ker se je zjasnilo, je ponoči zmrzovalo in letališče je bilo uporabno. Končno so 5. januarja 1945 le priletela britanska letala in odpeljala 160 ranjencev, na aerodromu pa je čakalo še 200 ranjencev.⁸³

Toda v naslednjih dneh je začel padati sneg. 31. januarja 1945 razberemo iz brzjavke vrhovnemu štabu: »Aerodrom je začasno onespособljen zaradi visokega snega. Delamo z vsemi silami, da ga očistimo. To bo trajalo najmanj 14 dni. Kveder«.⁸⁴ Več kot pol metra novozapadlega snega je zaprlo letališče za več kot pet tednov.

Čiščenje kar dveh letališč na Otoku in Krasincu je zahtevalo veliko ljudi. Za čiščenje, oranje, odmetavanje in teptanje snega so mobilizirali vse razpoložljive sile, zlasti delavske bataljone NOVGRAD ter prebivalstvo bližnjih vasi, ki je pomagalo z volovsko vprego. Ker je bilo sposobnih moških malo, so delale pretežno ženske in mladina. Sneg s tako velike površine je bilo skoraj nemogoče odstraniti, zato so ga teptali. Ljudje so dobili posebne, lopatam podobne lesene loparje, s katerimi so teptali sneg in ga seveda tudi pohodili. Če so sledili dnevi oz. noči z nizkimi temperaturami, je bilo poteptano letališče kar uporabno, če pa je nastopila odjuga, je bilo pristankov konec.

Da bi se nekako rešili te snežne nadloge, se je britanski poročnik Mc Gregor kot član zavezniške misije pri GŠS odločil odleteti v Bari in od tam pripeljati primerno orodje: lopate, loparje, teptače ... za odstanjevanje snega. Rečeno, storjeno! Z dovozom tega orodja pa je povezana tudi Mc Gregorijeva vrnitev in atrakcija. O tem je Emanuel Pavčič, tedaj namestnik komandanta v drugi letalski bazi Otok zapisal:

»Poročnik Mc Gregor je bil padalec. Najprej je bil v vojni misiji pri vrhovnem štabu Jugoslavije. V začetku februarja 1945 pa je prišel k nam. Prav takrat smo pripravljali za pristajanje letalski bazi pri Otoku in pri Krasincu, ki sta bili pod globokim snegom. Pluženje in tlačenje snega z volovsko vprego ter gazenje po njem niso bili kaj dosti učinkoviti ukrepi.

Poročnik Mc Gregor se je zato odločil, da poleti v svojo bazo v Bari, kjer naj bi priskrbel posebne lopate za teptanje snega. Res je to storil in se čez nekaj dni (25. februarja 1945) vrnil v Belo krajino z letalom liberator. Vendar to letalo na letališču Otok ni pristalo, ampak ga je preletelo trikrat v nizkem vodoravnem naletu, deset do petnajst metrov nad zemljo. Že pri prvem preletu so iz njega odvrgli v sneg nekaj sto lopat, zatem pa je poročnik Mc Gregor iz letala in stoječ med njegovimi vrati popuščal padalo, ki se je vodoravno ob letalskem trupu napolnjevalo z zrakom in ko je bilo polno, je skozi vrata odvrigel tovor. Na naše veliko presenečenje psa, nemškega ovčarja. Ta je lepo pristal v snegu in čakal. Enako se je zgodilo ob drugem preletu letališča, ko je Britanec odvrtil še enega psa. Tudi ta je počakal na mestu, kjer je doskočil. V tretjem naletu pa je na podoben način kot prej psa odskočil tudi Mc Gregor sam. Takoj se je pobral in odšel k obema štirinožcema, ki sta ga vse do takrat čakala na mestu.

Vsi, ki smo to opazovali, smo bili navdušeni in smo Britanca burno pozdravili. Veliko smeha in vrhunec prešernosti pa je vzbudilo sledeče. Ko je Mc Gregor poklical oba psa, je prvega poklical s »četnik« in drugega z »ustaš«.

Poročnik Mc Gregor je bil s svojima pasjima spremljevalcema z nami na partizanskem letališču Otok skoraj do opustitve tega letališča tik pred koncem vojne.⁸⁵

10. februarja 1945 je končno spet priletelo šest britanskih letal DC-3 iz Južnoafriške flote (South African Air Force – SAAF) in sicer podnevi. Pristala pa niso na letališču Krasinec, ampak na letališču Otok, ki je bilo boljše pripravljeno in utrjeno. Pripeljala so hrano, obleko, tehnični material, orožje in strelivo.⁸⁶

Zaradi dviga temperature se je podlaga zmeščala in odletela sta le dva aviona in še ta brez ranjencev.⁸⁷

Ker je bilo letališče zmeščano, so počakali na drugo jutro, računajoč na to, da bo ponoči zmrzovalo.

Drugo jutro je bila sicer temperatura pod ničlo, a premalo, da bi bilo letališče dovolj trdo.

Ko so ugotovili stanje na letališču, so na vsako od treh letal naložili samo po šest ranjencev. Na srečo so se vsa tri letala srečno dvignila in odletela. Ker se je vseh pet letal brez hujših težav dvignilo, so verjeli da se bo tudi šesto. Na prošnjo žensk, prosila pa sta tudi Levec in Manfreda iz uprave letališča, sta pilot poročnik Ronald Mc Gaw in vodja eskadrilje Ryder dovolila naložiti vseh 19 žensk – nosečnic. Pilot je pogнал motorja do maksimuma in po poskakovanju po neravnem sneženem in že plundrastem terenu se je letalo prav na koncu vzletne steze le dvignilo. Toda ne dovolj visoko. Naredilo je manjši krog in pri tem zadelo v jelše, ki so rasle ob bregovih Kolpe, ter se zrušilo na travnik pod Primostkom. Na srečo hujših posledic ni bilo; nobena ženska ni bila ranjena, le dva člana posadke sta bila laže ranjena in so ju odpeljali v bolnišnico Črešnjevec. Letalo je potem, ko so ga izpraznili, zgorelo. Menda ga je zažgala kar posadka sama.⁸⁸

Po tem dogodku je aerodrom 2. letalske baze Otok nekoliko sameval tudi zato, ker so redka sovjetska letala pristajala na 5. letalski bazi pri Krasincu. Le kdaj pa kdaj je priletelo še kakšno sovjetsko letalo. 12. januarja 1945 je pristalo eno in pripeljalo tri potnike, odpeljalo pa jih je šest. 12. marca je priletelo eno rusko letalo na Krasinec z materialom in odpeljalo 13 potnikov. 18. marca sta prileteli dve, naslednji dan spet dve in 20. marca še eno sovjetsko letalo. Na transport je tiste dni čakalo 220 kandidatov za vojaške šole.

Britanska letala so 11. februarja odpeljala 15 težjih ranjencev. Tega dne so na dolgo pot peš poslali še 40 težjih ranjencev. 18. februarja sta spet prileteli dve letali in odpeljali 22 Angležev, 11 partizanskih funkcionarjev in 3 bolnike.

Naslednji dan pa je angleška misija obvestila GŠS, da odslej na letala ne bodo več sprejemali političnih delavcev, ampak le ranjence. »Zato ostanejo za kadre, ki jih kličete v Beograd, samo vaši avioni,«⁸⁹

Letališče Krasinec je bilo sredi februarja trdno in so britanska letala pristajala vsak dan. Tako so 21. februarja priletela tri letala in odpeljala 52 ranjencev in 8 potnikov. Naslednji dan pa je odšlo peš na pot v Dalmacijo 26 lažjih ranjencev in bolnikov.⁹⁰

Tega dne je sanitetni oddelek GŠS (dr. Novak) poslal brzojavko v vrhovni štab (dr. Nikolišu). Vseh ranjencev je 1867, doslej evakuiranih v Italijo 714 in pripravljenih za evakuacijo 550 ranjencev«. Na koncu je dr. Novak dodal »Skrajno preobremenjeno«.⁹¹

Od 25. do vključno 28. februarja so vsak dan pristala po tri zavezniška letala in odpeljala 183 ranjencev, 12 zavezniških letalcev, 40 Angležev in 2 kurirja. Pripeljala so sanitetni in drugi material.⁹²

Nekoliko monotono vsakdanje pristajanje zavezniških transportnih letal je prekinil ameriški bombnik B 24-S, 451. bojne skupine, ki je na letališču Krasinec pristal v zgodnjih popoldanskih urah 27. februarja 1945. Kaj se je zgodilo? 451. bojna skupina liberatorjev B 24-S se je udeležila letalskega napada na Augsburg. Tega so zadeli nemški protiletalski topovi in ga hudo poškodovali. Bombnik se je takoj obrnil nazaj in hitel v matično bazo v Italiji. Toda poškodba motorjev je bila huda in bombnik je letel vedno počasneje. Z zadnjimi močmi se je dobesečno privlekel do Bele krajine in pristal na letališču. Vsa posadka, tokrat je štela 11 moških, je bila nepoškodovana in je že naslednji dan z zavezniškim letalom odletela v Bari.⁹³

Čez dan ali dva je prišla na letališče zavezniška komisija in pregledala poškodbe. Med drugim je ugotovila, da sta dva od štirih motorjev uničena. Tudi če bi pripeljali nova motorja in zamenjali pokvarjena, kako bi ta velikani sploh odleteli? Letališče je bilo namreč premajhno. Sneli so nekatere instrumente, radiooddajno postajo in letalo prepustili partizanom. Prišli so delavci z ustreznim orodjem, letalo razrezali in ga odpeljali v partizanske delavnice.⁹⁴

Britanska letala so nato pristajala 6., 8., 10., 12., 13., 14., 17., 20. in 21. marca ter v teh dneh odpeljala 524 oseb. Med njimi je bilo največ ranjencev. 21. marca so odleteli tudi nekateri znani zavezniški oficirji: kapetan Neil Whilly, John Dawson, britanski bolničar in njegov šef dr. Rogers Lindsay, ki je vodil partizansko bolnišnico Ajdovec.

Medtem se je 13. marca spet pripetil nevsakdanji dogodek. Na letališču 5. aero baze pri Krasincu je nenadoma priletel britanski lovec spitfire, ne da bi spustil kolesa. Prerešetal so ga nemški flaki in ga tako poškodovali, da se je moral spustiti na letališče v Beli krajini. Pri pristajanju mu je odtrgalo še propeler motorja. Pilot R. Villan Warrant iz Liverpoola ta je ostal nepoškodovan. Povedal je, da so ga nemški flaki zadeli severno od Karlovca. Ker je bil poškodovan, se je spustil na partizansko letališče, ker je zanj vedel.⁹⁵ V svojo bazo se je vrnil, seveda brez svojega lovca, z britanskim letalom že naslednji dan. Tudi tega lovca so »pojedle« partizanske delavnice.

Iz mesečnega poročila, ki ga je sanitetni oddelek GŠS poslal sanitetnemu oddelku ministrstva narodne obrambe Jugoslavije, je razvidno, da je bilo februarja z avioni v Italijo evakuiranih 284 pacientov in 40 peš s transportom preko Hrvaške v Dalmacijo.

»Do 1. marca smo evakuirali skupaj 139 pacientov in peš s transporti v Dalmacijo 536 pacientov, skupno torej 1675 pacientov.«⁹⁶

V naslednjih dneh pa so zavezniška letala spet za nekaj dni prenehala pristajati. 22. marca 1945 so s hrvaške strani začele nenadoma prodirati močne sovražnikove kolone, ok. 3000 mož. V bojih sta sodelovali 30. in 31. ustaška bojna in 1. nemški jäger regiment. Ena bojna je prodrla pri Adlešičih in ogrožala Črnomelj ter tudi letališče.

»Po obstreljevanju z zažigalnimi minami so ustaši in Nemci vdrli pri Pobrežju na belokranjska tla, da bi uničili zaledne ustanove karlovškega vojnega področja in partizansko letališče pri Krasincu. 22. marca so v nekaj urah izropali in požgali sedem vasi.«⁹⁷

GŠS je torej pripeljal okrepitev in organiziral trdno obrambo in protitudar. »Ker smo imeli možnost s kamioni hitro pripeljati eno brigado in nekatere zaledne enote, smo vrgli sovražnika nazaj preko Kolpe. Po dveh dneh bojov je bila razbita tudi sovražnikova skupina pred Metliko. Sovražnik se umika na vsej črti. Aerodrom je zavarovan in deluje, Kveder.«⁹⁸

24. marca je v Beograd potoval politični komisar GŠS Boris Kidrič. Šefa partizanske delegacije v Bariju polkovnika Rada Pehačka je obvestil z brzojavko: Potujem v Beograd, nujno v Bari in nato v Beograd, uredi danes zvečer avion Bari – Beograd. Ne povej Angležem, da gre zame.⁹⁹

V naslednjih mesecih vojne si je okupator prizadeval ustvariti zaledje za varen umik. Z vsemi razpoložljivimi silami je napadel partizansko vojsko, razbijal osvobojena ozemlja in tako čistil svoje zaledje, pri tem pa je izkoriščal tako slovenske domobrance kot tudi ustaše in četnike. Konec leta 1944 je sprožil obsežne ofenzivne operacije na Štajerskem, kmalu zatem je začel z operacijami na Primorskem in skušal razbiti enote 9. korpusa, stiskal pa je obroč tudi okrog enot 7. korpusa na Dolenjskem, Notranjskem in v Beli krajini. Nameraval je vzpostaviti fronto na reki Kolpi, kjer bi ob močni naravni oviri poskušal zaustaviti prodiranje Jugoslovanske armade. S tem bi pridobil čas za umik svojih glavnih sil armijske grupe E z Balkana.

Sovražnikovi napadi na osvobojeno ozemlje Bele krajine preko Kolpe so bili resna znamenja njegovih načrtov.

Tudi partizansko vodstvo je pričakovalo, da bo Bela krajina ogrožena, da bo v zadnjem mesecu vojne prizorišče hudih bojov. Zato je začelo vse zaledne, zlasti politične in oblastne ustanove ter institucije seliti. Vojaške misije: britanska, ameriška in sovjetska so se iz Bele krajine umaknile že 2. aprila. Med temi ukrepi je bila tudi evakuacija civilnega prebivalstva. Z zavezniki so se zato dogovorili za odvoz okoli dvatisoč žena, otrok in starih ljudi, ki niso bili več sposobni nositi orožja.

Izpeljava te velike operacije seveda ni bila tako enostavna zadeva. V dogovoru s štabom britanskega vojnega letalstva v Italiji je načrt evakuacije pripravil šef britanske misije pri GŠS major William Pears. Po tem načrtu naj

bi odpeljali prvi dan 600 ljudi s 24 letali, drugi dan 900 ljudi s 36 letali in tretji dan 600 ljudi s 25 letali. Major Pears je zagrozil, da bodo zavezniki operacijo prekinili, če ne bo potekala po načrtu, kajti načrtovana je bila v najvišjih britanskih štabih v Sredozemlju in jo je odobril vrhovni poveljniški zavezniški svet za Sredozemlje. »V teh dneh je to največja operacija na celem sektorju Italije in Balkana«, pravi major Perars, »in bodo ta transportna letala in spremljajoči lovci odtegnjeni od drugod«. ¹⁰⁰

Operacija naj bi se začela 25. marca. Toda letal ni bilo. Prišlo je do prvega nesporazuma in sicer med šefom misije pri GŠS (major Pears) in predstavnikom RAF v Bariju, ki je bil informiran, »da je prišlo v Beli krajini do kritičnega vojaškega položaja, da so naše sile obkoljene in civilne oblasti v nevarnosti« (22. marca je sovražnik vdrl preko Kolpe v Belo krajino – op. M.Ž.).

DANES (25. MARCA) JE ŠEF MISIJE Z DEPEŠO RAZLOŽIL NESPORAZUME¹⁰¹

Po tem sporočilu, ki je razjasnilo vojaški položaj, je priletelo 24 zavezniških letal. Pripeljali so hrano in odpeljali okoli 800 ljudi. Naslednji dan je priletelo skupaj 36 letal. Pripeljala so hrano in pet topov – haubic 75 mm s potrebnim strelivom, odpeljala pa okoli 1200 ljudi. S 5. aerobaze (Krasinec) so odpeljali v Dalmacijo skupaj 2106 ljudi, od tega skoraj 900 otrok. ¹⁰²

Evakuacija ni bila v celoti izpeljana. Zavezniki so zlasti drugi dan prileteli kar s 36 letali in odpeljali okoli 1200 ljudi, a GŠS ni bil popolnoma zadovoljen. Računal je, da bodo zavezniška letala priletela še naslednji dan, a jih ni bilo. Iz depeše komandanta GŠS Dušana Kvedra-Tomaža razberemo, da so »zavezniki obljubljali evakuirati tri dni; dva dni je šlo po planu, tretji dan pa niso prišli in so naknadno javili, da je operacija končana. V dveh dneh so evakuirali 2200 ljudi, od tega 900 otrok. Za tretji dan smo pripravili okoli 900 ljudi, od tega 200 funkcionarjev, ki v prvih dveh dneh niso prišli na vrsto. Bilo je tudi veliko beguncev iz oddaljenih krajev Notranjske, Dolenjske in Gorskega kotora. Nujno mora priti še dvakrat po 12 avionov, kot je predvideno po načrtu.« ¹⁰³

Kljub tej urgenci se je glavnina evakuacije končala in letala so spet prihajala po starem, to je po dva, tri, pet ... Navadno so pripeljala hrano, ki je najbolj primanjkovalo, pa orožje, opremo in obleke oz. uniforme.

GŠS se je 1. aprila spet obrnil na vrhovni štab, zaradi predolgega premora. »Aerodrom na Krasincu je suh in usposobljen. Vreme je jasno. Intervenirajte, da pridejo zavezniška letala. Pripeljejo naj moko in riž ... tu je glede prehrane zelo težko. Nujno rabimo bencin, olje, nafto. Intervenirali smo pri zaveznikih.« ¹⁰⁴

1. aprila 1945 je pristal ostane sovjetski avion na 2. aerobazi – Otok. Pripeljali so se trije potniki, odpeljal pa jih je 24. Pripeljal je tudi nekaj

materiala. Na 5. aerobazi Krasinec je pristalo pet britanskih letal z desetimi potniki in materialom. Odpeljali so 120 ranjencev in potnikov. (En britanski avion je odmetaval hrano na spuščališču Gmajna pri Črnomlju.)

2. in 3. aprila 1945 je priletelo dvakrat po 6 letal in odpeljalo 316 ranjencev in potnikov.

Gost promet na letališču je vzbudil pozornost tudi pri sovražniku. 26. marca je priletelo nemško letalo heinkel in bombardiralo aerodrom 5. baze – Krasinec. »Škode ni napravil veliko. Promet se odvija naprej«. ¹⁰⁵

Peter Levec pa o tem takole: »Že dan ali dva kasneje so Nemci navsezgodaj poleteli bombardirat letališče pri Krasincu. Zaradi naše protiletalske obrambe se niso spustili nizko. Zmedle so jih tudi tiste slepilne oznake na hrvaških travnikih onstran Kolpe. Bombe so padale onstran in tostran Kolpe, pa v samo reko, letališče pa ni bilo nič prizadeto. Že eno uro po nemškem bombardiranju je spet pristalo onih dvanajst ameriških letal. Zvečer istega večera so Nemci prileteli še enkrat, a takrat letališča niso zadeli. Več bomb pa je padlo na hrvaško vas Prvutino in pet ljudi ubilo, kakih petnajst pa ranilo.« ¹⁰⁶

Iz brzojavk in razgovorov, ki so jih imeli Britanci v Bariju s svojo misijo pri vrhovnem (Titovem) štabu, je moč razbrati, da je bil vrhovni štab na tekočem z dogajanjem v Sloveniji, saj je 28. marca poslal v GŠS telegram, da je evakuacija iz Slovenije končana. Na to je z brzojavko odgovoril Edvard Kardelj:

»Sporočamo, da so nam dali Angleži 84 avionov v treh dneh. Dosedaj je prišlo samo 60 avionov, ki so odpeljali 2107 ljudi, med njimi 800 malih otrok in 300 Hrvatov, ki so prišli z Žumberka. Mi smo urgirali samo še za ostalih 24 dogovorjenih avionov. Iz naše baze in odsekov ter kadra nismo evakuirali še nikogar ... Mi nismo evakuirali nobenega političnega delavca, samo ranjence, begunce, žene z otroki in Hrvate. Ostalo je še okoli 600 hrvaških beguncev in nekaj otrok ter starcev iz Ribnice«. ¹⁰⁷

Po enodnevnem premoru je priletelo sedem britanskih letal. Pripeljala so hrano in bencin, odpeljala pa 85 ranjencev, 43 gojencev za vojaške šole in 14 drugih potnikov. ^{107a}

9. aprila je priletelo pet, drugi dan pa trije avioni. Pripeljali so hrano, odpeljali pa 163 ranjencev in potnikov ter rešene ameriške letalce. 13. aprila je major Pears sporočil na GŠS, da nekaj dni ne bo letal, ker so zaposlena drugje. Napovedal pa je večje dobave materiala s spuščanjem s padali za 7. in 9. korpus. ¹⁰⁸

14. aprila so trije nemški bombniki napadli letališče Krasinec, vendar je protiletalska obramba, opremljena s težkimi ameriški letalskimi mitraljezi, z vso močjo udarila po sovražniku in sestrelila en bombnik Ju 88. (junktors). Druga dva sta takoj zatem odletela. Letališče je ostalo nepoškodovano.

Nato so skoraj vsak dan pristajala zavezniška letala, od tri do šest na dan in prinašala hrano, opremo, orožje, obleko (vojaške uniforme), vozila

ranjence (preko 500), vojne ujetnike, rešene letalce, člane vojnih misij itd. Pristajala so redno 11., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 21., 22., 23., 24., 25. in 26. aprila, ko so priletela zadnjič.

17. aprila je zvezni oficir sporočil podpolkovniku Janu (Lokovšku), da se želi major Pears pogovarjati z njim o nadaljnjih dobavah hrane, oblek, orožja in da hoče imeti konkretne podatke in številke o potrebah. »Ko sem to razlagal majorju Pearsu«, nadaljuje Bor, »sem ga ponovno prosil za čim večjo dobavo hrane, ker je položaj zelo kritičen«. (109) Verjetno je do razgovorov prišlo in sta se dogovorila o novih pošiljkah. Koliko so pripeljali, je težko reči. Za primer navajam npr. 24. april 1945, ko je 15 zavezniških letal enotam 9. korpusa s padali odvrгло 16.578 kg hrane in municije.¹¹⁰

Konec vojne se je naglo bližal in po podatkih, ki sem jih našel, je sedem zavezniških letal na Krasincu zadnjič pristalo 26. aprila 1945. Pripeljala so hrano, obleko (uniforme) in sanitetni material, odpeljala pa še 30 ranjencev.¹¹¹

Druga aerobaza Otok je samevala že od konca marca 1945, saj so sovjetska letala prihajala vse redkeje. Pripeljala so orožje ali bencin, hrane ali oblek pa ne.

V zadnjem obdobju vojne so bili bolj prizadevni zahodni zavezniki, saj so s svojimi pošiljkami veliko pripomogli k oskrbi partizanske vojske. Treba je seveda vedeti, da so še precej več materiala, kot so ga pripeljali na letališča v Beli krajini, odmetali na spuščališča s padali ali pa tudi brez. Spuščališča so partizani organizirali po vsem slovenskem ozemlju. Skupaj jih je bilo preko trideset. Delovala so krajši ali daljši čas, pretežno na dobro zavarovanih krajih.

Odmetavanje materiala na spuščališča je bilo sicer mnogo bolj enostavno, odmetavali so ga malodane kjerkoli na osvobojenem ozemlju, a se ga je tudi veliko izgubilo ali razbilo.

Dogajalo se je tudi to, da so zavezniški piloti odmetavali domobrancem ali Nemcem. Ti so vedeli, da zavezniška letala prinašajo pomoč partizanom, da odmetavajo ponoči, da partizani kurijo ognje in dajejo razpoznavne znake. Zato so tudi sami večkrat zakurili ognje, s signalnimi lučmi dajali »razpoznavne« znake in kar nekajkrat pilote prevarali, da so jim odvrgli pošiljke.

Povezava z zavezniki in njihova pomoč je domobrance peklila in so uporabili vsa mogoča propagandna sredstva, da bi to sodelovanje javnosti prikazali kot neresnično ali vsaj nepomembno, škodljivo za zaveznike, ki se dajo partizanom vleči za nos.

Toliko bolj so se zato postavljali z angleškimi ali celo ameriškimi brzostrelkami, z njihovo opremo ali celo z uniformami, ki so jih dobili z lažnimi signali ali jih morda zaplenili partizanom. Ponosno so jih razkazovali ljudem in jim pravili, da imajo tudi oni tajne zveze z zavezniki, ki jim blago oz. pomoč tudi tajno pošiljajo.

NAPADI NA LETALIŠČE

Tako domobranci kot tudi Nemci in ustaši so dobro vedeli za partizanska letališča v Beli krajini. Domobranske Vesti z dne 1. oktobra 1944 poročajo, da »imajo partizani dva aerodroma, v Mlaki (na letališču je zaradi premokrih tal pristalo le eno letalo) in v Podzemlju. Mlake so 2 in pol km od Podzemlja. Drugi partizanski aerodrom je na Otoku ob Kolpi. Baje delajo aerodrome za ameriške Slovence, katerih bo prišlo ok. 30.000.«¹¹²

Domobransko poročilo posadke v Novem mestu od 2. do 6. decembra 1944 pa pravi, da »se je prijavil en partizanski ubežnik – Poljak, ki so ga partizani mobilizirali na Štajerskem, kjer je bil zaposlen (verjetno je bil na prisilnem delu, od koder je ušel in se priključil partizanom op. – M.Ž.). Bil je v Podhosti, Soteski in tudi v Črnomlju. Izjavil je, da je tam komanda mesta in angloameriška misija. Tudi Avstrijci imajo svoje vojaške odposlance. Blizu Črnomlja redno pristajajo avioni ter prinašajo orožje in opremo. Prav tako odpeljujejo angleške in druge vojne ujetnike, katerim se posreči uiti iz nemškega ujetništva ter jih potem odvažajo v Anglijo.«¹¹³

Ker so bila letališča ranljiva in občutljiva, jih je partizansko vodstvo močno zavarovalo. Obramba letališč Otok in Krasinec je bila enotna in je štela pet protiletalskih oddelkov z osmimi protiletalskimi mitraljezi. Imela je še štiri težke italijanske brede, deset lahkih mitraljezov in okrog sto pušk. To je bila obramba proti nizkoletečim letalom in tudi za boj proti pehoti. Težke protiletalske ameriške mitraljeze so postavili na hrib Plešivica (366 m) in Kučar (220m), nad Adlešiči, pa tudi na robove letališč. Te mitraljeze so večinoma sneli z ameriških bombnikov, ki so se poškodovana v bojih z nemškimi lovci ali protiletalskimi topovi zrušila na partizansko ozemlje ali pa celo pristala na partizanskem letališču. Ker ti protiletalski mitraljezi niso imeli stojal, so jih izdelali kar v partizanskih delavnicah.

Prvi napad na letališče Otok je bil 20. januarja 1945, prav tedaj, ko so se ranjenci že zbiral pri letališču. Med 15. in 16. uro pa so se prikazala na nebu iz smeri Zagreb tri sovražnikova letala.¹¹⁴ Ob napadu so odvrгла na vzletno stezo tri bombe po 200 kg in več manjših po 12 kg. Bombe so poškodovale predvsem vzletno stezo. Napadla pa so tudi vas in zažgala dve gospodarski poslopji. Škoda na letališču ni bila velika. Jame, ki so jih napravile bombe, so hitro zravnali in že čez dva dni je pristalo eno sovjetsko letalo.¹¹⁵

Naslednjič so sovražnikova letala napadla 1. februarja in odvrгла štiri težke bombe. En partizan je bil ubit, trije pa ranjeni. Ranjen je bil tudi en civilist. Ker so prav takrat na letališki stezi z voli pluzili sneg, je bil ubit tudi en vol.^{115a}

Tretjič so letališče bombardirali 5. februarja. Takrat je okrog petih popoldne priletelo eno samo letalo in odvrгло dve bombi, ki sta v vasi poškodovali dve poslopji. Zdi se, da ta napad ni bil toliko namenjen letališču kot partizanskim ustanovam v vasi Otok.

V eni od številnih brzojavk GŠS vrhovnemu štabu z dne 6. februarja 1945 preberemo, da je bil aerodrom v zadnjih dneh trikrat bombardiran: »Mnogo dela je z zasipavanjem lukenj. Ker pa je padel že sneg, je bilo potrebnih veliko ljudi, ki so letališče popravljali. Morda bo pripravljeno v nekaj dneh, a zaradi snega in vode se lahko zavleče na več kot deset dni.«^{115b}

Tudi 5. letalska baza pri Krasincu je bila nekajkrat napadena, čeprav bombe niso naredile večje škode.

Kaže, da je sovražnik vedel, da se pred odhodom na letališče v Gradcu zbirajo ranjenci, zato je 30. januarja 1945 ta kraj napadel. Ob štirih popoldan se je šest ali sedem letal nenadno spustilo nizko nad vas in odvrгло bombe. Poleg tega, da so napravila ogromno škodo – porušen je bil most čez Lahinjo, žaga in dve hiši, poškodovanih je bilo še 14 hiš, so bombe ubile pet ljudi ter jih osem ranile.¹¹⁶

26. marca je s hrvaške strani priletel nemški heinkel, preletel letališče, a ga je odgnal močan ogenj protiletalske obrambe. Ogrožanje letališč ob ustaško-nemškem napadu na Belo krajino, 22. marca 1945, sem že omenil, čeprav so to sovražnikovo skupino partizanske enote vrgle nazaj čez Kolpo že drugi dan.

Ker sovražnik ni imel tako dobrega vpogleda na delovanje letališč in letalskega prometa v Beli krajini, je o tem letališču manj domobranskih poročil, kot jih je bilo o letališču Nadlesk na Notranjskem. Eno redkih je z dne 27. februarja 1945:

»Od civilnih oseb so prišla poročila, da je partizansko letališče zgrajeno ob Lahinji. Na njem pristaja vsak večer eden do treh avionov. Letališče so zgradili ljudje, ki so bili na prisilnem delu. Imajo dve radiooddajni postaji. Na letališču je okrog 80 partizanov, med njimi nekaj angleških zastopnikov, ki nadzorujejo vso oskrbo nad pripeljano robo po avionih. Avionski pristopi so vsak večer med 8. in 11. uro.

Med narodnimi pionirji (nemški okupatorji so mobilizirali moške in ženske za izgradnjo utrd, bunkerjev in strelskih gnezd za boj proti prodirajočim enotam Jugoslovanske armade – op. M.Ž.) se širi komunistična propaganda. Neko dekle se je ob preletu (zavezniških) avionov izrazilo zaničljivo o domobranci »No, ti so pa zopet pripravljeni za uničenje belčkov. Sicer pa se bodo morali kmalu umakniti pred slavno partizansko vojsko«.¹¹⁷

13. in 18. marca je isti vir poslal nove informacije o partizanskem letališču. Prvo sporočilo je bilo: »zadnjih 14 dni ni bilo dovoza nobenih avionov«, nato pa, »pri Krasincu vsak drugi dan pristajajo letala, partizani pravijo, da so angleška. Pred enim tednom so napeljali 2000 uniform«.¹¹⁸

Zadnjič so sovražnikova letala napadla letališče 5. aero baze pri Krasincu 14. aprila 1945. Bilo je pozno popoldne, že skoraj zvečer, ko so priletela, menda tri, s hrvaške strani. Obramba je udarila z vso močjo in tako zmedla sovražnika. Sicer je odvrgel bombe, vendar letališča ni zadel.

Ko so se letala vračala na hrvaško stran, se je za enim pokazala sled črnega dima, kar je pomenilo, da je začelo goreti. Ni letelo dolgo. Že nekje pri Ozlju je treščilo na tla.¹¹⁹

LETALIŠČE PRI MLAKAH

Letališče pri Mlakah, okoli 2,5 km od Podzemlja so pripravljali že od spomladi 1944. Kdaj so prvič zasadili krampe in lopate, ni točno znano. Tudi sicer je o tem letališču malo podatkov. Ena od brzojavk, ki je prišla na GŠS, 24. marca 1944 pravi: »Javite takoj, kakšno je stanje na aerodromu Mlake. Ali je usposobljeno za spuščanje oz. pristajanje ponoči in kdaj bo usposobljeno«.¹²⁰

Čeprav so to letališče le nekako pripravili in uredili, je sredi oktobra nastopilo hujše deževje in letališče se je izkazalo za neuporabno.

7. novembra je GŠS obvestil vrhovni štab, da »imamo še eno letališče pripravljeno za pristajanje«, vendar ni bilo zgrajeno na primernem, tj. trdem zemljišču in na njem je pristalo le eno letalo.

Domobranske Vesti z dne 1. oktobra 1944 so poročale o partizanskih letališčih: »Po izjavi ubežnika imajo partizani aerodrom v Mlaki pri Podzemlju. Mlake se nahajajo 2,5 km od Podzemlja. Drugi partizanski aerodrom je že narejen na Otoku ob Kolpi. Baje delajo aerodrome za ameriške Slovence, katerih bo prišlo okoli 30.000«, zaključujejo Vesti.¹²¹

LETALIŠČE PRI REČICI

Kdaj je prišlo do odločitve, da bi tudi na Štajerskem zgradili partizansko letališče, ni znano. Od sredine leta 1944, ko so enote 14. divizije osvobodile Zgornjo Savinjsko dolino, je bil dan temeljni pogoj za delovanje partizanskega letališča dan, toda zgradili so ga šele konec tega leta, ko je bilo že prepozno, da bi začelo delovati in so ga tik pred napovedanim pristankom britanskega letala napadle in zasedle nemške čete.

Na odločitev za gradnjo letališča, ki jo je nedvomno sprejelo osrednje vodstvo, je zagotovo vplivalo dejstvo, da so bile partizanske bolnišnice prenapolnjene z ranjenci; manj pa drugi vzroki, npr. da bi lahko zelo hitro prihajali ali odhajali člani zavezniških misij, ali da bi lahko z letali pripeljali več pomoči za partizansko vojsko. Kakorkoli že, zgradili so ga prepozno in veliko dela in truda je šlo v nič. Šef ameriške misije pri štabu 4. operativne cone major Franklin Lindsay pa je k temu dodal še eno trditev, da so namreč partizani sami zavlačevali z gradnjo letališča.¹²²

Ker so imeli na Dolenjskem z gradnjo letališč kar nekaj izkušenj, so na Štajersko poslali izkušenega graditelja inž. Mamiloviča z njegovo ekipo, ki je po pregledu zemljišča pričela z delom. Izkušenim graditeljem letališč na Notranjskem in v Beli krajini so se pridružili tudi novi, ki jih je določil štab 4. operativne cone. Ekipo se je morala povezati tudi z odbori Osvo-

bodilne fronte, s krajevnim (Narodnoosvobodilnim odborom Rečica), rajonskim Narodnoosvobodilnim odborom Ljubno in okrožnim odborom Osvobodilne fronte Celje, ki je bil v Radmirju. Ti so se morali o teh stvareh pogovoriti z lastniki zemljišč, o spravilu pridelkov, o odstranitvi mejnikov, o dovozu lesa in drugega materiala na njihova zemljišča oz. na letališče.

Kdaj se je začela gradnja letališča? V knjigi Ilovic – Lenasi, Koroško partizansko zdravstvo sta avtorja zapisala, da se je začela pozno, šele 10. novembra 1944.

O tem sta pisala tudi dr. Dušan Biber in dr. Tone Ferenc.¹²³ Po virih, ki so na voljo, ni mogoče ugotoviti, kako je bilo z zamislijo o ureditvi letališča. Vemo, da je GŠS 29. oktobra brzojavil štabu 4. operativne cone »uredite nemudoma aerodrom za pristanek težjih letal in nas obvestite.«¹²⁴

15. novembra je štab cone poslal na GŠS naslednjo brzojavko: »Pošiljamo podatke za aerodrom cone. Situacija 45° 50' 30" vzh. od Greenwicha, dimenzije letališča, grobe mere 1000 x 100 m, smer osnovnega leta vzhod – zahod, signali za nočno pristajanje isti kot v Beli krajini za sovjetske avione, pravokotnika na početku, štirje ognji, na koncu trije ognji, ob strani pri sredini pravokotnika ognji. Poleg tega je na začetku letališča na levi strani postavljen znak T. Za dokončno dovršitev letališča – vsled vremenskih razmer ne moremo navesti točen datum, kdaj bo letališče zgotovljeno. Cona.«¹²⁵

Dne 16. novembra je štab 4. operativne cone ponovno poročal o legi letališča in o razpoznavnih znakih ter dodal: »za dokončno dovršitev letališča v tehničnem oziru sta potrebna še dva delovna dneva. Vsled vremenskih neprilik ne moremo navesti točen datum, kdaj bo letališče izgotovljeno.«¹²⁶ V svojem poročilu za prvo polovico novembra pa je štab 4. cone zapisal: »Referent za letalstvo, ing. Mamilović, ki je bil poslan v štab cone, je končal z izgradnjo letališča. Čim se uredi vse potrebno s člani misije, se bo evakuacija ranjencev takoj pričela. Ker se bo to letališča stalno uporabljalo, bo nujno potrebno, da se v bližini tega, a v najbližjem pravcu sovražnega vdora nahaja edinica. Da ne bi bili primorani radi tega stalno imeti pri roki eno izmed brigad 14. divizije, predlagamo, da bi se formiral manjši odred, ki bi vršil to nalogo. Ta odred bi istočasno vršil tudi mobilizacijo po Spodnji Savinjski dolini ter nabavljal hrano za različne organizacije in ustanove, ki se nahajajo na osvobojenem ozemlju Zgornje Savinjske doline.«¹²⁷

Zadnje poročilo o ureditvi letališča je poslal štab 4. operativne cone na GŠS 25. novembra: »Letališče je gotovo in se nahaja pri Rečici. Koordinate so dane, dimenzije so 1000 x 100 m, električni vod ob strani osvetljen rdeče, vodi desnega roba (nečitljivo ...), komanda aerobaze in ekipa so formirane. Radi snega in dežja je trenutno premokro. Sporočili bomo, ko bo sposobno.«¹²⁸

O gradnji letališča je pisal dr. Dušan Biber,¹²⁹ ki je komentiral poročilo šefa zavezniške misije pri 4. operativni coni majorja Franklina Lindsaya. Ta je v svojem poročilu zapisal: »25. avgusta sem politkomisarju cone poslal memorandum, da smo si ogledali svet blizu Rečice in ugotovili, da je primeren za pristajalno stezo. Septembra je postalo to območje dovolj varno za pristanke in RAF je poskusno odobrila stezo. Toda preden so poslali letala, da bi tam pristajala, so želeli, da bi njihov oficir odskočil s padalom in odobril pristajalno stezo. Toda partizani niso hoteli sprejeti oficirja. Kljub mojim zagotovitvam, da bo to odobril Tito.¹³⁰ Major F. Lindsay v svoji knjigi veliko piše o letališču in o ranjencih. Osnovna misel, ki jo je zapisal, je bila, da so bili partizani sprva nad letališčem zelo navdušeni, ko pa se je bližal dan otvoritve, je bilo navdušenja vedno manj in partizani celo niso dovolili pristanka (s padalom) oficirju RAF, ki naj bi odobril letališče in dovolil pristajanje zavezniških letal. »Kljub prejšnjemu navdušenju je politkomisar (Ivan Benčič-Brkin) odbil dovoljenje. Mesec dni sem se z njim prerekal, nato pa odnehal. Tedaj ne bi dobivali le oskrbe, temveč bi lahko evakuirali ranjence. Pilotu RAF, ki je izskočil nad nami iz poškodovanega lovca je rep letala skoraj odrezal nogo. Partizanski kirurg ga je rešil in dal nogo v mavec, vendar ni bilo nikakršnih možnosti, da bi ga evakuirali, razen po zračni poti. V bližini steze je bilo 20-30 hudo ranjenih partizanov, ki smo jih želeli poslati v bolnišnice v Italiji. Če bi jih lahko evakuirali, in če bi še vedno obdržali stezo, bi lahko, kot sem poročal, spravili dol še 150 ranjencev iz skritih gorskih bolnišnic in jih evakuirali... Sredi novembra, nadaljuje major Lindsay, je prišel partizanski major iz glavnega štaba in povedal, da so ga poslali pripraviti pristajalno stezo na istem polju, ki smo ga mi izbrali. Benčič in Kidrič sta mu naročila, da mora to ohraniti v tajnosti pred nami. Steza, dolga ok. 1000 m, je bila celo opremljena z lučmi za nočno pristajanje. Partizani so molčali, a Bogomolov (šef sovjetske misije – op. M.Ž.) mi je povedal, da si je stezo ogledal in da bo končana v tednu dni. Benčič je na moje vprašanje odgovoril, da imajo partizani pravico delati, kar jih je volja. Strinjal se je, da bodo stezo uporabljala zavezniška letala, ki bodo evakuirala zavezniške in partizanske ranjence.

V naslednjih dveh tednih sta se blato na stezi in slabo vreme zarotila ... Zahtevali smo letalo C 47 v spremstvu lovcev, da bi odpeljal one, ki so čakali na evakuacijo. 29. novembra je Force 399 sporočila, da načrtujejo poslati beautfighterja v spremstvu lovcev, ki naj bi odpeljal samo ranjenega častnika RAF.

Odgovoril sem: če pošljete letalo po častnika RAF Calderja, morate odpeljati tudi ranjene partizane.

Slabo vreme se je nadaljevalo. Calderja so spet pripeljali, čakal je na odprtem vozu, na slami ležeč, a letalo ni prispelo.

3. decembra je Force 399 sporočila, da je RAF privolila v evakuacijo ranjenih partizanov. Ko se bo vreme izboljšalo, bomo poslali dacoto C 47.

Naslednji dan smo jim sporočili: 500 Hunov je z močnim napadom zavzelo hribe, dan kasneje so stezo zavzeli Nemci.¹³¹

Premetal sem številne dokumente in med njimi našel tudi take, ki potrjujejo, da je sovražnik vedel za partizansko letališče.

11. decembra je npr. komandant orožniške postaje Črna poročal komandantu orožniškega oddelka v Prevaljah: »Slovenci želijo, da mi izgubimo vojno. Partizansko letališče je v Rečici ob Savinji. Letališče je še sedaj dokončano, dolgo je 1 km, široko 500 m – poveljnik Ungar.«¹³²

Za ilustracijo, kako so se pripravljali na evakuacijo, še predlog sanitetnega referenta komande Zgornje-savinjskega vojnega področja Bogdana Marušiča-Dušana: »Moji predlogi glede transportiranja ranjencev ob priliki evakuacije z letali. Triažno delo bi se vršilo v Ljubnem, kjer naj čakajo tudi avtomobili. Obenem naj bi v Ljubnem in na aerodromu delovala okrepčevalnica s toplim čajem. Dobiti je treba takoj nakazilo za potrebno količino bencina. Do Ljubnega bi iz postojanke – bolnišnice PB 1 (Pokretna bolnica PB 1) vozili ranjence. Triažna stanica naj bi bila na istem mestu kot kirurška ekipa. Glede avtomobilov se je treba obrniti na tov. Agita, referenta za mobilizacijo pri 4. operativni coni, glede vozov pa na okrožno gospodarsko komisijo okrožnega odbora OF Celje v Radmirju.«¹³³

Ob zaključku se kar sama ponuja ugotovitev, da so začeli z gradnjo letališča veliko prepozno. Če bi začelo delovati mesec dni prej, bi zavezniška letala lahko odpeljala vse težje ranjence, prav tako pa pripeljala veliko pomoči. Kaže, da tudi trditve F. Lindsaya niso iz trte izvite.

ZAKLJUČEK

Delovanje partizanskih letališč v precejšnji meri odslikava sodelovanje med partizani in zahodnimi zavezniki, zlasti na političnem področju. Sodelovanje je bilo intenzivno, vendar je partizanska stran, zlasti glede gmotne pomoči, ki so jo prinašala zavezniška letala na letališča ali odmetavala na spuščališča, neprestano tarnala, da je premajhna, da bi morala biti z ozirom na partizanski doprinos k skupni stvari veliko večja itd. V mnogih zanimivih podrobnostih se kaže tudi odnos nekaterih zavezniških predstavnikov do partizanov. Večkrat je bil vzvišen in celo žaljiv.

Partizansko vodstvo je take primere do določene mere toleriralo, če pa so bili preveč kričeči, je zahtevalo njihovo zamenjavo. Tak primer sta bila majorja Scott in Watson. Tudi zavezniki so ravnali podobno. Ker je bil major William Jones preveč naklonjen partizanom in je poročal in pisal partizanom preveč naklonjena poročila, so ga odpoklicali oz. zamenjali s kapetanom Jamesom Goodwinom.

Sodelovanje med obema stranema je sovražnika zelo vznemirjalo in to veliko bolj domobransko stran kot nemško. Zato so storili vse, po vojaški in politični plati, da bi partizansko-zavezniško sodelovanje preprečili. Ker

pa tega očitno niso mogli, so ga omalovaževali, zamolčevali ali zmanjševali na najmanjšo možno mero.

V njihovih poročilih oziroma v tisku se neprestano pojavljajo lažne propagandne trditve npr.: »če britanska letala res kaj pripeljejo, je to le za pripadnike britanske vojske in ne za partizane, ali pa če partizani zajamejo kakega ponesrečenega letalca, ga oropajo ali celo ubijejo, nasprotno pa domobranci z njimi lepo ravnaajo.« Kolikokrat so ponesrečeni zavezniški letalci izjavljali, da so srečni in veseli, ker so prišli med domobrance in ne med partizane. Pri vsem tem je zanimivo, da so domobranci z zajetimi zavezniškimi padalci v večini primerov lepo ravnali in jih celo pogostili. Nema lokrat se je zgodilo, da so jih s tem tudi zavedli. Letalci so verjeli, da so v dobrih in varnih rokah, a domobranci so medtem, ko so jih gostili, skrivoma poklicali Nemce, ki so jih odvedli v taborišča za vojne ujetnike. Le v nekaj primerih so domobranci poveljniki ukrepali po svoje in so zajete letalce izročili četnikom. Ker pa tudi četniki (v Sloveniji) niso imeli nobenih možnosti, da bi ponesrečene letalce vrnili v njihove baze, so jih po nekaj tednih izročili nemškimi okupacijskim oblastem.

Zagotovo so domobranci s svojo propagando, zlasti med svojimi, uspevali. Nekajkrat so tudi domobranci prišli do zavezniškega materiala; ali so ga zaplenili partizanom ali pa so zavezniški piloti kdaj pa kdaj nasedli in odmetavali na lažna znamenja in ognje, ki so jih pripravljali Nemci ali domobranci. In ko so material, ki so jim ga »poslali« zavezniki, pokazali ljudem, češ, poglejte: »tudi nas podpirajo zavezniki«, je bil »dokaz« o zavezniški podpori še prepričljivejši.

Nedvomno so bile nemško-domobranske vojaške sile na Slovenskem veliko močnejše od partizanskih in zavezniških (zavezniki so imeli pri nas le vojaške misije, ekipe na letališčih in spuščališčih, zdravnike ...). Od petih letališč (Nadlesk, Otok, Mlake, Krasinec, Rečica) so uspele napasti in onesposobiti dva, Nadlesk v Loški dolini (10. septembra 1944) in Rečica v Savinjski dolini, kamor so prodrle nemške sile in na že pripravljenem letališču preprečile pristanke zavezniških letal.

Celo na trdno osvobojenem in dobro branjenem ozemlju v Beli krajini je sovražnik z nenadnimi in močnimi napadi (tudi s pomočjo ustašev) nekajkrat ogrozil delovanje belokranjskih letališč pri Otoku, Mlaki in Krasincu.

Tudi vprašanja okrog gradnje letališč so zanimiva. Kdo je dal idejo za gradnjo prvega partizanskega letališča? Zakaj se je z gradnjo letališča v Zgornji Savinjski dolini tako zavlačevalo? Že res, da je bilo tisto jesen leta 1944 mnogo dežja, vendar bi z izgradnjo letališča zagotovo lahko začeli prej, saj je bilo tam osvobojeno ozemlje že od poletja 1944. leta. Šef ameriške misije major Rogers Lindsay v svoji knjigi »Ognji v noči« večkrat govori o tem, da štab 4. operativne cone ni bil posebno navdušen nad letališčem, in da je kriv, da se je z dograditvijo tako dolgo odlašalo. Če bi

bil nared vsaj nekaj tednov prej, bi zavezniška letala zagotovo odpeljala nekaj sto ranjencev, največ partizanskih in tudi nekaj zavezniških. Partizani so se zagotovo bali zavezniškega izkrcaja nekje v Istri in njihovega prodora proti Ljubljani in naprej, s čimer bi bili partizanska moč in njeni uspehi zagotovo prizadeti. Pri vsem je zanimivo, da je osrednje-jugoslovansko vodstvo imelo proti gradnji letališč manj pomislekov kot slovensko.

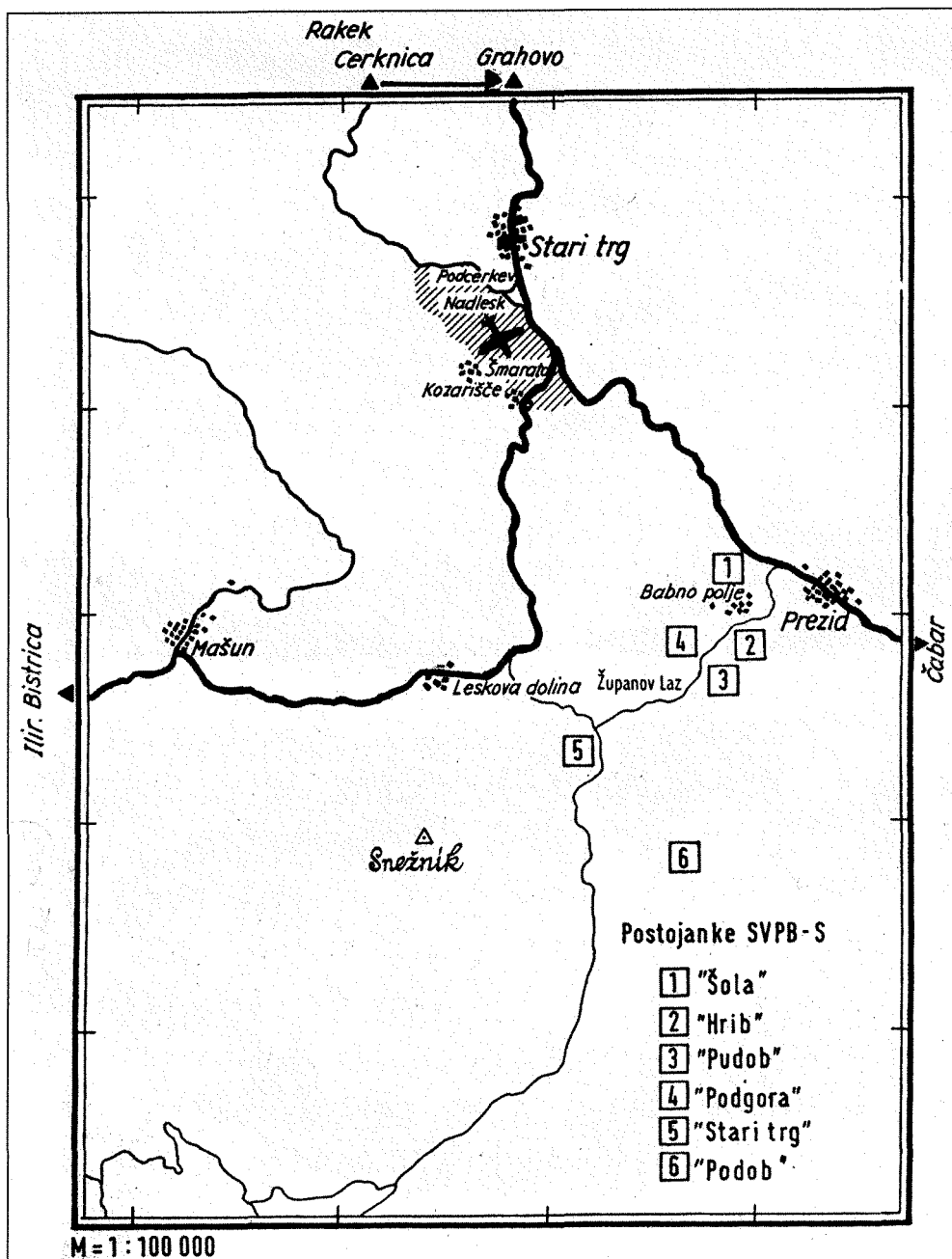


Britanski major (Kanadčan) William Jones, prvi načelnik britanske misije pri partizanski vojski Slovenije.

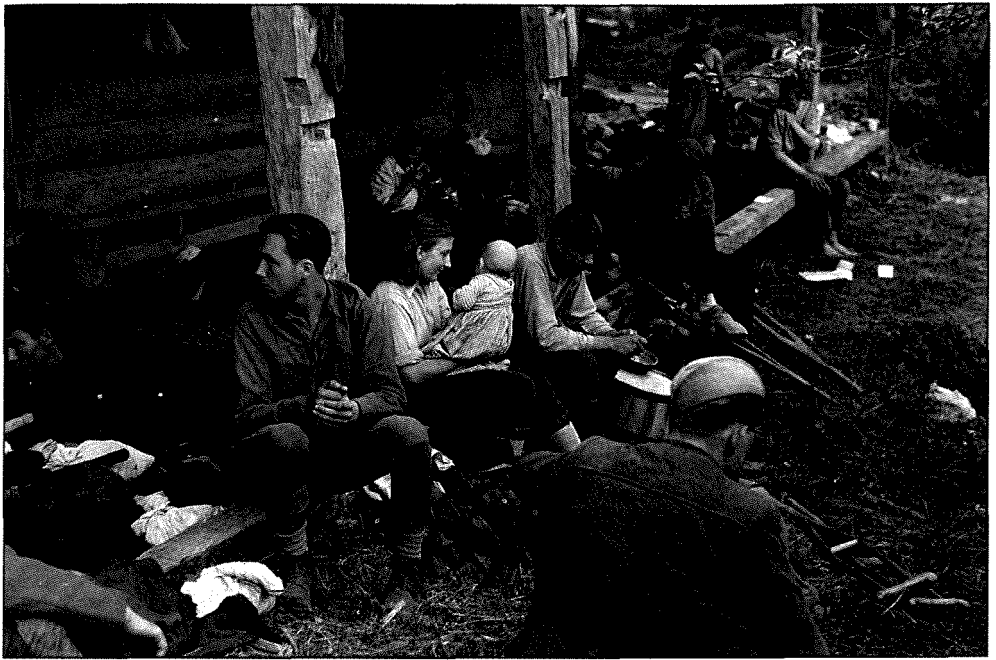
(Iz gradiva Muzeja novejšje zgodovine)



Ob domobransko-nemškem vdoru v Loško dolino so ujeli tudi nekaj partizanov. Ob prisotnosti domobranskega stotnika Vuka Rupnika nemški oficir zaslišuje ujeta partizana. (Iz gradiva Muzeja novejše zgodovine)



Letališče pri Nadlesku in partizanska bolnišnica Snežnik (SVPB-S) s svojimi postojankami, v katerih so zbirali ranjence, predno so jih z letališča odpeljala zavezniška letala.



V partizanski bolnišnici Črešnjevec v Beli krajini so zbirali ranjence, matere z otroki ter bolnike in čakali, da so jih odpeljali na letališče v Krasinec, od tam pa v bolnišnico v Zadru. Zadaž v sredi Tatjana Jakac, ki je skrbela za partizanske ranjence in bolnike.
(Iz gradiva Muzeja novejše zgodovine)



Strojnična gnezda za obrambo partizanskih letališč v Beli krajini.
(Iz gradiva Muzeja novejšje zgodovine)



Konec marca 1945 so zavezniška letala odpeljala iz Bele krajine prek dva tisoč ranjencev,
bolnikov ter mater z otroki.
(Iz gradiva Muzeja novejšje zgodovine)

OPOMBE

- ¹ Dušan Biber, *Tito – Churchill, Strogo tajno*, Zagreb 1981, str. 25.
- ² Zbornik VI-14, d. 81-364.
- ³ Brzjavka glavnega štaba NOV in PO Slovenije (GŠS) vrhovnemu štabu NOV in PO Jugoslavije, ARS II., f. 41/II.
- ⁴ Frenk Pavletić je bil sin hrvaških staršev in je poleg angleščine znal tudi hrvaščino, naučil pa se je tudi slovenščino. Živel je v New Yorku in deloval v naprednem Hrvatskem kulturnem centru, hkrati pa je bil član ameriške komunistične partije. Ko so Angleži preko teh organizacij začeli iskati prostovoljce za partizane v Jugoslaviji, se je skupaj z nekaterimi prijatelji iz Kanade (skupaj jih je bilo osem) javil za odhod v Jugoslavijo. To je bilo že leta 1941. Po dolgem potovanju, po skoraj štirimesečnih vajah in tečajih (šoferski, obveščevalni, padalski) je prišel na letališče v Dorni, od koder je 6. julija 1943 z letalom poletel v Jugoslavijo in pristal v Liki. Odtod pa so ga skupaj z Vučkom Vučkovićem, tudi ameriškim Hrvatom in prostovoljcem, 21. julija 1943 poslali v Slovenijo. Ves čas do konca vojne je delal kot član zavezniške misije.
Franjo Pavletić – Frenk, *Izsječek iz sjećanja, koja nikad ne blede*; kopijo je Muzeju novejšje zgodovine posredoval njegov prijatelj in medvojni sodelavec Stane Oberstar.
- ⁵ Brzjavka GŠS vrhovnemu štabu, 10. septembra 1944, ARS II., f. 41/II; Franci Sterle, Letališče na Nadleškem polju, *Notranjski listi*, 1977, ob 500 - letnici mesta Loža (1477-1977).
- ⁶ Dopis glavnega štaba NOV PO Slovenije štabu 15. divizije, centralnemu komiteju KPS, 19. julija 1944, ARS II., f. 31/I.
- ⁷ DC 3 (Douglas) so ameriška transportna letala, imeli pa so jih tudi Britanci.
- ⁸ Dnevno poročilo, 22. julija 1944, ARS II., domobr. f. 25/I.
- ⁹ Kasneje sta odšla na delo v zavezniške bolnišnice v Italijo še dr. Božena Grosman – Vida in dr. Jože Jaklič. Glej B. Ravnihar, Evakuacija ranjencev ARS II., f. 53/I.
- ¹⁰ Domobrarsko poročilo, 24. julija 1944, ARS II., domobr. f. 25/II-1.
- ¹¹ Major Nac Watson je prišel v Nadlesk 24. julija, odpoklicali pa so ga 27. avgusta 1944 (ARS II., f. 18/II).
- ¹² Arhiv dr. Božene Ravnihar v Muzeju novejšje zgodovine.
- ¹³ Vsi potniki, ki so se odpeljali z letali, so morali imeti dovolilnico glavnega štaba NOV in POS in dovoljenje OZNE. Dovoljenja in vkrcanja na letalo sta kontrolirala Žiga (Vodušek) in Petruška (ARS II., f. 44/II).
- ¹⁴ Franci Sterle, Letališče na Nadleškem polju, *Notranjski listi*, 1977, posvečen 500 - letnici mesta Loža (1477-1977).
- ¹⁵ ARS II., domobr. f. 25/II.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ ARS III. (AMNZ).

¹⁸ ARS III. (AMNZ) M. XIII.

¹⁹ Organizacijski štab S.D., 14. avgusta 1944, ARS II., domobr. f. 27/I.

²⁰ ARS II., f. 18/III.

²¹ Poročilo Notranjskega vojnega področja glavnemu štabu Slovenije, 28. avgusta 1944, ARS II., f. 44/II.

²² Po brzojavki Notranjskega vojnega področja naj bi priletela štiri letala in odpeljala 47 ranjencev (ARS II., f. 44/II.).

²³ ARS II., f. 44/II in 13/I/4.

²⁴ Stane Oberstar, *Zapiski v Muzeju* novejše zgodovine.

²⁵ Arhiv dr. Božene Ravnihar v Muzeju novejše zgodovine. Partizanski ubežnik Alojz Škulj iz Ponikev je na zaslišanju domobrancem povedal: »V Babnem polju je zbirališče ranjencev z bolnico. Ustanovili so jo konec novembra 1943. Prvi upravnik je bil dr. Kanoni. Pod eno upravo spadajo tri postojanke: Stari trg za težke ranjence (25 ljudi), Pudob za lažje ranjence in rekonvalescente (30 ljudi). V celi bolnici je okrog 100 ljudi. V vsaki bolnici so po štiri bolničarke – partizanke. Delovna ekipa za straže, nošenje ranjencev, pripravo drv ... šteje za vsako postojanko okrog 15 mož. Zdravljenje je tu dovolj povoljno. Kar zadeva zdravstveno pomoč in hrano, jim nudijo vse, kar je na razpolago. Z zdravili so vedno stali dobro. Precej so jih dobili s Primorske – tudi iz Italije. Osnovali so posebno skupino za dobavo zdravil. Prvi upravnik je bil menda dr. Magajna, od konca novembra 1943 dr. Kanoni, politični komisar je Šime (Oblak Jože iz Novega mesta), študent medicine. Za gornjima dvema (zdravnikoma) je prevzela upravo dr. Ravniharjeva Božena – Nataša, hči bivšega ljubljanskega župana. Ona se je kot zdravnica izkazala zelo vestno, prav vojaško. Vsi bolniki smo občutili veliko razliko v redu prej in sedaj. Bila je prava partizanska zdravnica – padarica, izkušena, še nepopolnoma zdrave pošilja v edinice. 30. marca 1944 sem bil odpuščen iz bolnice.

Osnovane so specialne ekipe za zbiranje materiala, ki ga donašajo angleška letala – TV 11 b in TV 12 a. Donašajo razno blago. Za 1. maj so pričakovali obleke, a njihovim željam vendar ni bilo ustrezno.

Vse te postojanke so bile v okolici Loškega potoka.« (Domobranski obveščevalni center, ARS, domobr. f. 37/1).

²⁶ Britanski major Rogers Lindsay, doma iz Nove Zelandije, po poklicu zdravnik, se je leta 1943 prostovoljno odločil, da gre v okupirano Jugoslavijo zdraviti partizanske ranjence. Po kapitulaciji Italije je iz Afrike prispel na otok Vis, kjer je nekaj časa vodil bolnišnico; nato je odšel v Dalmacijo in od tam v notranjost dežele. Po nemškem desantu na Drvar, ko so nemški vojaki požgali njegovo bolnišnico, je z letalom odpotoval v Italijo, a se je kmalu spet vrnil, tokrat med partizane v Slovenijo, kjer so mu poverili partizansko bolnišnico na Ajdovcu. V Slovenijo je prišel z najboljšimi priporočili, celo Titovimi, na katere se je večkrat skliceval. Bolnišnico Ajdovec je vodil do spomladi 1945, ko se je vrnil v Italijo.

Značilno zanj je bilo, da je bil zelo dober zdravnik, vendar precej samoljuben. Osebnostno občutljiv, vzkipljiv in tudi častihlepen. Z zavezniškimi pošiljkami je dobival najboljša

- zdravila, celo penicilin, a jih drugim partizanskim zdravnikom ni dal. Ni maral politkomisarjev in se je malodane z vsemi, ki so delali v njegovi bližini, sporekel.
- ²⁷ Rogers Lindsay, *Gverilski zdravnik*, Ljubljana 1962, str. 130 sl.
- ²⁸ Življenje na našem letališču, *Partizanski vestnik*, 4. oktobra 1944.
- ²⁹ Velimir Kraševac – Igor, *Deveta brigada*, Ljubljana 1991, str. 267.
- ³⁰ Borivoj Lah, *Ljubljanska brigada*, Ljubljana 1990, str. 248 sl.
- ³¹ Prav tam.
- ³² Prav tam.
- ³³ Dnevno poročilo, 24. avgusta, ARS II., domobr. f. 25/II.
- ³⁴ Kapetan Erik Schumacher je bil nemški oficir za zvezo z domobranci. Večino večjih nemško-domobrantskih napadov na partizane je vodil prav on. Padel je v boju s partizani januarja 1945 na Dolenjskem.
- ³⁵ Stane Oberstar, *Spomini* v Muzeju novejšje zgodovine.
- ³⁶ Poročilo organizacijskega štaba S.D., 2. septembra 1944, ARS II., domobr. f. 26/I.
- ³⁷ Prav tam.
- ³⁸ Franci Strle, Letališče na Nadleškem polju, *Notranjski listi*, 1977, posvečen 500 - letnici mesta Loža (1477–1977).
- ³⁹ ARS II., f. 42/II.
- ⁴⁰ Depeša dr. Luki, ARS II., f. 44/III.
- ⁴¹ ARS II., domobr. f. 25/III.
- ⁴² ARS II., domobr. f. 112/III.
- ⁴³ *Vesti*, 24. marca 1944; ARS II., domobr. f. 111/VI.
- ^{43a} ARS II., f. 41/III.
- ⁴⁴ Zbornik VI–13, d. 136, str. 483.
- ⁴⁵ Zbornik VI–15, d. 1, str. 7.
- ⁴⁶ ARS II., f. 42/I
- ⁴⁷ Metod Mikuž, *Pregled NOB v Sloveniji*, knj. IV., str. 44.
- ^{47a} Štefka Zadnik, *Kronologija*, Ljubljana 1980.
- ^{47b} Peter Levec, Spomini na partizanska letališča, v knjižici *Partizanska letališča in spuščališča v Beli krajini*, Ljubljana 1979, str. 21.
- ⁴⁸ V brzojavki z dne 28. septembra je Bor (Boris Čižmek) obvestil GSS, da je kapetan Whilly dobil iz Barija naročilo, naj si ogleda teren za novo letališče v Gorskem Kotarju pri Livindragi, med Čabrom in Kastavom. »Jutri odide z avtomobilom v štab 43. divizije in nato peš naprej. Koliko bo to letališče uporabno tudi za nas, ne vem.« (Kaže, da je kapetan Whilly ugotovil neprimernost zemljišča, zato tam letališča niso zgradili – op. M. Ž.).
- ^{48a} Janko Manfreda, *Spomini*, julij 1979, ARS II., f. 44/III.
- ⁴⁹ ARS II., ref. f. 33/II.
- ⁵⁰ Prav tam.
- ⁵¹ Prav tam.
- ⁵² Prav tam.
- ⁵³ Prav tam.
- ⁵⁴ Prav tam. Delavski bataljoni NOVGRAD so v Beli krajini gradili vsa tri letališča: Otok, Krasinec in Mlake. Uporabni pa so bili tudi pri drugih delih, pri gradnji mostov čez Lahinjo in Kolpo, pri popravilu cest, gradnji bunkerjev, prekopavanju cest itd.

- ⁵⁵ Mile Pavlin, Pomen slovenskih letališč med NOB, *Delo*, 8. septembra 1975.
- ⁵⁶ ARS II., f. 71/I. Pavel Mihajlovič – Mihajlo je kasneje napisal knjigo *Deset tisoč ur v zraku*, v kateri opisuje tudi pristanke in letališče Otok.
- ⁵⁷ Brzojavka GŠS vrhovnemu štabu, 13. oktobra 1944, ARS II., f. 41/II.
- ⁵⁸ *Vesti*, avgusta 1944; ARS II., domobr. f. 25/I.
- ⁵⁹ Depeša GŠS vrhovnemu štabu, 10. oktobra 1944, ARS II., f. 41/II.
- ⁶⁰ V noči s 7. na 8. oktober je 23 sovjetskih letal odmetavalo v Beli krajini puške mauser in municijo, mine in lahke minomete, ročne bombe, zimske plašče, šotorke in srajce. V noči na 11. oktober sta odmetavala še dva sovjetska aviona (mauser municijo, sanitetni material, šotorke) ter šest zavezniških, ki so odmetavali orožje in eksploziv.
- ⁶¹ Brzojavka 7. korpusa, ARS II., f. 44/I.
- ⁶² Brzojavka GŠS vrhovnemu štabu, ARS II., f. 41/II.
- ⁶³ ARS II., f. 24/II-2.
- ⁶⁴ Peter Levec, Spomini na partizanska letališča, v knjižici *Partizanska letališča in spuščališča v Beli krajini*, Ljubljana 1979, str. 21.
- ⁶⁵ Brzojavka GŠS vrhovnemu štabu, 21. novembra 1944, ARS II., f. 41/II.
- ⁶⁶ ARS, f. 40/VIII.
- ⁶⁷ ARS II., f. 41/II.
- ⁶⁸ ARS II., f. 43/I.
- ⁶⁹ ARS II., f. 41/II.
- ⁷⁰ Prav tam.
- ⁷¹ ARS II., f. 18/III.
- ⁷² ARS II., f. 41/III.
- ⁷³ Prav tam.
- ⁷⁴ Prav tam.
- ⁷⁵ ARS II., f. 43/I.
- ⁷⁶ Prav tam.
- ⁷⁷ ARS II., f. 43/II.
- ⁷⁸ Janko Manfreda – Savo, *Zapiski*.
- ⁷⁹ Brzojavka GŠS vrhovnemu štabu, 1. januarja 1945, Zbornik VI-13, d. 68.
- ⁸⁰ ARS, f. 43/I.
- ⁸¹ ARS II., f. 43/I.
- ⁸² ARS II., f. 43/III.
- ⁸³ ARS II., f. 41/II.
- ⁸⁴ ARS II., f. 41/III.
- ⁸⁵ Emanuel Pavšič, Poročnik Mc Gregor, *Svobodna misel*, 22. maja 1998, str. 26, 27.
- ⁸⁶ ARS II., f. 43/I (Kaže, da so se odnosi z zahodnimi zavezniki spet izboljšali. Že ponoči 9. januarja je na spuščališče Gmajna pri Črnomlju šest zavezniških letal odmetavalo hrano in obleko, s padali in tudi brez.)
- ⁸⁷ V *Allied Airman and Prisoner of War rescued by the Slovene Partisans*, Ljubljana 1945, str. 79 je navedeno, da so v letala naložili 19 pobeglih britanskih vojnih ujetnikov in rešenih ameriških letalcev.
- ⁸⁸ Zvonko Rus, *Partizanska letališča in spuščališča v Beli krajini*, Ljubljana 1979, str. 18.
- ⁸⁹ ARS II., f. 397a/I.

- 90 Brzjavka GŠS vrhovnemu štabu, 19. februarja 1945, ARS II., f. 41/II.
- 91 Prav tam.
- 92 ARS II., f. 379a/I.
- 93 *Allied Airman and Prisoness of War rescued by the Slovene Partisans*, str. 29.
- 94 Janez Urh iz Cerkvišča, pismo Stanetu Oberstarju, leta 1979.
- 95 *Allied Airman and Prisoness of War rescued by the Slovene Partisans*, str. 71.
- 96 Zbornik VI-4, str. 143.
- 97 Tone Štampohar, *Razvoj ljudske oblasti 1941–1945*, Novo mesto 1990.
- 98 Brzjavka GŠS vrhovnemu štabu, 23. marca 1945, ARS II., f. 41/III.
- 99 Brzjavka GŠS, ARS II., f. 43/I.
- 100 Pismo poročnika Florjana Miklavčiča podpolkovniku Janu (Lokovšku), 25. marca 1945, ARS II., f. 18/III.
- 101 ARS, f. 41/II.
- 102 ARS II., f. 43/I.
- 103 Prav tam.
- 104 ARS, f. 43/I.
- 105 Brzjavka GŠS vrhovnemu štabu, 26. marca 1945, ARS II., f. 43/I.
- 106 Peter Levec, Spomini na partizanska letališča, *Partizanska letališča in spuščališča v Beli krajini*, Ljubljana 1979, str. 25.
- 107 ARS I., f. b./XIII.
- 107a ARS II., f. 43/I.
- 108 Prav tam.
- 109 ARS II., f. 18/III.
- 110 ARS II., f. 43/I.
- 111 ARS II., f. 44/II.
- 112 ARS II., domobr. f. 22/II.
- 113 ARS II., domobr. f. 26/VI.
- 114 Obveščevalni oddelek GŠS je 21. aprila 1945 poročal, da je letališča bombardiralo sedem sovražnikovih letal, ta podatek je navedel tudi Zvonko Rus v že citirani brošuri *Partizanska letališča in spuščališča v Beli krajini*, Ljubljana 1979, str. 15.
- 115 Brzjavka GŠS vrhovnemu štabu, 20. januarja 1945, ARS II., f. 43/I.
- 115a Zvonko Rus, *Partizanska letališča in spuščališča v Beli krajini*, Ljubljana 1979, str. 16.
- 115b ARS, f. 41/III.
- 116 Zvonko Rus, *Partizanska letališča in spuščališča v Beli krajini*, Ljubljana 1979, str. 15.
- 117 Poročilo domobranske posadke v Kočevju od 26.februarja do 3. marca 1945, ARS II., f. 26/III.
- 118 Poročilo domobranske posadke iz Novega mesta od 11. do 18. marca 1945, ARS II., f. 26/III.
- 119 ARS II., f. 41/III.
- 120 ARS II., f. 43/I.
- 121 ARS II., domobr. f. 22/24.
- 122 Franklin Lindsay, *Ognji v noči*, Ljubljana 1998, str. 221 sl.
- 123 Dušan Biber, Tone Ferenc, Poročilo Franklina Lindsaya, *Borec*, št. 31, Ljubljana 1983, str. 122 sl.

¹²⁴ ARS II., f. 44/II.

¹²⁵ ARS II., f. 44/I.

¹²⁶ ARS II., f. 44/II.

¹²⁷ ARS II., f. 329/I.

¹²⁸ ARS II., f. 44/II.

¹²⁹ Dušan Biber, Pojdem na Štajersko, *Borec*, št. 2, Ljubljana 1982.

¹³⁰ Prav tam.

¹³¹ Franklin Lindsay, *Ognji v noči*, Ljubljana 1998, str. 224.

¹³² Zbornik VI-17, str. 143-916.

¹³³ ARS II., f. 351/I.

Zoran Krunič

OBVEŠČEVALNO-VARNOSTNI SISTEM VELIKE BRITANIJE

“Pet let smo v interesu države vlamljali in postavljali prislušna sredstva po Londonu, medtem ko so se domišljavi uslužbenci Whitehalla s polcilindri na glavah pretvarjali, da gledajo drugam.”

Peter Wright (1987:54)

UVOD

Varnostne in obveščevalne službe Velike Britanije imajo precej oporečen sloves: po eni strani slovijo kot izredno uspešen sistem, po katerem se zgledujejo mnoge države, po drugi strani pa je ta sistem doživel (in doživlja) vrsto neprijetnih spodrsrljajev. Spomnimo se le “afere Philby” in presenečenja, ki ga je predstavljalo argentinsko izkrcanje na Falklandih. Pa vendar lahko kljub vsemu trdimo, da je bil britanski varnostno-obveščevalni sistem skozi celo zgodovino sposoben zaščititi vitalne interese lastne države, pridobiti kvalitetne podatke o nasprotnikih in sovražnikih ter z uspešnimi aktivnimi ukrepi pripomoči k uresničevanju politike svoje države. Zatrđimo lahko, da so te službe zelo pripomogle k nadvladi britanske krone, kjer do pred kratkim “sonce nikoli ni zašlo”, in k njenim sedanjim uspehom. Če je nekoč veljal rek, da “Anglija vlada valovom”², bi z gotovostjo lahko rekli, da Britanija dobro obvladuje tudi “območje senc”, v katerem delujejo tajne službe. Ta članek skuša prikazati, kako je organiziran britanski varnostno-obveščevalni sistem in odgovoriti na vprašnji, kakšen je dejanski pomen teh služb v Veliki Britaniji in ali so britanske varnostne in obveščevalne službe po koncu hladne vojne in bipolarne delitve sveta izgubile na pomenu.

OSNOVNI PODATKI O DRŽAVI

Združeno kraljevstvo Velike Britanije in Severne Irske, kot se država uradno imenuje, obsega približno 245.000 km² in se razprostira na veliko-britanskem (Anglija, Wales in Škotska) ter na severovzhodnem delu irskega otoka. Britanski otok leži na platoju, ki je bil pred 8000 leti del evropskega kopna, danes pa ga od kontinenta ločujeta Rokavski preliv (La Manche) in Doverska vrata (Strait of Dover), kjer se evropskemu kopnu približa le na 32 km. Velika Britanija ima 60 milijonov prebivalcev. Približno 80% je Angležev, 10% Škotov, 2% Valižanov, 2,5% Ircev itd.

V starem veku so Veliko Britanijo naseljevali Iberci, nakar so v 5. stoletju pr.n.št. prišli Kelti (Briti idr.). V 4. in 5. stoletju so večino Velike

Britanije osvojila germanska plemena Sasi in Angli, le v Walesu in na Škotskem so se obdržali Kelti. Po zmagi pri Hastingsu (1066) je Britanijo zasedel normandijski vojvoda Viliam Osvajalec. Irska je prišla pod oblast angleške krone leta 1170, Wales 1284, Škotska pa 1296. Temu so sledile pogoste vojne za neodvisnost, ki imajo vpliv še danes (položaj v Severni Irski, podelitev stopnje avtonomije Walesu in Škotski ipd.). Po smrti Elizabete I. (1603), ki je bila zaslužna za velik porast angleške pomorske in trgovske moči, je prišla na prestol škotska dinastija Stuart. Tedaj je Anglija dobila prve kolonije v severni Ameriki. V revoluciji od 1642 do 1649 je zmagala puritanska parlamentarna stranka, oblast pa je prevzel Oliver Cromwell. Leta 1660 so Stuarti obnovili svojo oblast, vendar je osem let za tem t.i. "slavna revolucija brez krvi" poklicala na prestol Viljema Oranskega. Za razliko od mnogih drugih držav tukaj ni bilo prave radikalne buržoazno-demokratske revolucije, tako da aristokracija ni bila nikoli ekonomsko ali politično razlaščena, kar je vidno še danes. Leta 1689 so sprejeli "Bill of Rights", ki je omejil kraljevo moč v korist parlamenta. Leta 1707 je prišlo do formalne združitve Anglije in Škotske in od tedaj se država združenih Anglije, Walesa in Škotske imenuje Velika Britanija. Po uspešni buržoazni revoluciji je Britanija vodila mnoge vojne za kolonije, v katerih je odstranila Holandijo in Španijo, v sedemletni vojni pa so porazili Francijo in leta 1763 pridobili Kanado, nato pa še Indijo in Avstralijo. V drugi polovici 18. stoletja se je v Britaniji začela industrijska revolucija, po kateri je postala najmočnejša država na svetu. Leta 1805 so v pomorski bitki pri Trafalgarju porazili francosko-špansko floto, s čimer so pridobili oblast nad svetovnimi morji. V tem času se je britansko kolonialno cesarstvo razprostiralo na vse kontinente in nad njim dolgo časa "sonce nikoli ni zašlo". Po drugi svetovni vojni je Britanija izgubila skoraj vse kolonije in položaj svetovne velesile. Na južni obali Španije je sicer ohranila Gibraltar, v jugozahodnem delu Atlantika Falkandsko otočje (Malvini) itd. Večina prejšnjih kolonij in dominionov je z Veliko Britanijo povezana v Commonwealth, preko katerega skuša še vedno izvajati svoj vpliv.

Velika Britanija je visoko razvita industrijska država. Kot taka je tudi članica skupine G-7. Bruto nacionalni dohodek znaša približno 18.000 \$ na prebivalca. Čeprav je v drugi svetovni vojni od posojilodajalca postala dolžnik, predvsem od ZDA, je še vedno pomembna na finančnem področju, ima pa tudi pomembno ladjarstvo in zavarovalništvo. Izvaža predvsem končne izdelke, uvaža pa surovine, nafto in živila. Kljub temu, da je večino kolonij izgubila, še vedno na različne načine upravlja s pomembnimi surovinskimi bazami (naftna polja itd.). Glavni trgovinski partnerji so ZDA in Kanada, države nekdanjega funt-sterlinškega območja ter članice EU.

Je ustavna parlamentarna monarhija. Končno oblikovanje britanskega parlamentarnega sistema sega v leto 1688, po t.i. slavni revoluciji brez

krvi. Pisane ustave ni, temveč se predpisi o ureditvi države nahajajo v različnih zakonih in dokumentih, kot sta Magna carta libertatum (sprejeta leta 1215) in Bill of Rights (1689), ter v običajnem pravu. Sistem je zgrajen na treh temeljih: kroni, kabinetu (vladi) in parlamentu. Krona je ohranila le simboličen pomen. Njena moč je zelo omejena in ima v bistvu le pravico, da se z njo posvetujejo, da spodbuja in opominja. Najvišji zakonodajni organ je parlament, ki je sestavljen iz dveh domov: spodnjega (House of Commons) in zgornjega ali doma lordov (House of Lords). Vloga doma lordov je omejena, po večini pa ga sestavljajo lordi po nasledstvu. Dom lordov je najvišja sodna oblast in najvišje prizivno sodišče. Spodnji dom ima 630 članov, ki jih volijo na neposrednih volitvah za dobo petih let. Delo parlamenta je prilagojeno obstoju dveh strank. Čeprav obstajajo še nekatere manjše stranke, se na oblasti menjata le dve: levo usmerjena Laburistična stranka in Konzervativna stranka (torijci). Vlado sestavi vodja najmočnejše stranke v parlamentu. Ožji del vlade predstavlja kabinet, ki ga tvorijo najpomembnejši ministri. Na zunanjepolitičnem področju se je Velika Britanija po drugi svetovni vojni najtesneje vezala na ZDA, kar se, kot bomo videli, odraža tudi na varnostno-obveščevalnem področju. Velika Britanija je stalna članica Varnostnega sveta OZN, ena od ustanoviteljic in najpomembnejših članic pakta NATO, članica ZEU (Zahodnoevropska unija), od leta 1971 je članica EGS itd.

Oborožene sile so profesionalne in temeljijo na prostovoljni osnovi. Organizirane so v tri zvrsti (kopenska vojska, mornarica in letalstvo), ki imajo vsaka svoj generalni štab. Poleg tega imajo še skupni generalni štab (Defence Staff), ki koordinira delo vseh zvrsti oboroženih sil. Obrambni proračun znaša približno 33 milijard \$ in je eden najvišjih v Evropi. Britanska obrambna politika temelji na oceni, da ji v doglednem času ne grozi vojaški napad, celo da nikoli v zgodovini niso bili v fizičnem smislu bolj varni kot sedaj (Clarke, v Eliassen, 1998: 124). To seveda ne pomeni, da britanska vojska ne sodeluje v oboroženih konfliktih, saj se je samo v tem desetletju angažirala v precejšnjem številu vojaških operacij OZN in NATO oz. ZEU (Puščavski vihar, Angola, Ruanda, Mozambik, Somalija, Haiti, Bosna in Hercegovina, Kosovo/ZRJ itd.). Leta 1982 je izvedla izredno uspešno vojaško operacijo na drugem koncu sveta, ko je ponovno vzpostavila britansko oblast na Falklandskih otokih. Kljub temu, da mora biti njihova vojska sposobna izvesti tudi take samostojne "post-kolonialne" operacije, njihova varnost temelji na kolektivni obrambi. Pri tem Britanci močno zagovarjajo prisotnost ZDA v Evropi, s katerimi želijo ohraniti svoje "posebne odnose". Institucionaliziranost ameriške zainteresiranosti za evropsko varnost je tudi glavni razlog, da Britanci NATO paktu še vedno dajejo primaren pomen, medtem ko ZEU, za razliko od nekaterih drugih evropskih držav, vidijo le kot pomožno sredstvo, ki bi ga

uporabili tam oz. tedaj, kjer oz. ko ZDA ne bi imele interesa za lastno vojaško angažiranost. Vse to ima seveda zelo pomembne implikacije tudi na delovanje in organiziranost varnostno-obveščevalnega sistema Velike Britanije.

Policija je organizirana v 43 enot v Angliji in Walesu ter osem na Škotskem, medtem ko je v Severni Irski združena. V Londonu deluje metropolitanska policija (the Metropolitan Police³), poleg nje pa še neodvisna enota, ki je zadolžena za mestno središče (City of London). Policija se deli na različne veje, v osnovi pa na uniformirano, prometno in kriminalistično (CID – Criminal Investigation Department). Pomembni so še: leta 1992 ustanovljena Nacionalna kriminalistična obveščevalna služba (National Criminal Intelligence Service), ki je zadolžena za podatke o hujšem in organiziranem kriminalu na regionalni, državni in mednarodni ravni, leta 1998 ustanovljeni Nacionalni kriminalistični oddelek (Nation Crime Squad), ki je zadolžen za hujši in organizirani kriminal, Nacionalna identifikacijska služba (National Identification Service), ki jo za potrebe vseh policijskih oddelkov vodi Metropolitanska policija (služba ima pribl. 5 milijonov dosjejev in pribl. 4 milijone prstnih odtisov), Nacionalna policijska računalniška baza (Police National Computer), ki zagotavlja takojšen dostop kriminalnim dosjemem, avtomobilskim registracijam ipd., Forenzična služba (Forensic Science Service) idr. Leta 1997 so sprejeli Zakon o policiji, ki daje policiji pravico tudi do vstopa v tujo lastnino in prestrezanja komunikacij. V Veliki Britaniji obstaja tudi veliko število privatnih varnostnih agencij, ki igrajo vlogo tudi na varnostno-obveščevalnem področju⁴.

GENEZA BRITANSKIH VARNOSTNIH IN OBVEŠČEVALNIH SLUŽB

Obveščevalna dejavnost in obveščevalne ter varnostne službe imajo v Veliki Britaniji bogato tradicijo. Nekateri avtorji govorijo o britanskem obveščevalnem sistemu kot o "praočetu zahodnoevropskih obveščevalnih služb" (Kennedy, 1987), "domovini vohunstva in protiobveščevalne dejavnosti" (Ward, 1999) itd. Prva znana obveščevalna služba v Angliji je bila v času kraljice Elizabete, vodil pa jo je sir Francis Walsingham⁵, ki je leta 1573, po vrnitvi z ambadorskega mesta v Franciji, kjer je vzpostavil široko obveščevalno mrežo, dobil nalogo, da zgradi obveščevalno službo v tujini in doma. Po njegovi smrti je služba razpadla, obveščevalna dejavnost pa je zopet temeljila predvsem na diplomatski mreži. Omeniti moramo tudi Johna Thurloa, ki je organiziral izredno uspešno varnostno in obveščevalno službo v Cromwellovem obdobju. O kakovosti teh mrež priča izjava beneškega ambasadorja, ki je dejal: "Na zemlji ni vlade, ki bi druge tako skopo obveščala o svojih zadevah in bila hkrati tako dobro obveščena o zadevah drugih." Leta 1703 so ustanovili oddelek za dešif-

riranje. V začetku 19. stoletja so ustanovili posebni obveščevalni oddelek v vojski, ki je deloval pod različnimi imeni, od leta 1873 kot Obveščevalni oddelek (Intelligence Branch). Leta 1883 je tudi Admiraliteta ustanovila Oddelek za obveščevalno dejavnost v tujini (Foreign Intelligence Department), ki so ga kmalu preimenovali v Oddelek pomorske obveščevalne službe (Naval Intelligence Department). Leta 1915 je poletel na prve izvidniške naloge tudi Kraljevi letalski korpus.

Marca 1909 je premier Asquith Komiteju za imperialno obrambo ukazal, naj preuči nevarnost, ki jo za britanske luke predstavlja nemško vohunstvo, nakar sta oktobra istega leta stotnik Vernon Kell iz kopenske vojske in Mansfield Cumming iz vojne mornarice ustanovila Urad tajne službe (Secret Service Bureau). Dogovorila sta se, da bosta delo razdelila, tako da je postal Cumming odgovoren za obveščevalno dejavnost v tujini, Kell pa za protiobveščevalno dejavnost na britanskih otokih. Šefa varnostne službe od tedaj tradicionalno imenujejo "K" (Kell), šefa obveščevalne službe pa "C" (Cumming; Ian Fleming, avtor romanov o Jamesu Bondu⁶, je zato šefa obveščevalne službe po Cummingovem imenu duhovito poimenoval "M"). Službi so kmalu umestili v vojno ministrstvo (War Office), kjer sta leta 1916 postali del novega Direktorata vojaške obveščevalne službe. Protiobveščevalna služba je dobila naziv MI5 (Military Intelligence 5 – 5. oddelek Vojaške obveščevalne službe), obveščevalna pa MI6 (Military Intelligence 6 – 6. oddelek Vojaške obveščevalne službe). S kriptografijo se je ukvarjal 8. oddelek – MI8. Leta 1919 so MI8 združili z mornariško kriptografsko službo, imenovano Soba 40 (Room 40), in ustanovili Vladno šolo za kodiranje in šifriranje (Government Code and Cypher School), ki se je ukvarjala predvsem s kriptozoščito in z razbijanjem tujih šifer. Kljub temu, da so bile te službe umeščene v vojaško obveščevalno službo, so njihove naloge presegale obrambno področje, zato so jih postopoma izločili iz oboroženih sil in jih podredili premierju oziroma zunanjemu ministru. Ob tem so oborožene sile ohranile lastne obveščevalne oddelke, tako da je po drugi svetovni vojni kopenska vojska imela Vojaški obveščevalni oddelek (Military Intelligence Department), admiraliteta Pomorski obveščevalni oddelek (Naval Intelligence Division), letalstvo pa Letalski obveščevalni direktorat (Air Intelligence Directorate). 1946. leta so ustanovili posebno telo za usklajevanje dejavnosti vojaških obveščevalnih služb (Joint Intelligence Bureau – Združeni obveščevalni urad), ki ga je leta 1964 nadomestil DIS (Defense Intelligence Staff – Obrambni obveščevalni štab), ki obstaja še danes.

Leta 1883 so v okviru policije ustanovili Posebni irski oddelek (Irish Special Branch), ki je imel nalogo preprečevati bombne napade, ki so jih izvajali irski skrajneži. Ker so se naloge oddelka kmalu razširile, so leta 1888 opustili besedo irski, tako da se ta služba od tedaj imenuje Posebni oddelek (Special Branch).

TEMELJNE KOMPONENTE SEDANJEGA VARNOSTNO- OBVEŠČEVALNEGA SISTEMA

Današnji britanski varnostno-obveščevalni sistem temelji na naslednjih varnostnih in obveščevalnih službah: Tajni obveščevalni službi (SIS – Secret Intelligence Service, nekdanji MI6), Vladnem štabu za komunikacije (GCHQ – Government Communications Headquarters), Varnostni službi (Security Service, nekdanji MI5), Posebnem oddelku (Special Branch) in Obrambnem obveščevalnem štabu (DIS – Defense Intelligence Staff). V varnostno-obveščevalni sistem štejemo še usklajevalna in nadzorna telesa, zakonodajo ipd., kar bomo skušali predstaviti v nadaljevanju.

1. Varnostna služba (Security Service)

Zametki službe so, kot smo že navedli, nastali leta 1909. Leta 1931 je MI5, kot se je služba imenovala do tedaj, formalno postala odgovorna za boj proti vsem grožnjam britanski nacionalni varnosti, razen tistim s strani anarhistov in irskih teroristov. Ta datum pomeni tudi rojstvo Varnostne službe. Služba je bila dolgo časa odgovorna neposredno prvemu ministru, leta 1952 pa je Winston Churchill odgovornost zanjo prenesel na notranjega ministra. Kljub temu služba organizacijsko ne spada v notranje ministrstvo. Leta 1989 je bil sprejet Zakon o Varnostni službi (Security Service Act), ki je službo prvič postavil na legalno osnovo. Do tedaj je namreč delo službe temeljilo na navodilu, ki ga je 1952. leta generalnemu direktorju službe izdal tedanji notranji minister David Maxwell Fyfe (t.i. Fyfova direktiva).

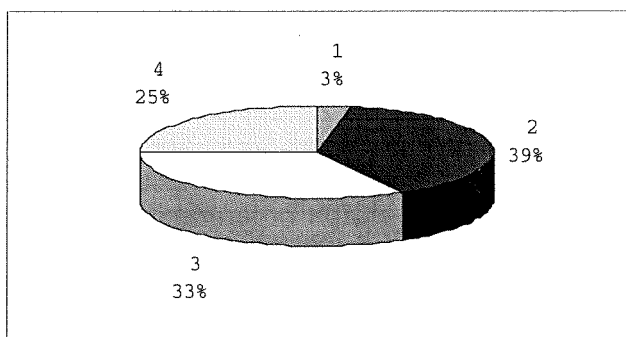
Službo vodi generalni direktor, ki ga po posvetu s premijem imenuje notranji minister. Direktor službe notranjemu ministru odgovarja za dejavnost in učinkovitost službe, ima pa tudi možnost neposrednega dostopa do premieja. Direktor vsako leto izdela poročilo o delu službe, ki ga posreduje notranjemu ministru in premieju.

Glavne naloge Varnostne službe so:

- Protiterorizem. Služba se ukvarja z mednarodnim in domačim terorizmom, kjer seveda prevladujejo irski teroristi. Služba je sicer dobila vodilno vlogo v obveščevalni dejavnosti proti irskemu terorizmu na britanskih otokih šele oktobra 1992.
- Protiobveščevalna dejavnost in preprečevanje širjenja orožja, predvsem jedrskega in drugega orožja za množično uničevanje.
- Spremljanje in preprečevanje dejavnosti notranjepolitičnih sil, za katere ocenjujejo, da ogrožajo obstoječo politično ureditev (subverzija). Prej je imel prednost nadzor komunističnih in drugih levičarskih organizacij, sedaj pa prevladuje nadziranje skupin skrajne desnice, ki nastajajo predvsem na osnovi ksenofobije in rasizma. Pri tem gre za nadzor britanskih in tujih skupin, ki bi lahko vzpostavile stike z istomišljenci v Veliki Britaniji.

- Spremljanje hujših oblik kriminala. Čeprav je tedanja direktorica službe Stella Rimington leta 1993 trdila, da se služba ne bo ukvarjala z organiziranim kriminalom ali ilegalno trgovino z mamili, se je to le zgodilo. Službo ob tem kritizirajo, da si na področju boja proti kriminalu naloge določa kar sama.
- Zaščita pomembnih objektov in oseb. Služba predvsem svetuje uvedbo določenih zaščitnih ukrepov, opravlja pa tudi preverjanje oseb, ki imajo dostop do občutljivih podatkov (t.i. vetting). Preverjanje (vetting) je uvedel premier Clement Attlee leta 1949, ko je v parlamentu oznanil, da se komunisti in fašisti ne morejo zaposliti na mestih, ki so pomembna za varnost države.

Shema 1: procentualni prikaz dela Varnostne službe



Legenda:

1 - protisubverzivna dejavnost

2 - irski in drugi notranji terorizem

3 - mednarodni terorizem

4 - protiobveščevalna dejavnost in preprečevanje širjenja orožja

(vir: Ward: 1999)

Služba se za pridobivanje začetnih informacij opira predvsem na policijski sistem. Zanimivo je, da so poleg tega v javnost dali naslov, na katerega jim državljani in druge osebe lahko sporočajo podatke, za katere menijo, da bi lahko vplivali na varnost države.

Služba nima policijskih pooblastil, temveč je pooblaščen le za uporabo t.i. posebnih metod in sredstev dela. Služba torej le zbira in analizira podatke in informacije, druge ukrepe pa zanjo izvajajo drugi segmenti varnostnega sistema, predvsem Posebni oddelek. Prisluškovanje komunikacijam in kontrolo poštnih pošilk mora odobriti notranji minister.

Peter Wright⁷ navaja, da so v službi vedno govorili, da "politiki pridejo in gredo, Varnostna služba pa ostaja za vedno" (1987:372). To naj bi pričalo o tem, da je služba strogo profesionalna in se ne meša v politiko. Kljub temu je Varnostna služba v britanskem notranjepolitičnem življenju pogosto igrala aktivno vlogo (več o tem kasneje).

Generalni direktor Varnostne službe ima dva pomočnika, ki sta odgovorna za operacije in administrativne zadeve. Prvi vodi oddelke za varovanje, obveščevalne operacije, protiterorizem (mednarodni in domači), protiobveščevalno in protisubverzivno dejavnost, drugi pa se ukvarja z zadevami kot so finance, kadri, usposabljanje, administracija ipd.

Varnostna služba ima približno 2000 zaposlenih, od katerih je približno polovica žensk, polovica osebja pa je mlajša od 40 let (Rimington, 1994: 14). Večina operativcev ima fakultetno izobrazbo, približno četrtnina je diplomantov univerz v Cambridgu ali Oxfordu. Nekateri se zaposlijo v službi takoj po diplomi, druge pa služba povabi kasneje zaradi njihovih izkušenj na poslovnem, vojaškem in drugih področjih (Adams, 1995; Richelson, 1988; Wright, 1987; Gill, 1994; The Security Service).

2. Posebni oddelek (*Special Branch*)

Kot smo že omenili, se je Posebni oddelek (*Special Branch*) razvil leta 1888 iz Posebnega irskega oddelka (*Irish Special Branch*).

Služba je locirana v ministrstvu za notranje zadeve in je del kriminalistične službe (CID – *Criminal Investigations Department*). Tesno sodeluje z Varnostno službo, pri čemer lahko vsaj pogojno ti dve službi obravnavamo kot enoten aparat. Posebni oddelek namreč služi kot osnovna tipalka in filter za Varnostno službo. Obravnava vse primere s področja državne varnosti, pri čemer pomembnejše zadeve predaja v nadaljnjo obdelavo Varnostni službi. Po drugi strani ima Posebni oddelek nalogo, da dokazuje, ki jih zbere Varnostna služba, "prevede" v policijske⁸ in jih potem lahko uporabijo tudi na sodišču. To je tudi razlog, da ima Posebni oddelek (za razliko od Varnostne službe) tudi t.i. policijska pooblastila. V tem smislu je Posebni oddelek tudi izvršni organ Varnostne službe. Varnostna služba gleda na Posebni oddelek kot na manjvredno službo. Kot pravi Peter Wright: "Posebni oddelek bi rad postal mi, mi pa ne želimo postati oni." (1987: 32).

Služba je v osnovi razdeljena na tri glavne oddelke:

- letališča in pristanišča;
- administracija;
- operativni oddelek.
- Poleg tega obstaja tudi posebna enota za varovanje pomembnih oseb in objektov (*Special Branch Protection Squad*).

Služba ima približno 1.000 uslužbencev (Villiers, 1995:11-13; Richelson, 1988; Wright, 1987).

3. Tajna obveščevalna služba (*SIS – Secret Intelligence Service*)

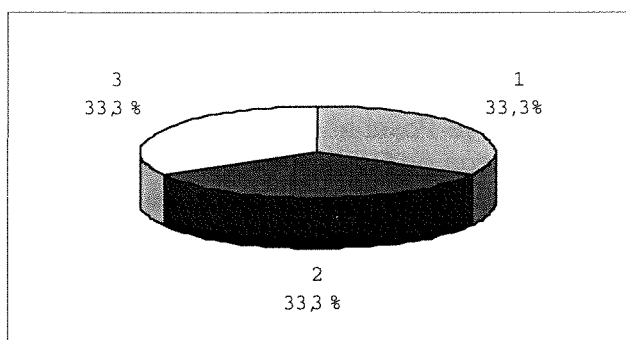
Tajna obveščevalna služba (*SIS*) je locirana v Ministrstvu za zunanje zadeve (*Foreign Office*). V javnosti pogosto nastopa tudi pod imenom MI6 (*Military Intelligence 6 – Vojaška obveščevalna služba 6*), čeprav tudi ta služba že dolgo z oboroženimi silami nima nič ali le malo skupnega.

Naloge službe določa zakon o obveščevalnih službah iz leta 1994 in jih deli v tri osnovne sklope:

- nacionalna varnost s poudarkom na obrambni in zunanji politiki;
- gospodarsko blagostanje;
- preprečevanje hujše kriminalitete.

Pri tem je potrebno poudariti, da pojmi nacionalna varnost, gospodarsko blagostanje in hujša kriminaliteta niso nikjer definirani, kar službi omogoča široke možnosti delovanja.

Shema 2: procentualni prikaz dejavnosti SIS



Legenda:

- 1 – terorizem, mamila, organizirani kriminal
- 2 – obveščevalna dejavnost na obrambnem področju
- 3 – obveščevalna dejavnost na političnem področju

(vir: Ward, 1999)

Seveda se SIS ne ukvarja le z vodenjem agentov in z informacijami, temveč izvaja tudi aktivne ukrepe za uresničitev britanskih političnih, gospodarskih in drugih ciljev⁹. Po zakonu o obveščevalnih službah iz leta 1994 ima tako SIS nalogo zbirati podatke in "opravljati druge naloge" v zvezi z osebami izven Britanije. Nekaj podatkov o takih akcijah je prišlo tudi v javnost. Dober primer za to bi lahko bila priprava in izvedba državnega udara v Iranu, ko je SIS skupaj s CIA leta 1953 vrgla z oblasti premierja Mohameda Mosadeka in pripeljala nazaj na oblast šaha Pahlavija¹⁰ (West, 1990:138). Nekdanji pripadnik Varnostne službe David Shayler, ki se sicer nahaja v Franciji, je objavil podatke o tem, da so pripadniki SIS februarja 1996 načrtovali atentat na libijskega voditelja Gadafija¹¹ (IN, št. 343), Peter Wright pa opisuje, da je SIS ob sueški krizi načrtoval atentat na predsednika Egipta Naserja, kar je zunanji minister Eden odobril¹² (1987: 160). Nekdanji pripadnik posebne vojaške enote SAS Gaz Hunter je izjavil, da je ta enota po nalogu SIS in CIA ob sovjetski intervenciji v Afganistanu mujahedinom dobavljala protiletalske sisteme Stinger in jih urila v njihovi uporabi¹³ (IN, št. 343) ... Iz teh primerov je tudi

razvidno, da SIS (seveda pa tudi druge službe) tesno sodeluje s sorodnimi ameriškimi obveščevalnimi službami, posebno s CIA.

SIS sestavljajo štirje direktorati:

- direktorat za osebje in za administracijo;
- direktorat za posebno podporo, ki je zadolžen za tehnično podporo operativni dejavnosti službe;
- protiobveščevalni in varnostni direktorat, ki je zadolžen za notranjo zaščito lastne službe in prodore v tuje obveščevalne službe;
- direktorat za zahteve in produkcijo, ki je zadolžen za usmerjanje dejavnosti službe in izdelavo obveščevalnih poročil in analiz.
- Poleg tega je služba organizirana tudi po teritorialnem principu, kjer obstajajo npr. oddelki za Afriko, Srednji vzhod, Daljni Vzhod itd. Obstaja tudi oddelek za Veliko Britanijo, ki za potrebe SIS novači tujce, ki živijo v Britaniji.

Služba pogosto deluje pod krinko diplomatskih predstavnikov, vendar njeni pripadniki uporabljajo tudi druga kritja. Tako je pred kratkim predsednik Nacionalne zveze novinarjev (National Union of Journalists) John Foster pisno protestiral pri zunanjemu ministru Robinu Cooku, ker pripadniki SIS na Balkanu uporabljajo lažne novinarske izkaznice, s čimer seveda spravljajo v nevarnost prave novinarje (IN, 361). Tako lahko legendirani pripadniki SIS lahko v primeru prijetja pokličejo urednika katerega od britanskih časopisov, ki je na zvezi službe in ima tudi nalogo, da potrdi njihovo zgodbo.

Služba ima približno 1.850 uslužbencev (Adams, 1995; Richelson, 1988; Intelligence Services Act 1994).

4. Vladni štab za komunikacije (GCHQ – Government Communications Headquarters)

Vladni štab za komunikacije (GCHQ – Government Communications Headquarters) je nastal leta 1942, po preimenovanju Vladne šole za kodiranje in šifriranje. Tako kot SIS, tudi GCHQ spada pod ministrstvo za zunanje zadeve.

Po zakonu o obveščevalnih službah iz leta 1994 je služba zadolžena predvsem za tri sklope nalog:

- spremljanje in prestrezanje elektromagnetnih, zvočnih in drugih signalov, dešifriranje tako pridobljenega materiala in izdelava informacij;
- svetovanje in pomoč na jezikovnem področju (služba ima namreč strokovnjake za različne jezike);
- kriptazaščita.

Vse prisluhe mora odobriti pristojni minister. Odobritev velja šest mesecev, vendar jo lahko po izteku tega časa obnovijo. V nujnih primerih lahko ukrep odobri tudi oseba, ki jo minister za to pooblasti.

Služba svojo dejavnost izvaja v štabu, ki se nahaja v Gloucesterhireju (Cheltenham) ter mnogih prislušnih in drugih postajah, ki se nahajajo v tujini in na ozemlju Velike Britanije. Postaje v tujini so lahko nameščene v britanskih ambasadah ali pa na drugih lokacijah. Služba vodi tudi delovanje vseh vojaških prislušnih postaj, po potrebi pa ji te vojaške enote lahko za določen čas tudi podredijo.

Leta 1946 so vlade Velike Britanije, ZDA, Kanade, Avstralije in Nove Zelandije podpisale t.i. sporazum UKUSA (znan tudi kot "tajni sporazum"), s katerim so precizirale, katerim delom sveta bo prisluškovala "prva stran" (ZDA), katerim pa "druga stran" (ostale podpisnice). Velika Britanija oziroma GCHQ je bila tako zadolžena predvsem za Afriko (zaradi zgodovinskih vezi, ki so jih Britanci ustvarili v Afriki kot kolonialna sila) in za Sovjetsko zvezo do Urala. Sporazum naj bi bil še vedno veljaven. V skladu s tem sporazumom je del ameriškega osebja nameščen tudi v Veliki Britaniji, Britanci pa sodelujejo pri vodenju nekaterih postaj v tujini skupaj z Američani in Avstralci. Poleg tega GCHQ nudi svoje usluge tudi drugim prijateljskim državam. Tako so npr. leta 1980 dobili prošnjo s strani Južnoafriške republike, da bi jim posredovali podatke, ki so jih Britanci dobili s prestrežanjem komunikacij Afriškega nacionalnega kongresa in držav kot so Zambija, Mozambik, Angola itd.

Kljub temu, da je bila v preteklosti prioriteta na spremljanju Sovjetske zveze in držav Varšavskega pakta, so v GCHQ že tedaj zbirali podatke tudi o prijateljskih državah in celo o zaveznicah. Tako npr. Peter Wright opisuje prisluškovanje francoski ambasadi v Londonu¹⁴ (1987: 111-112) ter "načrte za napad na večino evropskih šifer, začeni z (ZR – op. K.Z.) Nemčijo" (1987: 113).

Služba ima okrog 5000 zaposlenih (Adams, 1995; Richelson, 1988; Wright, 1987; Intelligence Services Act 1994).

5. Obrambni obveščevalni štab (DIS – Defense Intelligence Staff) in druge obveščevalne komponente na obrambnem področju

Obrambni obveščevalni štab (DIS) je bil ustanovljen leta 1964.

DIS je razdeljen na štiri direktorate:

- direktorat za vodenje obveščevalne dejavnosti in podporo, ki je zadolžen tudi za izdelavo dolgoročnih analiz;
- direktorat za obveščevalno dejavnost na znanstvenem in tehnološkem področju;
- direktorat za obveščevalno dejavnost na obrambnem področju;
- direktorat za obveščevalno dejavnost na ekonomskem področju.

Seveda ima vsaka zvrst oboroženih sil lastne obveščevalne komponente, ki zagotavljajo njihove potrebe. Pri tem je DIS tudi koordinator njihove dejavnosti. Do nedavnega je imela vsaka zvrst oboroženih sil tudi lastno službo za preverjanje. Leta 1997 so v okviru obrambnega mini-

strstva te službe združili in ustanovili posebno službo za preverjanje zaposlenih v tem resorju, ki se imenuje DFV (Defence Vetting Agency). Služba, ki ima okrog 330 zaposlenih (med njimi okrog 130 upokojenih pripadnikov vojaške policije in Posebnega oddelka), letno preveri pribl. 3.000 civilistov in pribl. 5.000 vojaških oseb, zaposlenih v obrambnem resorju.

V okviru obrambnega sektorja deluje še Združeni letalski izvidniški obveščevalni center (Joint Air Reconnaissance Intelligence Centre), ki ga vodi RAF (Royal Air Force – Kraljeve letalske sile). Služba izvaja izvidniške polete, s katerimi pridobiva različne slikovne materiale, ima pa tudi center za analizo tega materiala. Slikovni in drugi material dobijo tudi od ameriških obveščevalnih služb (IN, št. 351; Richelson, 1988).

6. SAS

SAS ali posebna letalska služba (Special Air Service) je posebna enota za izvajanje najbolj občutljivih in nevarnih akcij kot so izvidovanje, usmerjanje letalskih napadov, izvajanje diverzij in podobnih akcij v sovražnikovem zaledju, protiterorizem ipd. Akcije načeloma izvajajo v največji tajnosti. Enoto pogosto uporabljajo tudi britanske varnostne in obveščevalne službe, zaradi česar jo mnogi avtorji opisujejo celo kot izvršni organ SIS in Varnostne službe. Kot primer tega sodelovanja lahko omenimo odmevno akcijo reševanja talcev iz iranske ambasade v Londonu leta 1980 in likvidacijo skupine pripadnikov teroristične organizacije (P)IRA na Gibraltarju leta 1988¹⁵. Na podlagi delovanja SAS v obeh primerih se je v javnosti ustvarilo mnenje, da je SAS pooblaščen za izvajanje likvidacij.

Večina drugih držav ima podobne enote organizirane v okviru policije, Britanci pa so se odločili, da bo to vojaška enota, saj želijo ohraniti videz policista kot "državljana v uniformi". SAS je organiziran v tri polke (21., 22. in 23.), med katerimi sta dva rezervna, eden (22. polk) pa aktivni. Polki so organizirani v štiri skvadrone, vsak ima štiri oddelke s po 16 vojaki. Poleg tega spadajo v polk še različne specializirane enote, med katerimi so zlasti pomembne enota Kremlin (zadolžena za načrtovanje operacij in obveščevalno dejavnost), enota za rušenje in enota za protirevolucionarno dejavnost (CRW – Counter Revolutionary Warfare). Poleg SAS so za potrebe varnostno-obveščevalnega sistema seveda uporabne tudi druge posebne enote, kot je npr. SBS (Special Boat Squadron – Posebni plovni oddelek) (Lang, 1987; Crawford, 1994).

7. Koordinacija, vodenje in nadzor britanskih obveščevalnih in varnostnih služb

Vodstveno strukturo in strukturo za strokovni nadzor britanskih obveščevalnih in varnostnih služb tvorijo: Komite stalnih podsekretarjev za obveščevalne službe (PSIS – Permanent Under Secretaries Committee on

Intelligence Services), koordinator obveščevalne in varnostne dejavnosti v kabinetu, Združeni obveščevalni komite (JIC – Joint Intelligence Committee); Komite za ekonomsko obveščevalno dejavnost v tujini (OEIC – Overseas Economic Intelligence Committee), Londonski odbor za pre-strežanje komunikacij (LSIB – London Signals Intelligence Board), *ad hoc* ministrska skupina za varnostne zadeve in drugi.

- PSIS je pristojen predvsem za proračun obveščevalnih služb, za splošni nadzor nad delovanjem teh služb in za določanje njihovih delovnih prioritet. Predsednik PSIS je sekretar kabineta, člani pa so načelnik generalnega štaba in stalni podsekretarji iz zunanjega, obrambnega, finančnega in ministrstva za trgovino in industrijo. Sejam prisostvuje tudi koordinator obveščevalne in varnostne dejavnosti.
- Urad koordinatorja obveščevalne in varnostne dejavnosti so ustanovili leta 1970, čeprav so to funkcijo izvajali že prej. Koordinator je predvsem svetovalec, ki določa prioritete smernice na področju obveščevalne dejavnosti, pripravlja letna poročila za PSIS (kjer predlaga tudi bodoče smernice dejavnosti obveščevalnih služb), pregleduje finančne zahteve služb (letne in petletne) ipd. Koordinator je poleg tega tudi predsednik JIC.
- JIC in OEIC sta zadolžena za izdelavo obveščevalnih poročil in dnevno vodenje obveščevalnih služb. Analize, ki jih izdelujeta na podlagi produkcije vseh obveščevalnih služb, posredujeta kabinetu, posameznim ministrom in načelnikom vojaških štabov. JIC so ustanovili leta 1936. Sprva je bil odgovoren načelniku generalnega štaba, leta 1957 pa so ga podredili kabinetu. Zadolžen je predvsem za politično in vojaško področje. V okviru JIC deluje Združena obveščevalna organizacija (JIO – Joint Intelligence Organization), ki vodi delo štaba za ocene (Assessment Staff) in številnih skupin za tekoče obveščevalno delo (CIGs – Current Intelligence Groups). Štab za ocene pripravlja kratkoročne in dolgoročne analize, pri čemer se opira na podatke vseh obveščevalnih služb in drugih organizacij. CIG so zadolžene za spremljanje dogodkov v različnih predelih sveta in so tudi organizirane po geografskem načelu. Sejam JIC prisostvujejo tudi oficirji za zvezo iz ZDA, Avstralije in Kanade. JIC naj bi izdeloval izredno kakovostne obveščevalne analize in ocene, mnogi avtorji celo trdijo, da je britanski varnostno-obveščevalni sistem najmočnejši ravno na tem področju (Kennedy, 1987:37). Kljub temu je komisija pod vodstvom lorda Franksa, ki je raziskovala "falklandsko presenečenje", priporočila reformo ravno na analitičnem področju (West, 1990:127).
- OEIC je zadolžen predvsem za ekonomsko in znanstveno-tehnološko področje. Predsednik OEIC je predstavnik finančnega ministrstva.

- LSIB, ki so ga ustanovili leta 1941, je zadolžen za spremljanje dejavnosti Vladnega štaba za komunikacije (GCHQ).
- Na področju vodenja in nadzora varnostne dejavnosti je najpomembnejše telo *ad hoc* ministrska skupina za varnostne zadeve (Ad Hoc Ministerial Group on Security), ki ji predseduje prvi minister. Podrejen ji je komite za varnostne zadeve (Official Committee on Security), ki je zadolžen za nadzor nad Varnostno službo. Temu so podrejeni komite za varnostno politiko in metode (Security Policy and Methods Committee), komite za osebno varnost (Personal Security Committee), ki nadzira sistem preverjanja (vetting) in komite za elektronsko varnost (Electronic Security Committee), ki se ukvarja z zaščito podatkov, shranjenih v računalniški mreži.

Parlamentarni nadzor nad varnostnimi in obveščevalnimi službami je bil do pred kratkim precej nepomemben, saj so člani parlamenta redkokdaj postavljali vprašanja o dejavnosti teh služb; v glavnem se je to dogajalo ob izbruhu raznih afer. Do velike spremembe je prišlo leta 1994, ko so sprejeli Zakon o obveščevalnih službah, s katerim so uvedli parlamentarni Komite za obveščevalne in varnostne službe (Intelligence and Security Committee – ISC), ki je zadolžen za nadzor SIS, GCHQ in Varnostne službe. Komite ima precej omejena pooblastila, saj se ukvarja predvsem s politiko omenjenih treh služb, načinom njihovega vodenja in s porabo finančnih sredstev, nima pa se pravice vtikati v operativne zadeve. Komite nima pravice zahtevati pričanja pripadnikov služb, niti vpogleda v njihove dokumente. Direktorji omenjenih treh služb ali pristojna ministra lahko komiteju zavrnejo posredovanje informacije. Komite ima devet članov, ki so lahko iz obeh domov parlamenta. Imenuje jih premier po posvetu z vodjo opozicije.

Obstaja tudi posebna vrsta sodnega nadzora, ki ga izvajata tribunal in komisar. Komisar nadzira zakonitost ukrepov, ki jih odobri pristojni minister, o čemer vsako leto poroča premierju. Seveda lahko prvemu ministru poroča tudi vedno, kadar ugotovi, da je prišlo do prekoračitve ministrovih pooblastil (nezakonita odobritev ali neupravičena neodobritev ukrepa). Kako to poteka, priča poročilo za leto 1993, v katerem komisar pravi, da je "zadovoljen, ker so posegi v letu 1993 zelo pripomogli k nacionalni varnosti in preprečevanju hudega kriminala" (Bingham, 1994). Ob tem je navedel, da je notranji minister v letu 1993 poleg obstoječih 317 prisluhov telekomunikacij odobril še 893 takih posegov, poleg obstoječih 55 nadzorov poštnih pošilk pa še 105 takih nadzorov. Minister za Škotsko je poleg obstoječih 30 odobril še 112 prisluhov, poleg obstoječih 7 nadzorov poštnih pošilk pa še 10 novih; torej je bilo leta 1993 skupaj 1.120 takih posegov (*prav tam*). Komisarja imenuje prvi minister, zasedati pa mora visoko sodno funkcijo. Tribunal raziskuje pritožbe s strani posameznikov ali organizacij, ki menijo, da so bile njihove pravice kršene. Po zakonu o Varnostni službi iz leta 1989 ima tribunal najmanj tri in največ pet članov,

ki prihajajo iz vrst odvetnikov različnih kategorij (barrister, advocate, solicitor) in imajo najmanj deset let izkušenj na tem področju. Tako komisar kot tribunal imata pravico zahtevati informacije od vsakega pripadnika obveščevalne ali varnostne službe in pravico do pridobitve ali vpogleda v vsak dokument teh služb (Richelson, 1988; Intelligence Services Act 1994, The Security Service).

PRAKSA

Zgodovina britanskih varnostnih in obveščevalnih služb je, kot smo že pokazali, zelo pestra. Tukaj bomo navedli le nekaj primerov iz prakse delovanja teh služb, ki še danes vplivajo na njihov položaj in vlogo v Veliki Britaniji, pa tudi na notranje politične in zunanjepolitične odnose, lahko pa poslužijo tudi kot ilustracija načina njihovega delovanja. Večina predstavljenih primerov sicer spada v klasiko s tega področja, vendar so pri nas tudi v strokovnih krogih še vedno dokaj neznani.

1. Zinovjevo pismo in dejavnost tajnih služb na notranjepolitičnem področju
Leta 1985 je bil na britanski TV prikazan dokumentarni film o delovanju Varnostne službe. Pri tem je bil zlasti odmeven nastop dveh nekdanjih pripadnic službe, ki sta govorili o vpletenosti službe v notranjepolitične dogodke. Obe nekdanji pripadnici službe sta menili, da služba povsem neupravičeno spremlja vrsto ljudi in organizacij, ki nikakor ne ogrožajo varnosti države. Ena izmed omenjenih agentk, Cathy Massiter, se je v Varnostni službi zaposlila leta 1970. Vse do leta 1984 je opravljala zaupne naloge, dokler ni začela protestirati zaradi neupravičene in nezakonite dejavnosti službe. Vodstvo službe jo je tedaj poslalo na psihiatrično opazovanje, nakar so jo upokojili. Massiterjeva je v TV oddaji izjavila, da se služba ukvarja s spremljanjem domačih subjektov, med katerimi so tudi pripadniki mirovnih gibanj in sindikalisti, torej ljudje, ki se po njeni oceni nikakor ne ukvarjajo s subverzivno dejavnostjo. Navedla je, da je služba tako stalno prisluškovala telefonu rudarskega vodje Arthurja Scargilla, javnost pa je zelo presenetila njena izjava, da je bil agent Varnostne službe tudi Harry Newman, ki je bil sicer eden najbolj znanih sindikalistov in levičarskih teoretikov. Za podatke z notranjepolitičnega področja so bile zainteresirane vse britanske vlade, tudi laburistične. Po njenih navedbah je služba kot izgovor za spremljanje teh oseb in organizacij navadno navedla, da so povezani s komunisti (Zanič Nardini, 1985).

Še bolj eklatanten primer vpletenosti tajne službe v notranjo politiko sega v leto 1924. Oktobra tega leta, le štiri dni pred splošnimi volitvami v Veliki Britaniji, je časopis Daily Mail objavil navodilo Komunistične internacionale Centralnemu komiteju KP Velike Britanije, ki je po enem od treh podpisnikov, predsedniku Kominterne Grigoriju Zinovjevu, prišlo v zgodovino kot "Zinovjevo pismo". V tem pismu britanskim komunistom

naročajo, naj s pomočjo laburistov vplivajo na to, da bo parlament ratificiral sporazume z Sovjetsko zvezo in naj se pripravijo na skorajšnjo revolucijo. V tem času so vlado v koaliciji z liberalci vodili laburisti, ki so bili tedaj precej bolj radikalni od današnjih. Seveda to tajnim službam, ki so v Sovjetski zvezi in levičarjih nasploh videle glavne sovražnike, nikakor ni odgovarjalo. Zaradi dveh sporazumov s Sovjetsko zvezo in afero, povezano z nekim komunističnim novinarjem, ki je pozival na upor v armadi, je parlament vladi izglasoval nezaupnico, nakar so bile razpisane nove volitve. En mesec pred tem je MI6 predsedniku vlade, laburistu Ramseyu Macdonaldu, posredovala "Zinovjevo pismo", ki naj bi ga dobila preko enega svojih agentov v Moskvi. Pismo je prišlo v roke poslancu konzervativne stranke, sicer nekdanjemu pripadniku MI6, ki ga je prodal novinarjem, Macdonalda pa obtožil, da pisma ni vzel dovolj resno in da je "premehak do boljševidističnih zarotnikov". Objava pisma je seveda močno vplivala na volilni poraz laburistov, na oblast pa so ponovno prišli konzervativci. Zanimivo je, da pravzaprav še danes ni povsem jasno, ali je pismo originalno, ali pa ga je zares, kot mnogi trdijo, izdelala britanska obveščevalna služba. Ne glede na to pa ostaja dejstvo, da je obveščevalna služba s tem, ko je pismo posredovala časopisu, neposredno vplivala na izid volitev (Krunić, 1993).

O podobnem poskusu rušenja laburistične vlade govori tudi Peter Wright (1987: 363-370). Wrightu so predstavili skupino poslovnéžev, večinoma nekdanjih pripadnikov britanskih tajnih služb, ki so mu dejali, da predstavljajo "skupino ljudi, ki jih skrbi za prihodnost države." Predvsem bi želeli preprečiti vrnitev Laburistične stranke na oblast, pri čemer so Wrightu ponudili denar za informacije o tedanjem voditelju te stranke Haroldu Wilsonu. Varnostna služba je sicer pred tem raziskovala indice, da je Wilson agent sovjetske obveščevalne službe. Wright je odklonil. Ko je Wilson leta 1974 ponovno postal prvi minister, je skupina pripadnikov službe, ki jim tudi "ni bilo vseeno", pripravila načrt za njegovo kompromitacijo, pri čemer je lastnik časopisa Daily Mirror, sicer dolgoletni agent službe, že izrazil pripravljenost, da bo objavil vse, kar mu služba lahko posreduje v tej smeri. Wright navaja, da je bil tudi pred volitvami leta 1974 izdelan načrt, po katerem bi služba škodljive podatke o Wilsonu in nekaterih drugih laburistih posredovala "primernim novinarjem". Med drugim naj bi pripravili kopije nekaterih dosjejev Varnostne službe, ki bi jih posredovali tudi nekaterim tujim časopisom. Wright je imel nalogo, da priskrbi dosjeje iz blagajne šefa službe, na kar pa ni pristal. Wright kljub temu pravi, da je del tega materiala prišel v javnost in da ni nič čudnega, da je Wilson trdil, da je bil žrtev zarote.

2. Primer Penkovski

Oleg Penkovski se je rodil leta 1919 kot sin carskega oficirja, ki se je v času revolucije boril proti Rdeči armadi in naj bi v tem boju tudi padel.

Oleg, čigar stric je postal pomemben general Rdeče armade, je končal artilerijsko akademijo in tudi sam postal oficir iste Rdeče armade, ki naj bi ubila njegovega očeta. Sodeloval je v sovjetsko-finski in kasneje v veliki domovinski vojni. Leta 1944 je dobil poveljstvo nad protitankovskim polkom, s katerim se je hrabro boril na Poljskem in v Nemčiji, kjer je bil tudi ranjen. Izkazal se je tudi kot izumitelj originalnega sredstva za iskanje ciljev. Iz vojne je prišel večkrat odlikovan, v činu podpolkovnika, star komaj 26 let. Poročil se je s hčerko generala, končal najvišje vojaške šole, obveščevalno akademijo in tečaj angleškega jezika, nakar se je zaposlil v vojaški obveščevalni službi GRU (Glavnoe razvedivatelnoe upravlenie – Glavna obveščevalna uprava). Penkovski je bil vse bolj razočaran nad sovjetskim sistemom. "Naš komunizem, ki ga gradimo že 45 let, je ena prevara." Poleg tega je ocenil, da želijo voditelji Sovjetske zveze zavestno izzvati jedrsko vojno. Začel je verjeti, da je bila odločitev njegovega očeta pravilna in končno je sklenil, da bo šel tudi on po njegovi poti. Kot pomočnik vojaškega atašeya v Turčiji je svojega nadrejenega anonimno nakazal turški protiobveščevalni službi. Za tem bi moral oditi na mesto vojaškega atašeya v Indijo, vendar so v KGB (Komitet gosudarstke bezapasnosti – Komite za državno varnost) začeli sumiti, da je njegov oče živ in da se nahaja v tujini, tako da do tega ni prišlo. Tedaj je skušal vzpostaviti stik z nekaj zahodnimi obveščevalnimi službami, kar mu je končno aprila 1961 uspelo z britansko SIS. Ko so se Britanci prepričali, da gre za iskrenega agenta, se je v vodenje zadeve vključila tudi ameriška obveščevalna služba CIA. Penkovski je Britancem in Američanom posredoval na tisoče najbolj zaupnih podatkov o vojaški moči Sovjetske zveze in njeni politiki. CIA je zaradi ogromne količine podatkov, ki jih je dajal, ustanovila posebno ekipo 20 prevajalcev in analitikov, ki so obdelovali ta material. Penkovski naj bi med drugim zahodu prvi posredoval podatke o namestitvi sovjetskih raket SS4 na Kubi, njegovi sprotni podatki pa naj bi ameriškemu predsedniku Kennedyju omogočili uspešno razrešitev krize, ki je svet privedla na rob jedrske vojne. Čeprav so v SIS ocenili, da je razkrit in mu ponudili, da mu pomagajo prebegniti na zahod, je Penkovski, "vojak za mir", kot se je imenoval, to odklonil. "Jaz sem že navajen na občasni nadzor... Najpomembnejše je, da čutim moč in željo, da nadaljujem svoje delo, da povem resnico o tem sistemu." Oktobra 1962 je bil Penkovski aretiran in obsojen na smrt. Po nekaterih navedbah naj bi ga živega vrgli v peč. Kako ga je sovjetska protiobveščevalna služba odkrila, je posebno vprašanje. Nekateri avtorji opozarjajo na to, da je v tistem času v britanskih tajnih službah delovalo kar nekaj sovjetskih agentov (Vassall, Bossard, Blake), ki bi lahko slišali za agenta v GRU, poleg tega pa se pojavljajo tudi ocene, da je šlo pri vsem za sovjetsko igro, da je bil torej Penkovski dvojni agent, ki je imel nalogo, da zmede zahod. Seveda je slednje malo verjetno, toda... Britanski avtorji za razkritje

Penkovskega pogosto krivijo sovjetskega agenta, narednika ameriške vojske Jacka W. Dunlapa, ki je kot kurir ameriške obveščevalne službe NSA (National Security Agency – Nacionalna varnostna agencija) Sovjetom omogočil dostop do nekaterih najbolj zaupnih dokumentov, iz katerih naj bi z analizo prišli tudi do Penkovskega (Polmar in Allen, 1997:428-431; Maclean, 1981; Volkman, 1994:23-30).

3. Sovjetski agent George Blake

George Blake je bil rojen leta 1922 v Rotterdamu kot George Behar (po drugih podatkih Behne). Njegov oče je bil egipčanski Žid, ki se je med prvo svetovno vojno boril v britanski armadi. Imel je britanski potni list in kot britanski patriot sinu dal ime po kralju Georgu V. Po očetovi smrti so Georga, starega 14 let, poslali v angleško šolo v Kairo. Tu je prišel pod vpliv strica Henrija Curiela, znanega egipčanskega komunista, pa tudi dolgoletnega sovjetskega agenta. Ko se je George tik pred drugo svetovno vojno vrnil v Amsterdam, je bil že prepričan komunist. Po nemški okupaciji se je vključil v odporiško gibanje, kjer se je pod imenom Max de Vries boril, dokler ga ni odkril Gestapo, nakar je prebegnil v Anglijo. Tu je spremenil priimek v Blake in se pridružil mornariški obveščevalni službi. Smrtno se je zaljubil v kolegico, vendar je njena družina zaradi njegovega židovskega izvora poroko preprečila. "Članica tako ugledne britanske družine da bi se poročila z Židom?!" Prizadeti Blake se mora britanskemu "snobovskemu establishmentu" maščevati. Po nekaterih podatkih se je preko strica že tedaj povezal s sovjetsko obveščevalno službo, ki mu je dala nalogo, naj vstopi v SIS. Po enem letu dela v mornariški obveščevalni službi mu je to tudi uspelo. Pod krinko vice-konzula ga je SIS poslala v Seul, kjer je imel nalogo odpreti njihov prvi obveščevalni center v Koreji. Po izbruhu korejske vojne je padel v ujetništvo in tri leta prebil v Severni Koreji in Mandžuriji. Njegovi sojetniki so pozneje o njemu zaradi "pokončne drže v ujetništvu" in "visokih standardov poguma in vzdržljivosti" govorili z velikim spoštovanjem. Večina avtorjev navaja, da je šele v ujetništvu dejansko pristal na sodelovanje s sovjetsko obveščevalno službo. Blake je dobil novo namestitev, ki je bila za sovjetsko obveščevalno službo pravi zadetek: Berlin. Tu je delal v mešanem komiteju SIS in ameriške CIA, kar mu je omogočilo vpogled v akcije britanske in ameriške obveščevalne službe. Med drugim je sodeloval v pripravah na kopanje 550 metrov dolgega tunela, preko katerega je CIA prodrla do sovjetskih telefonskih kablov. Čeprav so se pozneje zahodne obveščevalne službe hvalile s to akcijo, ki naj bi jim omogočila spremljanje občutljivih sovjetskih diplomatskih, vojaških in obveščevalnih komunikacij, je sovjetska obveščevalna služba zahvaljujoč Georgu Blaku za to vedela od samega začetka. V intervjuju, ki ga je leta 1990 dal za sovjetsko TV, se je Blake hvalil, da je sovjetski službi razkril imena 600 agentov SIS in CIA. Med temi je bil

gotovo eden najbolj pomembnih polkovnik sovjetske vojaške obveščevalne službe GRU Pjotr Popov. Popov je delal na Dunaju, kjer je vzpostavil stik s CIA. Leta 1956 je bil premeščen v Berlin, kjer je zanj izvedel tudi Blake. Popov je bil takoj poklican v Moskvo, kjer so ga aretirali in ga skušali spreobrniti, da bi delal v korist sovjetske varnostne službe kot dvojni agent. Ker je agentom CIA to razkril, so ga Sovjeti obsodili na smrt. Ker so v berlinskih izpostavah CIA in SIS začeli sumiti, da se med njimi nahaja sovjetski agent, je Blake zaprosil za premestitev v Libanon, čemur je bilo ugodeno. V tem času je na zahod prebegnil pripadnik poljske varnostne službe UB Mihail Goleniewski, ki je vedel, da je Blake sovjetski agent. Blaka so poklicali v London, kjer je takoj vse priznal. Obsojen je bil na 42 let zapor, vendar je po šestih letih (leta 1966) s pomočjo pripadnika irske teroristične organizacije (P)IRA pobegnil v Moskvo, kjer se je zaposlil kot prevajalec v neki založniški hiši (Volkman, 1994: 31-36; Polmar in Allen, 1997: 72-73; Lukić, 1982:413-414, Marković, 1991).

4. *Afera Philby*

Harold Adrian Russell Philby, po Kiplingovem romanu so ga kolegi klicali Kim, je bil rojen leta 1912 v Indiji. Gre za najpomembnejšega člana skupine petih agentov sovjetske tajne službe KGB, ki so tvorili t.i. cambridški krog. Kimov oče je bil visok kolonialni uradnik v Punjabu. Njegova poročna priča je bil poznejši maršal Bernard Montgomery. V času 1. svetovne vojne je kot nekakšen Lawrence Arabski po nalogu britanske obveščevalne službe zanetil arabski upor proti Turkom, po vojni pa se je, razočaran nad britansko politiko, katero je obtoževal, da je izdala Arabce, odselil v Saudsko Arabijo, sprejel islamsko vero, se drugič poročil in učil sina, naj britanskemu establishmentu nikoli ne verjame na besedo. Kim se je leta 1929 vpisal na prestižno univerzo v Cambridgeu, kjer se je povezal s skupino levičarsko usmerjenih študentov, ki si je nadela ime Klub apostolov. Skupina je imela dve skrivnosti: mnogi njeni člani so bili homoseksualci in iz te skupine so izšli pomembni sovjetski agenti, ki so tvorili omenjeni cambridški krog. Pred 2. svetovno vojno je krajši čas bival na Dunaju, kjer je spoznal nacizem in v spopadih med nacisti in levičarji sodeloval kot kurir med različnimi skupinami, ki so se borile proti desničarski vladi. Izkušnja z Dunaja je še dodatno radikalizirala Philbyjevo levo usmerjenost. Tam je k njemu pristopila tudi sovjetska obveščevalna služba, ki mu je ukazala, naj odslej svoje politično prepričanje skriva in naj se skuša vrniti v britanske vladne kroge, po možnosti v njihovo obveščevalno službo. Tako je Kim Philby postal klasični krt¹⁶. Po vrnitvi v Anglijo je opustil komunistične zveze (med drugim se je celo ločil od avstrijske komunistke Litzi Friedman, s katero se je poročil na Dunaju) in se vključil v anglo-nemško društvo, ki se je zavzemalo za krepitev vezi z nacistično Nemčijo. Leta 1936 je postal dopisnik lon-

donskega Timesa iz Španije, od koder je poročal s strani generala Franca. Čeprav so bili njegovi članki pro-francovski, se je po drugi strani tajno boril proti nacistom in fašistom, saj je vse svoje ugotovitve prenašal sovjetski službi. Leta 1939 se mu je uspelo zaposliti v SIS. Sprva je delal v oddelku D, ki se je ukvarjal s sabotажami in propagando, ko so ta oddelek ukinili,¹⁷ pa so ga premestili v Oddelek V, ki se je ukvarjal predvsem s prodori v tuje obveščevalne službe. Leta 1944 je dosegel glavni zadetek: postal je šef obnovljenega IX. oddelka, ki je bil zadolžen za Sovjetsko zvezo. Pravzaprav je bila tedaj ena osnovnih Philbyjevih nalog, da ujame samega sebe. S tega mesta je imel vpogled v celotno dejavnost britanske obveščevalne službe v Sovjetski zvezi, tako da je sovjetska varnostna služba lahko aretirala in spreobrnila celotne mreže, ki so potem Britancem pošiljale le tiste podatke, ki so odgovarjali sovjetski službi. Med drugim je bil zelo uspešen pri razbijanju mrež, ki so jih Britanci ustvarjali na Baltiku in ki naj bi izvajale gverilske akcije proti sovjetskemu režimu¹⁸. Leta 1946 je postal šef obveščevalnega centra SIS v Turčiji, kamor je bil poslan, da bi pridobil operativne izkušnje. Leta 1949 je postal sekretar britanske ambasade v Washingtonu, kar je bila le krinka za njegovo pravo delo: šef obveščevalnega centra in oficir za zvezo s CIA. Sedaj je torej dobil vpogled tudi v ameriške operacije proti vzhodnemu bloku in Sovjetski zvezi. Tukaj se je seznanil z največjo ameriško skrivnostjo (v kateri so sodelovali tudi Britanci in nekatere druge zahodne države), s projektom "Venona", to je s široko operacijo dešifriranja sovjetskih radijskih depeš iz Londona, Washingtona in New Yorka. Ključ za uspeh operacije je bila pridobitev delno sežgane sovjetske knjige šifer na Finskem. Philby je izvedel, da so Američani zaradi sovjetske nepazljivosti uspeli identificirati sovjetskega agenta Donalda Macleana, ki je bil v tem času zaposlen v britanski diplomaciji v Washingtonu (sicer je bil član iste vohunske skupine kot Philby). Sovjeti so dali nalogo tretjemu članu skupine, Guyu Burgessu, da Macleana spravi v Moskvo, vendar je v Moskvo prebegnil tudi sam, kar je glede na to, da je bil dober prijatelj s Philbyjem (ob Philbyjevem odhodu v ZDA je celo nekaj časa bival v njegovi hiši), spravilo pod sum tudi samega Philbyja. Direktor CIA je od SIS zahteval, da Philbyja takoj vrnejo v London, ali pa bo prekinil vsako sodelovanje med dvema obveščevalnima službama. Leta 1954 je britanska Varnostna služba sicer že začela preiskavo proti njemu, saj so na podlagi dešifriranih sovjetskih depeš začeli sumiti, da je sovjetski agent "Stanley" ravno Philby. Prijatelji iz SIS in zunanjega ministrstva so Philbyja pred preiskavo obvarovali in ga poslali v Bejrut kot dopisnika Observerja in Economista (seveda je bila to tudi krinka za dejavnost v korist SIS – vse skupaj pa za KGB). Zaradi stalnih pritiskov je SIS le sklenila, da s Philbyjem opravi razčiščevalni razgovor. KGB mu je svetovala, naj svojo dejavnost prizna, da bi izvedeli, kaj in koliko pravzaprav Britanci vedo, nato pa so ga januarja

1963 iz Bejruta umaknili. Julija 1963 je Kim Philby javno nastopil v Moskvi, kjer je dobil politični azil. V Moskvi se je vdajal alkoholu in živel razočarano, vse dokler ga ni šef KGB Jurij Andropov (kasnejši generalni sekretar KPSZ) postavil za svetovalca KGB za operacije v Veliki Britaniji. Maja 1988 je general KGB Kim Philby umrl. Pokopali so ga z vsemi vojaškimi častmi, v ruski tradiciji, prekritega z medaljami in drugimi priznanji, med katerimi je bilo tudi najvišje sovjetsko priznanje, Red Lenina.

Philby je bil med kolegi v SIS zelo popularen: vedno pripravljen pomagati in nikoli mu ni bilo žal časa za popivanja s kolegi. Mnogi so v njem videli bodočega šefa celotne službe. Vendar je kariero končal v Moskvi. "Nisem izdajalec. Vseskozi sem imel istega delodajalca in ista stališča. Bil sem čisti vrinjeni agent. Če je bila druga stran tako neumna, da je verjela mojemu kritju, je to njen problem."

Poleg Philbya so bili v cambridgški skupini sovjetskih agentov še: Guy Burgess, Donald Maclean, Anthony Blunt in kot peti član verjetno John Cairncross. Guy Burgess se je leta 1939 zaposlil v SIS, kjer je delal v oddelku D (sabotaže in propaganda). Za tem je dobil visok položaj v zunanjem ministrstvu, kjer je imel vpogled v mnoge skrivnosti, med njimi tudi tisto, da se je Britanija odločila izdelati jedrsko orožje. Leta 1950 so ga poslali za drugega sekretarja v ambasado v Washingtonu. Ko je dobil nalogo, da spravi Macleana na varno v Moskvo, se je odločil, da prebегne tudi on. Donald Maclean je bil visok uslužbenec zunanjega ministrstva. Leta 1944 je postal prvi sekretar ambasade v Washingtonu, kjer je bil tudi član skupnega komiteja za jedrski razvoj. Odkrit je bil, ko so Američani uspeli dešifrirati sovjetsko depešo, ki je govorila, da je njihov agent "Homer" odpotoval v New York, kjer je obiskal ženo, ki je tedaj rodila. Seveda ni bilo težko ugotoviti, da je "Homer" Donald Maclean. Anthony Blunt je bil po izobrazbi umetnostni zgodovinar. Med 2. svetovno vojno je delal v Varnostni službi (MI5), kjer je bil nekaj časa tudi vodja skupine za tajno opazovanje. Tako so Sovjeti vedeli za vsako akcijo britanske varnostne službe. Ko je zapustil službo in postal profesor na univerzi ter kraljičin ocenjevalec umetniških del, je s službo še vedno ohranil stik. Po razkritju Burgessa in Macleana, so mu Sovjeti predlagali, da tudi on prebегne v Moskvo, vendar je to odklonil in po tem, ko so mu v Britaniji ponudili imuniteto, priznal svoje sodelovanje s sovjetsko službo. Med drugim je priznal, da je imel nalogo, da Sovjetom nakaže primerne osebe za njihove agente. Med drugim je za Sovjete zasnužil tudi Johna Cairncrossa, ki je bil tako razkrit kot dolgo iskani "peti človek" v znamenitem cambridgškem krogu. Cairncross je delal v zunanjem ministrstvu, v predhodnici GCHQ, v SIS in nato v zakladnem ministrstvu. Ko so ga osumili, da je sovjetski agent, je zapustil Britanijo in se zaposlil na različnih ekonomskih projektih OZN. Potrebno je sicer poudariti, da nekateri (med

njimi Peter Wright) menijo, da Cairncross ni bil "peti človek", temveč da je bil to nihče drugi kot šef Varnostne službe (MI5) sir Roger Hollis. Kakorkoli že, najsi bo Cairncross peti ali šesti človek, dokazano je, da je Cairncross Sovjetom predal "na tone dokumentov".

Sovjetska obveščevalna služba je bila v primeru skupine iz Cambridgea uspešna predvsem zato, ker so britanski varnostni organi naivno verjeli, da je vsakdo, ki izhaja iz visokih krogov in ki se je šolal na eni izmed njihovih prestižnih univerz, *ipso facto* lojalen brez kakršnegakoli dvoma. Afera, do katere je prišlo po razkritju Philbyja in druge četverice je imela in ima še danes zelo negativne posledice za celoten britanski varnostno-obveščevalni sistem, saj ga je ponižala in v osnovi zamajala zaupanje v njegovo resnost in zanesljivost (Polmar in Allen, 1997; Volkman, 1994:8-16; Lukić, 1982: 430; Serril, 1990; Mihovilović, 1990; Knightly, 1988).

5. Oleg Gordijevski

Oleg Gordijevski je študiral na moskovskem inštitutu za mednarodne odnose, nakar se je leta 1962 zaposlil v varnostno-obveščevalni službi KGB. Že po enem letu je dobil skrajno zaupno nalogo: analizirati je moral ilegalce¹⁹, ki so živeli na Zahodu. Januarja 1966 je odšel v Copenhagen, kjer je vodil mrežo KGB na Danskem. Po invaziji Varšavskega pakta na Češkoslovaško leta 1968 se je odločil, da bo začel delati za zahodne obveščevalne službe. Leta 1974 se je tako v Copenhagenu povezal s SIS. Po nekajletnem bivanju v Moskvi so ga leta 1982 poslali na obveščevalno nalogo v London, kjer je delal pod krinko sovjetskega diplomata. Po treh letih je postal šef mreže sovjetskih agentov v Britaniji! Istega leta so ga poklicali v Moskvo, kjer so ga obdolžili, da je britanski agent. Izdal ga je pripadnik ameriške obveščevalne službe CIA Aldrich Ames, ki je dolga leta za denar delal za KGB in pozneje za novo rusko obveščevalno službo SVR (Služba vnješnje razvedki – Zunanja obveščevalna služba). Gordijevski je vse obtožbe zanikal. Kljub temu, da je bil pod stalnim nadzorom KGB, ga je SIS uspela izveči iz Sovjetske zveze in ga spraviti v London. Britanska vlada je kmalu po njegovem prihodu izgnala 25 sovjetskih državljanov, ki so delali za KGB pod krinko diplomatov, novinarjev ipd. (Polmar in Allen, 1997: 239).

Zadeva je zelo pripomogla k rehabilitaciji britanskega varnostno-obveščevalnega sistema v očeh zahodnih zaveznikov, predvsem ZDA. Skoraj 12-letno vodenje tako pomembnega agenta in dejstvo, da so Britanci uspeli izveči Gordijevskega kljub nadzoru KGB, priča o tem, da so očistili svoje vrste in da so sposobni izvajati tudi najzahtevnejše naloge. Posebno pa je šlo Britancem v prid dejstvo, da je bil njihov vrhunski agent odkrit zaradi izdaje v ameriški obveščevalni službi CIA. Od tedaj lahko namreč Američanom na omembo Philbyja odgovorijo z vprašanjem: "Kaj pa vaš Ames?"

6. *Afera Profumo*

Gre za afero, ki je dobro pretresla britansko politično sceno. Obrambni minister John Profumo je imel ljubezensko razmerje s plesalko in dekletom na poziv Christine Keeler, ki pa je bila istočasno tudi ljubica pomočnika sovjetskega pomorskega atašēja in pripadnika vojaške obveščevalne službe GRU Jevgenija Ivanova. Ivanov v svojih spominih navaja, da ga je Keelerjeva začela zanimati, ko je ugotovil, da se "nekaj dogaja" med njo in obrambnim ministrom. Ko je Varnostna služba Profuma posvarila, da je dekle tesno povezano tudi s sovjetskim obveščevalcem, je zvezo prekinil. Leto zatem, to je 1962, je Keelerjeva podrobnosti o vsem razkrila tisku, ki je začel postavljati neprijetna vprašanja o postelji kot poligonu za odtekanje zaupnih podatkov. Zadeva je prišla tudi pred parlament, nakar je leta 1963 s svojega položaja odstopil Profumo, nekaj mesecev za tem pa je tudi prvi minister Harold Macmillan odstopil s položaja vodje konservativcev. Še več: nekateri avtorji celo ocenjujejo, da je afera pripomogla k zmagi laburistov na prihodnjih volitvah. Poleg tega je imela afera negativne posledice tudi za ameriško-britanske odnose. Kot je dejal lord Denning: "Če je ministre ali pomembne ljudi mogoče osramotiti, če so lahko predmet škodljivih govoric, če je varnostno službo mogoče označiti kot nesposobno, lahko vse to omaje zaupanje Združenih držav v našo celovitost in trdnost." Čeprav je vlada trdila, da afera britanski varnosti ni škodovala, Ivanov v svojih spominih trdi drugače: da je na ta način prišel do mnogih britanskih skrivnosti in skrivnosti NATO. Kakorkoli že, z odstopom obrambnega ministra in premieja, je bil, če ne drugega, zopet porušen ugled Velike Britanije in njenega varnostnega ter obrambnega sistema. Keelerjeva je končala v zaporu, Profumo pa se je posvetil dobrodelnim akcijam (Polmar in Allen, 1997:451-452, Lukić, 1982:266-267, Boar in Blunduel, 1988: 159-165).

V zadnjem času sta bila še posebej odmevna dva primera: objava seznama pripadnikov SIS in primer srbskega agenta v britanski armadi, ki sta vsak na svoj način ponovno zamajala zaupanje v britanski varnostno-obveščevalni sistem.

7. *Objava seznama pripadnikov SIS*

Najnovejša v nizu afer, povezanih z delovanjem britanskih tajnih služb, je objava seznama 118 pripadnikov SIS, ki delujejo ali so delovali v tujini. Richard Tomlinson je kot pripadnik SIS zares užival. Nekdanji kolegi pravijo, da se je počutil kot pravi James Bond. Do tukaj je še nekako v redu, vendar se je zadeva zapletla, ker se je Tomlinson s svojimi podvigi hvalil pred nepoklicanimi osebami. Tako je ob neki priložnosti, ko ga je služba poslala na tajno misijo izza srbskih linij v Bosni in Hercegovini, kar od tam poklical prijatelje v London in se jim pohvalil, kaj počne, s čimer je seveda spravil v nevarnost tudi svoje kolege. Seveda je moral kmalu

zapustiti službo, zaradi česar je sklenil, da se bo maščeval. SIS mu je sicer v zameno za molk ponudila dobro plačano službo v letalski industriji, Tomlinson je namreč končal študij aeronavtiike na Cambridgeu, ter večjo vsoto denarja, on pa se je medtem že povezal z Mohamedom Al Fayedom, očetom Dodija Al Fayed, ki je pred dvema letoma v avtomobilski nesreči v Parizu skupaj s princeso Diano izgubil življenje. Mohamed trdi, da tukaj ni šlo za nesrečo, temveč da sta bila zaročenca ubita, zato je Tomlinsona povezal z Lyndonom La Rouchom, ameriškim urednikom elektronske revije *Executive Intelligence Review*, ki je rade volje objavil seznam pripadnikov SIS, ki se nahajajo v tujini, povečini pod diplomatsko krinko. Seznam ocenjujejo kot pravo bombo, saj je bilo iz britanskih vladnih krogov možno slišati ocene, da bodo sedaj padle cele mreže v tujini, ki so bile vezane na operative s seznama (Ward, 1999; Gibson, 1999; <http://www.kriminalnyt.dk/html/historie/mi6list.html>).

8. Srbski agent Mike Stanley

Pred dvema letoma so pripadniki Posebnega oddelka aretirali majorja britanske vojske Mika Stanleya pod obtožbo, da je srbskim obveščevalcem izdajal vojaške skrivnosti. Istočasno so na njegovem domu izvedli preiskavo in zasegli njegovo osebno korespondenco. V oceno škode, ki jo je povzročil Britancem in NATO, sta se poleg britanske SIS vključili tudi ameriški obveščevalni službi CIA in DIA (Defense Intelligence Agency – Obrambna obveščevalna agencija). Stanley je od srede 1992 do aprila 1994 služil v Bosni in bil po vrnitvi odlikovan. V Sarajevu je bil član štaba za strateško načrtovanje, ki je bil podrejen generalu Michaelu Rosu. V tem času je bil Stanley pripadnik posebne enote SAS (Special Air Service – Posebna letalska enota), njene elitne enote za protirevolucionarno vojskovanje (CRW – Counter Revolutionary Warfare), ki je specializirana za boj proti teroristom in izvajanje posebnih akcij v sovražnikovem zaledju. V vrsti takšnih tajnih operacij v Bosni je sodeloval tudi major Stanley. Bil je tudi odličen poznavalec srbskega ali hrvaškega jezika, kar pravzaprav ni čudno, če vemo, da je njegovo pravo ime Miloš Stanković in da njegova starša izvirata z območja nekdanje Jugoslavije. To je bila tudi osnova, na kateri ga je pridobila srbska obveščevalna služba, kateri je potem predajal vse skrivnosti, do katerih je prišel (IN, št. 324).

SKLEP OZIROMA KAKO NAPREJ

Britanske obveščevalne in varnostne službe ne predstavljajo velikega aparata – nasprotno, gre za relativno majhne, toda strokovne in motivirane službe. Te službe so pomemben del državnega aparata, s katerim delujejo sinergijsko in se nanj tudi opirajo. Neuspehi, ki jih predstavljajo afere, kot so Philby, Blake in drugi, presenečenje na Falklandih, zadnji dogodki v zvezi z objavo seznama pripadnikov SIS v tujini ipd., so močno omajali

kredibilnost britanskih tajnih služb. Vendar ne smemo dopustiti, da ne bi zaradi nekaj dreves videli gozda. Britanski varnostno-obveščevalni sistem gotovo sodi med kakovostnejše, saj je svojim naročnikom v večini primerov sposoben zagotoviti kvalitetne in pravočasne informacije ter izvesti druge naloge. Med drugim so britanske obveščevalne službe uspele dokazati svojo resnost z uspešnim vodenjem pripadnika KGB Olega Gordijevskega, ki je bil celih 12 let agent SIS. Pri vsem tem ima velik pomen tudi bogata tradicija na obveščevalnem in varnostnem področju, ki jo načrtno negujejo.²⁰ Službe imajo zato pri ljudeh velik ugled, povprečnemu Britancu pa predstavlja sodelovanje s tajno službo čast.

Britanski varnostno-obveščevalni sistem je klasični decentralizirani sistem brez osrednje službe. Britanske obveščevalne službe se opirajo na zunanje, varnostne službe pa na ministrstvo za notranje zadeve. Slednje ima predvsem operativne razloge, saj se varnostne službe tako lahko opirajo na policijske evidence in zaznave. Pri tem obstajajo tudi politični razlogi, saj Britanci tukaj sledijo enemu izmed temeljnih načel demokracije, načelu disperzije moči. V mnogih državah se pojavljajo težnje po združitvi obstoječih varnostnih in obveščevalnih služb, pri čemer tudi Velika Britanija ni izjema. Tako je npr. David Bickford, ki je bil v letih od 1987 do 1995 pravni svetovalec obveščevalnih služb, novembra 1997 izjavil, da je vzdrževanje treh ločenih obveščevalnih služb (op.: s tem je mislil na Varnostno službo, SIS in GCHQ) neupravičeno, saj naj bi to pomenilo potrojitev vodstvenih struktur, birokracije in medsebojno rivalstvo. Kljub temu je združitev sedanjih služb v eno zelo malo verjetna, saj bi to po eni strani privedlo do prevelike koncentracije moči, poleg tega pa bi zunanje in notranje ministrstvo izgubila pomemben vir informacij.

Področje varnostnih in obveščevalnih služb v Veliki Britaniji dolgo časa ni bilo pravno urejeno. V zadnjem času so to začeli spreminjati, saj so sprejeli oz. posodobili nekaj zakonov s tega področja. Predvsem gre za: Zakon o nadzoru komunikacij iz leta 1985, Zakon o uradnih tajnostih iz leta 1989, Zakon o Varnostni službi iz leta 1989 in Zakon o obveščevalnih službah iz leta 1994. Po nekaterih ocenah (Gill, 1995: 290) naj bi do teh sprememb na zakonodajnem področju prišlo predvsem zaradi Evropskega sodišča za človekove pravice, ki je v primeru Leander (Švedska) leta 1987 odločilo, da morajo imeti državljani možnost zaščite pred domačimi tajnimi službami. Zakon o nadzoru komunikacij je posledica pritožbe britanskega državljana Malona na isto sodišče v Strasbourgu²¹. Zakon pa je omejen le na prisluh javni telefonski mreži, medtem ko o prisluhu internim mrežam ali o nameščanju prislušnih naprav v prostorih ne govori. Zakonodaja službam nasploh še vedno omogoča široko polje delovanja, saj ključnih pojmov kot so nacionalna varnost, gospodarsko blagostanje in hujša kriminaliteta ne definira²². Kot pravi Peter Gill, je nacionalna varnost tisto, "kar pravi vlada Njenega veličanstva" (1995:98). V parlamentu

so zato predlagali, da bi te pojme natančno definirali, kar pa je bilo zavrnjeno. Ob tem se je dobro spomniti tudi na britansko prakso v boju proti irskemu terorizmu, ko so uvedli vrsto pravno dvomljivih ukrepov kot so t.i. Diplock sodišča²³, internacija ipd.

Prav tako zakonodaja še vedno določa, da je za najhujše operativne ukrepe, kot je prestrežanje komunikacij, dovolj odobritev pristojnega ministra. Ta pa je politik. Tudi tukaj je parlament predlagal, da bi uporabo posebnih ukrepov obravnavala sodišča, kar pa je bilo prav tako zavrnjeno. S sprejemom Zakona o obveščevalnih službah so nad obveščevalnimi in Varnostno službo uvedli tudi parlamentarni nadzor, ki pa parlamentu ne daje pravih možnosti za opravljanje te naloge. Nova zakonodaja naj bi odražala tudi večjo pripravljenost vlade za odprtost na področju obveščevalne in varnostne dejavnosti (transparentnost). Kljub temu britanske varnostne in obveščevalne službe še vedno obdaja gosta tančica skrivnosti in še vedno lahko o njihovem delovanju največ izvemo iz pričevanj razočaranih pripadnikov teh služb, kot so Wright, Tomlinson, Shayler in drugi.

Službe so zadolžene tako za zbiranje in obdelavo podatkov kot za izvajanje drugih nalog. Čeprav tudi te "druge naloge" niso definirane, je jasno, da gre za atentate in podobne akcije. Kljub temu, da vsi zakoni strogo določajo, da britanske obveščevalne in varnostne službe ne smejo delati v korist katerekoli politične stranke v Britaniji, je v praksi prihajalo do pomembnih kršitev tega načela, celo do tega, da so pripadniki teh služb neposredno vplivali na izide volitev.

Velika Britanija se je na zunanjepolitičnem in obrambnem področju tesno vezala na ZDA, kar ima pomembne implikacije tudi na obveščevalnem in varnostnem področju. Britanske in ameriške varnostne in obveščevalne službe so postavile oficirje za zvezo, podpisali so nekaj sporazumov o sodelovanju na varnostno-obveščevalnem področju (npr. UKUSA), tesno sodelovanje pa poteka tudi na terenu (npr. skupno vodenje Olega Penkovskega ipd.). Čeprav igra v britanski politiki po zmagi laburistov pomembnejšo vlogo tudi evropska dimenzija, je njihova obrambna in zunanja politika še vedno oprta predvsem na ZDA, s katerimi želijo ohraniti t.i. "posebne odnose". Glede na to lahko pričakujemo, da se bo tesno ameriško-britansko sodelovanje na varnostno-obveščevalnem področju nadaljevalo.

V času hladne vojne so bili glavni nasprotniki britanskega varnostno-obveščevalnega sistema Sovjetska zveza in druge članice Varšavskega pakta. Sedaj se je večina nekdanjih nasprotnikov spremenila v partnerje in zaveznike. Madžarska, Češka in Poljska so postale celo članice NATO pakta in Britanci z njihovimi obveščevalnimi in varnostnimi službami sedaj tesno sodelujejo. Vlada je zato izvedla analizo koristnosti britanskih varnostnih in obveščevalnih služb, na podlagi te ocene pa naj bi določili

tudi njihove proračune. Službe so namreč v prvi polovici tega desetletja dobile okrog 710 milijonov funtov na leto (GCHQ okrog 440 milijonov, SIS 140 in Varnostna služba 130 milijonov). Če upoštevamo še vojaške obveščevalne službe, znaša skupen proračun tajnih služb okrog milijardo funtov na leto (IN, št. 324). Splošna ocena je, da so obveščevalne in varnostne službe potrebne enako kot prej, saj konec hladne vojne nikakor ni privedel do "svetovnega miru", kot so nekateri optimistično napovedovali. Britanija mora še naprej zelo pozorno spremljati razvoj dogodkov v Rusiji in na širšem območju nekdanje Sovjetske zveze ter nekdanjih članic Varšavskega pakta, na območju nekdanje Jugoslavije, Bližnjega in Srednjega vzhoda, na Kitajskem, v Indiji itd. Seveda ne gre zanemariti niti spremljanja dogodkov (in vplivanja nanje) v ZDA, članicah Evropske unije in sami Evropski uniji ter NATO.²⁴ Službe so tako konec hladne vojne preživele, svoj "*raison d'être*" pa so okrepile tudi z uvedbo novih področij dela, kot so boj proti širjenju orožja, (proti)obveščevalna dejavnost na področju gospodarstva in organizirani kriminal. V letih 1999/2000 naj bi proračun GCHQ, SIS in Varnostne službe celo narasel na 760 milijonov funtov (s čimer pa službe niso povsem zadovoljne)...

OPOMBE

- ¹ Zoran Krunič, mag. obramboslovja, višji predavatelj na Visoki policijsko-varnostni šoli v Ljubljani, Kotnikova 8, uslužbenec MNZ RS, Beethovnova 3, Ljubljana
- ² Svetovna prevlada Britanije je temeljila na pomorski moči.
- ³ Sedež ima na New Scotland Yardu, zaradi česar jo ljudje pogosto imenujejo kar Scotland Yard.
- ⁴ Takšne agencije so za obveščevalne in varnostne službe zelo uporabne, saj lahko izvedejo tudi najbolj tvegane in pravno oporečne akcije, ki jih državne službe zaradi nevarnosti kompromitacije ne morejo.
- ⁵ Seveda to ne pomeni, da se pred tem v Britaniji niso ukvarjali z obveščevalno dejavnostjo. Potrebno je ločiti med obveščevalno dejavnostjo, ki je sestavni del državiških in vojaških dolžnosti, ter specializirano obveščevalno službo s kadri, ki se z obveščevalno dejavnostjo ukvarjajo profesionalno.
- ⁶ Na tem mestu bi lahko opozorili na malo znano dejstvo, da je Ian Fleming kot vzor za Jamesa Bonda vzel enega najuspešnejših agentov 2. svetovne vojne, dubrovniškega Srba Duška Popova. Popov je pod psevdonimom "Ivan" navidezno delal za nemško vojaško obveščevalno službo Abwehr, v resnici pa je bil agent britanske obveščevalne službe, za katero je delal pod psevdonimom "Tricycle". Popov je bil zaslužen za razbitje vrste nemških obveščevalnih mrež v Britaniji in drugod, za uspešno dezinformacijsko kampanjo glede mesta izkrcanja zaveznikov v Evropi, prvi je priskrbel mikrotočko, ki so jo izumili Nemci itd. Vojno je končal kot polkovnik SIS.
- ⁷ P. Wright je bil dolga leta eden vodilnih delavcev Varnostne službe. Po upokojitvi je napisal knjigo z naslovom *Lovec na vohune (Spycatcher)*, kjer je podrobno opisal način dela te službe. V knjigi je zopet obudil sume, da je bil tedanji šef službe sir Roger Hollis sovjetski agent. Knjigo so v Britaniji prepovedali, njemu pa je zaradi kršitve zakona o uradnih tajnostih grozila zaporna kazen. Zaradi tega se je umaknil v tujino, knjiga pa je najprej izšla v Avstraliji.
- ⁸ Tako bo npr. Varnostna služba pri osebi, ki je osumljena sodelovanja s tujo obveščevalno službo, izvedla tajno preiskavo, Posebni oddelek pa bo nato izvedel javno preiskavo, katere rezultate bodo lahko uporabili na sodišču.
- ⁹ V teoriji to imenujemo strategija posrednega nastopanja (avtor izraza je ravno britanski vojaški teoretik Basil Liddel Hart) – podrobneje o strategiji posrednega nastopanja v: Krunič, 1997.
- ¹⁰ To je sicer podrobneje opisal Kermit Roosevelt v svojem delu *Countercoup*.
- ¹¹ Britanska vlada je te trditve sicer zanikala.
- ¹² Načrt je propadel, ker so Egipčani agente SIS aretirali.
- ¹³ Hunter navaja, da v tem času formalno ni bil pripadnik SAS, kar je britanski vladi omogočilo, da zanika svojo vpletenost.

- ¹⁴ Tedaj so britanske službe pozorno spremljale francoske reakcije na njihove korake proti članstvu v EGS, Američanom pa so posredovali podatke o francoskih načrtih za neodvisne jedrske sile.
- ¹⁵ Po dobljenih obveščevalnih podatkih so leta 1987 pripadniki SAS postavili zasedo skupini osmih teroristov (P)IRA in jih likvidirali. Britanske službe so dobile podatek, da bodo teroristi izvedli povračilno akcijo na Gibraltarju, nakar so tja poslali skupino pripadnikov SAS, ki so tri teroriste, le-ti so bili neoboroženi, likvidirali kar na mestnih ulicah. Uvedena je bila posebna preiskava, ki pa je ugotovila, da so pripadniki SAS ravnali v skladu s svojimi pooblastili. Primer je obravnavalo tudi Evropsko sodišče za človekove pravice, ki je dejanje pripadnikov SAS obsodilo.
- ¹⁶ V obveščevalnem žargonu se tako imenujejo agenti, ki imajo nalogo, da prodrejo v nasprotnikovo organizacijo in se počasi vzpenjajo po hierarhiji do najvišjih položajev.
- ¹⁷ Oddelek D je bil osnova nove službe SOE (Special Operations Executive – Služba za posebne operacije), ki je skrbela za organiziranje odporiških gibanj v okupirani Evropi.
- ¹⁸ Zanimiv je primer Zigmasa Kudirke, ki ga je SIS po tem, ko je končal enoletni obveščevalni tečaj, poslala v Litvo. Ko se je povezal z "baltiškimi partizani", za katere se je pozneje izkazalo, da so v večini primerov agenti oz. pripadniki sovjetske varnostne službe, je uvidel, da od odporiškega gibanja ni nič ter od SIS zahteval, da ga vrnejo v Veliko Britanijo. Odgovor, ki ga je dobil, se je glasil: "Glavo gor. Zadeva sploh ni tako črna." Za tem so ga Sovjeti aretirali. Po razpadu SZ je obiskal London, kjer je od SIS zahteval odškodnino, ki pa je ni dobil. V tej operaciji naj bi bilo aretiranih okrog 40 pripadnikov baltičskih narodov, ki so delali za SIS.
- ¹⁹ KGB je imela v okviru Prve glavne uprave (obveščevalna služba v tujini) posebno upravo za ilegalce. Gre za sovjetske (danes ruske) državljane, ki ilegalno živijo v tujini, kjer prevzamejo identiteto tujega državljanja. Ilustrativen je primer "Gordona Lonsdala", njegovo pravo ime je bilo Konon Molodi, ki so ga poslali v ZDA, starega komaj 11 let. Pravi Gordon Lonsdale je bil rojen v Kanadi in je umrl kot otrok na Finskem. Po urjenju v Sovjetski zvezi so "Gordona" premestili v Kanado, od koder je prišel v Veliko Britanijo. Tu je vodil skupino agentov, ki so bili zadolženi predvsem za britansko vojno mornarico. Ko ga je Varnostna služba odkrila, je bil obsojen na zaporno kazen, vendar so ga leta 1964 zamenjali za britanskega agenta Grevilla Wynna, ki ga je KGB aretiral v aferi Penkovski.
- ²⁰ Spomnimo se le, koliko filmov so Britanci posneli in koliko romanov so napisali, kjer opevajo uspehe svojih "gentlemanskih agentov". Pred kratkim je bilo objavljeno, da je zunanji minister Robin Cook celo odobril, da 19. film o Jamesu Bondu posnamejo v centrali SIS. Zelo je značilna tudi zgodba, ki jo navaja Peter Wright (1987:356), ko opisuje obisk britanskih obveščevalcev v Avstraliji. Avstralski obmejni policist se je tedaj začudeno zazrl v potni list Furnival Jonesa, ki je imel pod rubriko poklic navedeno "gentleman". "To je moj poklic. Drugega nimam. Jaz sem gentleman."
- ²¹ Malone po nerodnosti nekega policista je izvedel, da so njegovemu telefonu prisluškovali. Ker je menil, da za to ni bilo pravne osnove, se je na koncu pritožil v Strasbourg.
- ²² Kakšne posledice ima to, priča tudi izjava notranjega ministra M. Reesa v spodnjem domu parlamenta leta 1978: "Posebni oddelek zbira informacije o tistih, za katere jaz mislim, da povzročajo probleme državi" (Gill, 1995: 121).

²³ Ta sodišča so dobila ime po njihovem predlagatelju, lordu Diplocku. Razsojal je en sam sodnik brez porote, obtoženi pa ni imel zagovornika. Pri tem je šlo predvsem za strah, da bi običajni postopki razkrili agente britanskih varnostnih služb v vrstah terorističnih organizacij.

²⁴ Iz seznama pripadnikov SIS v tujini, ki ga je objavil bivši pripadnik SIS R. Tomlinson, je razvidno, da SIS deluje tudi v New Yorku, Washingtonu, Bruslju, Atenah, Copenhagnu, na Dunaju in drugod po Evropi.

LITERATURA IN VIRI

- Adams, J. (1995). *The New Spies*. Pimlico. London.
- Bingham, T. (1994). *Interception of Communications Act 1985*. Report of the Commissioner for 1993. HMSO. London.
- Boar, R. in Blunduel, N. (1988). Najuspešnejši vohuni vseh časov. *Delavska enotnost*. Ljubljana.
- Crawford, S. (1994). *The SAS at Close Quarters*. Sidgwick & Jackson. London.
- Eliassen, K. A. (editor). (1998). *Foreign and Security Policy in the EU*. Sage. London.
- Gibson, H. (1999). *Web of Spies*. Time. May 24, th 1999.
- Gill, P. (1994). *Policing Politics: Security Intelligence and the Liberal Democratic State*. Frank Cass. London.
- Intelligence Newsletter, No. 324, 4 th December 1997. *British Spy Agencies to Account for Spending*.
- Intelligence Newsletter, No. 324, 4 th December 1997. Milosh Stankovic.
- Intelligence Newsletter, No. 361, 24 th June 1999. *Spy in a Hack's Clothing*.
- Intelligence Newsletter, No. 351, 28 th January 1999. *More Sex Please, We're British*.
- Intelligence Newsletter, No. 343, 1 st October 1998. *Gaz Hunter*.
- Intelligence Newsletter, No. 343, 1 st October 1998. *Inquiry on Ex-Spy's Claim*.
- Intelligence Service Act 1994. HMSO Publications Centre. London.
- Knightley, P. (1988). *Philby. KGB Masterspy*. Pan Books. London, Sidney, Auckland.
- Krnić, Z. (1993). *Zveza ponaredka in originala*. Dnevnik, 27.11.1993.
- Krnić, Z. (1997). *Strategija posrednega nastopanja*. Unigraf. Ljubljana.
- Kurian, G. T. (1989). *World Encyclopedia of Police Forces and Penal Systems*. Facts on File. New York, Oxford.
- Lang, W. N. (1987). *The World's Elite Forces*. Salamander. London.
- Lukić, D. (1982). *Savremena špijunaža*. Privredna štampa. Beograd.
- Lustgarten, L. (1998). *Telephone Tapping in Great Britain – the Legal Structure*. Wiretapping in Western Europe: Law and Practice, Security Services in Constitutional Democracy. Project of Helsinki Foundation for HR, Warsaw and Center for National Security Studies, Washington D.C. Warsaw.
- Maclean, F. (1981). *Obaveštajni rad i motivi Olega Penkovskog*. Bezbednosne teme. SSUP. Beograd.
- Marković, B. (1991). Kad špijun nema izbora. *Revija* 92. 11.1.1991.
- Masterman, J. C. (1991). *Kontrašpijunaža u ratu*. Globus. Zagreb.
- Mihovilović, M. (1990). *Tajna petog čovjeka*. Start, št. 568.
- *Military Technology* (1997). St. 1.
- O'Toole, G.J.A. (1988). *The Encyclopedia of American Intelligence and Espionage*. Facts on File. New York.

- Politička enciklopedija (1975). Savremena administracija. Beograd.
- Polmar, N. in Allen, T. B. (1997). The Encyclopedia of Espionage. Gramercy Books. New York.
- Porter, B. (1992). Plots and Paranoia. A History of Political Espionage in Britain 1790-1988. Routledge. London, New York.
- Richelson, J. T. (1988). Foreign Intelligence Organizations. Ballinger. Cambridge.
- Rimington, S. (1994). Security and Democracy – Is There a Conflict? The Richard Dimbleby Lecture. BBC Education.
- Robertson, K.G. (1998). Recent Reform of Intelligence in the United Kingdom. Democratization or Risk Management? Intelligence and National Security, vo. 13, No. 2.
- The Security Service (1993). London.
- Serril, M. S. (1990). And Now There Are Five. Time, 29.10.1990.
- Thomas, R. (1991). Espionage and Secrecy. The Official Secrets Acts 1911-1989 of the United Kingdom, Routledge. London, New York.
- Vojna enciklopedija, zvezek 10 (1975). VIZ. Beograd.
- Volkman, E. (1994). Spies. The secret agents who changed the course of history. John Wiley & Sons. New York.
- Zanić Nardini, J. (1990). Nasamareni tajni agent. Vjesnik, 25.9.1990.
- Zanić Nardini, J. (1985). Telefonski skandal tajne službe. Start, št. 310.
- Villiers, P. (1995). Without Fear or Favour. Policing a Changing Democracy. Unison. London.
- Ward, W. (1999). James Bond non abita piu qui. Panorama, 3.6.1999.
- West, N. (1997). The Faber Book of Treachery. Faber and Faber. London, Boston.
- West, N. (1990). Games of Intelligence. Coronet Books. London.
- Womack, H. (1998). Undercover Lives. Soviet Spies in the Cities of the World. Weidenfeld & Nicolson. London.
- Wright, P. (1987). Spycatcher. Viking Penguin. New York.
- Internet:<http://www.kriminalnyt.dk/html/historie/mi6list.html>

Pismo uredništvu

G. Jože Dežman. Ta moj zapis je odgovor in dodatek za oster stavek (Borec 1998) v dolgi repliki dr. med. Sonje Sovdat Baničeve: »Pavla Jerina Lah v Sloveniji ni ustanavljala službe transfuzije.« Ta pripomba se ne nanaša na moj obširen opis o požrtvovalnem delovanju Osvobodilne fronte v zdravstvenih ustanovah v Ljubljani (Usode, Borec 1996), temveč na moje kratko pojasnilo, zakaj je to gradivo zbrano in objavljeno šele po petdesetih letih. Zapisala sem, da sem s pomočjo nekaterih zdravnikov in aktivistov Rdečega križa ustanavljala Službo transfuzije v Sloveniji, in – kar je dr. Baničeva izpustila – »potem v drugih jugoslovanskih republikah«. Nisem torej zapisala, da sem ustanovila transfuzijsko dejavnost, temveč da sem ustanavljala Službo. Poudarjam »službo«, kajti tedaj je bilo potrebno to novo vejo medicine v svetu in pri nas opremiti z znanjem, navodili, nadzorovati njen razvoj in usmerjati mrežo ustanov za transfuzijo, učiti se konzervacije in uporabe konzervirane krvi, preprečevati malomarnost pri posegih in pri pripravi pribora itd. ter s pravili še posebej zaščititi krvodajalca in sprejemalca krvi. Na predlog sveta Medicinske fakultete v Ljubljani sem bila namreč junija 1946, tedaj sem bila zdravnica na kirurškem oddelku, postavljena za vodjo transfuzijske postaje v Ljubljani in na predlog dekanata iste fakultete za vodjo Zavoda za transfuzijo, kar sem bila do odhoda v Beograd ob koncu leta 1948. Od Medicinske fakultete sem dobivala navodila za pravno in finančno (krvodajalci so tedaj prejeli denarne nagrade oziroma nadomestila za vožnjo in živilske kartice) ter strokovno delovanje. Trudila sem se za smotrne in časovno urejene zdravstvene preglede krvodajalcev, za uvajanje konzervirane krvi namesto direktnih transfuzij, posebno na interni in pediatrični kliniki, za uporabo krvne plazme na kliniki za infekcijske bolezni, za določanje krvnih skupin na strokovno varen način, kot je bilo to urejeno za krvodajalčevo kri, za domačo proizvodnjo transfuzijskega pribora itd. Čeprav smo imeli nemalo težav že z urejanjem prostorov, sem se lotila tudi nabave tuje literature (Šamov, Mollison, Willenegger, Raška) in z zadnjima navedenima smo si celo dopisovali zaradi nabave testnega seruma za »novo krvno skupino RH«. Mnogo je bilo strokovnih zahtevkov in prizadevanj, da bi transfuzijsko dejavnost spremenili v urejeno Službo za transfuzijo. Zavedala sem se, po mojih vojnih in predvojnih izkušnjah, da direktno dajanje krvi od krvodajalca bolniku ne more več zadovoljiti napredka medicine.

Leti 1949 in 1951 lahko imenujemo mejnika v razvoju Službe transfuzije v Jugoslaviji. V Zveznem komiteju za zdravstvo v Beogradu je prišlo novembra 1949 do pomembnega sestanka z osmimi zdravniki, vodji transfuzijskih republiških ustanov, s predstavniki zdravstva, armade in Rdečega križa. Osnovana je bila Zvezna komisija za transfuzijo s predsednikom glavnim kirurgom armade in z menoj kot tajnico in kasneje predsednico. V nadaljevanju navajam nekaj uvedenih uspešnih dejavnosti jugoslovanske transfuzijske službe, saj so bili vanjo vpleteni tudi moji napor; živeli smo pač v tedaj skupni državi Jugoslaviji. Cilji komisije, izrečeni leta 1949 in leta 1952, so bili: Službo transfuzije naj opravljajo samo posebni zavodi in oddelki za transfuzijo pri bolnišnicah. Ključna strokovna dela v njih naj opravlja samo zdravstveno osebje, ki se usposablja na transfuzijskih tečajih in specializacijah. Za pribor in material zanj se morajo vpeljati mednarodni standardi. Tako imenovani »minimalni pogoji«, obvezni za transfuzijsko dejavnost, naj se pripravijo po mednarodnem vzorcu, da zaščitijo tako prejemnika kot dajalca krvi. Programira naj se tudi racionalna mreža transfuzijskih ustanov. Nemudoma je bilo potrebno napisati monografijo in učbenike za transfuzijo, ustanoviti skupaj ali brez hematologov transfuzijsko glasilo ter ustanoviti take sekcije pri zdravniških društvih. In še mnogo drugih zahtevkov in sklepov je tedaj in kasneje pripravila komisija za transfuzijo, tudi skupaj z zdravstveno službo armade. Glavni cilj pridobivanja krvodajalcev je bil, da se zajame široke kroge prebivalcev, tako društev kot delovnih organizacij. To je postala posebna dejavnost Rdečega križa: dajanje krvi brez denarnih nagrad.

Kot zdravnica, ki pozna potrebe transfuzije in vse njene tedanje pomanjkljivosti (imela sem že kirurški specialistični izpit in službo na kirurški kliniki v Beogradu), sem bila leta 1951 imenovana za direktorico Zavoda Srbije za transfuzijo, tedaj največje izkušene transfuzijske ustanove v Jugoslaviji. Ta je nastala iz Oddelka za transfuzijo klinične bolnišnice oziroma leta 1944 ustanovljene 4. postaje transfuzije III. ukrajinske fronte Rdeče armade. Zavod je imel pred seboj veliko nalogo, ki jo je skupaj z Unicefom tudi realiziral, namreč da pripravlja stabilne produkte iz krvi za njeno čim racionalnejšo, močno povečano porabo.

Tedaj je prišlo v centralnem odboru jugoslovanskega Rdečega križa do prvih dogovorov in zavezanosti za to novo dejavnost. Generalna sekretarka mi je v prvih dogovorih z nepozabnimi besedami zagotovila takojšnjo pomoč: »Če smo narodi v času vojne nudili naši osvobodilni vojski vso pomoč, bodo to pomoč dajali tudi sedaj ranjencem in bolnikom.« Hkrati je bila sekretarka centralnega odbora Rdečega križa tudi izredna zagovornica mobilnih ekip za jemanje krvi od najširših množic. Nemudoma so pomoč ponudili tudi armada in odbori Rdečega

križa v republikah. To novo delovanje je zahtevalo ogromno entuziazma, sestankov, potovanj, strokovne propagande in še in še naporov, ki so obrodili trajne uspehe.

Republiški zavodi za transfuzijo so izdajali strokovni časopis *Bilten transfuzije*. Uredništvo je bilo v Zavodu Srbije za transfuzijo v Beogradu. Od leta 1953 do razpada Jugoslavije je izšlo 25 števk. Od leta 1961 do leta 1990 je bilo 10 medrepubliških kongresov, »dnevov«, simpozijev itd., skupaj s hematologi ali samo s transfuziologi. O medrepubliških izkušnjah glede zbiranja krvodajalcev se je razpravljalo na simpozijih in širših sestankih Rdečega križa v Ljubljani, Beogradu, Crikvenici, Skopju, Zadru, Zagrebu, Novemu Sadu itd. Leta 1966 je v sodelovanju s strokovnjaki in raziskovalci transfuziologi iz vseh republik izšla prva, tudi učna knjiga *Transfuzija*. V Zavodu Srbije za transfuzijo je bilo v letih do 1967 mnogo tečajev iz transfuziologije po medrepubliških dogovorjenih programih: opravilo jih je 158 zdravnikov in srednje medicinsko osebje. Slednjih je bilo 313. Od leta 1967 je v tem Zavodu deloval odsek za diagnostično delo in transfuzijsko pomoč hemofiličarjem.

Obširni so moji prikazi o razvoju Jugoslovanske službe transfuzije: *MF Ljubljana, Zavod za transfuzijo, Zdravstveni vestnik, Ljubljana 1948; Osvrt na 30 godina razvoja Službe transfuzije u Jugoslaviji, Časopis anesteziista, reanimatora, transfuzionista, Beograd 1983; Formiranje in razvoj Zavoda Srbije za transfuzijo, Bilten transfuzije, Beograd 1984; Razvoj transfuzije v Jugoslaviji, Medicinski razgledi, Plečnikov memorial, Ljubljana 1988; Propisi transfuzije, Bilten hematologije i transfuzije, Beograd 1989*. Podatki o naporih za ureditev transfuziološke dejavnosti v Službo transfuzije bi našli tudi v mojih referatih in člankih v časopisih armade in Rdečega križa. Glej tudi: Sonja Sovdat Banič, dr. med., *Jubilej prim. Lahove, Zdravstveni vestnik, Ljubljana 1985; 50 let organizirane transfuzijske službe v Sloveniji, Ljubljana 1995*. Za zasluge v razvoju Službe transfuzije pri nas sem prejela deset in več priznanj strokovnih združenj, posebno dragocena tudi od Centralnega odbora in odborov Rdečega križa.

Pri urejanju Službe transfuzije v Jugoslaviji je bil močno angažiran Zavod Srbije za transfuzijo in z njim tudi jaz kot direktorica vse do upokojitve leta 1969. Delo s strokovnjaki transfuziologi iz vseh republik, z zdravniki, farmacevti, zdravstvenimi delavci, aktivisti Rdečega križa, je bilo skladno, nepozabno in polno entuziazma.

G. urednik. Te moje izjave, podprte z dejstvi, ne jemljite kot jugonostalgijo, ampak kot zavedanje dobro opravljenega in družbeno pomembnega dela.

prim. dr. med. Paula Jerina Lah

Emil CESAR, dr. literarnih znanosti
SI-Slovenija, 1000 Ljubljana, Jamova 62

OBLIKE LITERARNEGA IN ORGANIZIRANEGA POLITIČNEGA ODPORA LILY NOVY MED OKUPACIJO

Borec, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 5, slov. (angl.)

Prispevek govori o ilegalni odporniški skupini pomembnih kulturnih delavcev v Ljubljani. Njeni člani so bili pesnik in prevajalec Silvester Škerl, lastnik Akademске založbe, generalni sekretar Akademije znanosti dr. Fran Ramovš, pesnica Lily Novy in univerzitetni profesor France Mesesnel. Zaradi dosledne konspiracije je ostala neodkrita, odkrilo jo je šele pismo Lily Novy v osemdesetih letih. Delovala je od 1942 do 1945, kljub temu, da so bili njeni člani (Silvester Škerl) zaprti ali ustreljeni (dr. France Mesesnel). Družila jih je nacionalna zavest, politično prepričanje in prijateljstvo. Bili so zelo aktivni in izvirni. Pobirali so mesečne denarne prispevke za partizansko vojsko, pošiljali partizanom in zaprtim pakete, intervenirali za zaprtimi znanci in kulturnimi delavci, pri čemer so neustrašno polemizirali okupacijsko propagando, se odklonilno vedli do oblasti (odklonitev podpisa na t.i. protikomunistični spomenici 1944. leta), sodelovali v raznih ilegalnih odborih (Novy, Škerl, Mesesnel), vzdrževali pisne stike z vodilnimi partizani kulturnimi delavci (Vidmar, Kocbek) in shranjevali v prostorih založbe arhiv, v katerem so bile tudi pesmi Lily Novy. Ker govori prispevek o pesnici Novyjevi, objavljamo vse znane pesmi iz tega obdobja, ki so izredno človeške in tople. Pesnica je v tem času pogrešala predvsem človečnost. Nekaj pesmi je namenila tudi objavi v ilegalnem glasilu kulturnih delavcev *S e t e v* (Godba).

Emil CESAR, doctor of literary sciences
Jamova 62, 1000 Ljubljana, SI-Slovenia

THE FORMS OF LILY NOVY'S LITERARY AND ORGANISED POLITICAL RESISTANCE DURING THE OCCUPATION

Borec, Ljubljana, 1999, no. 577-578, pg. 5, Slovene (English)

The article is about an illegal resistance group of important writers and intellectuals in Ljubljana. Its members were Silvester Škerlj, a poet and translator; Fran Ramovč, owner of the Academic Publishing Company and secretary-general of the Academy of Sciences; Lily Novy, a poet; and France Mesesnel, a professor at the university. Because of its consistent conspiracy it remained undetected; only in the 1980s was its existence revealed in a letter written by Lily Novy. The group was active from 1942 to 1945, despite its members being imprisoned (Silvester Škerlj) or shot (France Mesesnel). They were all bound together by their national consciousness, political beliefs and friendship. They were very active and original. The group collected monthly contributions for the partisan army, sent packages to the partisans and the imprisoned, and intervened on behalf of people they knew and their imprisoned peers in the cultural sphere - in this respect, they fearlessly polemicized against occupational propaganda, openly expressing their disapproval of the authorities (they refused to sign the so-called anti-Communist memorandum of 1944). They were involved with various illegal committees (Novy, Škerlj, Mesesnel), maintained written correspondence with the leading writers among the partisans (Vidmar, Kocbek), and had an archive stored at a publishing house which included Lily Novy's poems. Because the article concerns Lily Novy, also included are all her famous poems from that period, which are outstandingly humane and warm. In those years, the poet above all felt an absent sense of humanity. She also gave some of her poems to be published in *Setev* (Godba), the illegal literary gazette.

Janez ŠMITEK, upokojeni tehnični svetovalec v tovarni Plamen
SI-Slovenija, 4245 Kropa, Kropa 93

VALETIN OBLAK: ŽUPANIJSKA KRONIKA KROPE (1914–1918)

Borec, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 39, slov. (angl.)

Prva svetovna vojna je tudi Kropo močno prizadela – demografsko, socialno in ekonomsko – in zanimive so primerjave z drugo vojno, ki se je začela le dobrih dvajset let za prvo. To primerjavo je omogočil kroparski župnik Valentin Oblak, ki je med prvo vojno pisal župnijsko kroniko in rešil pozabe spomine na strah in skrb, lakoto in pomanjkanje, žalost in trpljenje, ki jih je povzročila vojna. Po gospodarski krizi, ki je zajela železarske kraje pod Jelovico ob koncu 19. stoletja zaradi propada železarstva, se je Kropa le počasi malo opomogla, število prebivalcev pa je še naprej padalo. V kroniki so vestno vpisani vsi mobilizirani vojaki in njihove usode (mrtvi, ranjeni, vojni ujetniki), pripadali so večinoma 17. pehotnemu polku in so hodili po njegovi poti – v Galicijo, na soško fronto in v Tirole. Župnik je ohranil tudi razglednice in pisma, ki so mu jih pošiljali vojaki z bojišč, iz bolnic in zaledja. Krajevna kronika zajema tudi gospodarske zadeve Žebljarske zadruge, preskrbo (aprovizacijo) in cene živil, vremenske posebnosti, delovanje cerkve in šole, društveno kulturno delo, narodnostno in politično gibanje, odmeve s front in vplive vojnih dogodkov, gledano z vidika pisca kronike. Vredna je širše obravnave. Avstrijske vojaške enote so prišle v Kropo samo ob gradnji vojaške ceste Podnart–Češnjica–Jamnik v juliju 1915 in ob pripravi na zadnjo soško ofenzivo v oktobru 1917.

UDC 940.3(497.4 Kropa)(093.3)

Janez ŠMITEK, retired technological adviser in the Plamen factory
Kropa 93, 4245 Kropa, SI-Slovenia

VALENTIN OBLAK: THE KROPA PARISH CHRONICLE (1914-1918)

Borec, Ljubljana, 1999, no. 577–578, pg. 39, Slovene (English)

The First World War heavily affected Kropa – demographically, socially and economically – and the comparison with the second war, that started only 20 years after the first, is very interesting. Valentin Oblak, a Kropa parish priest who kept the parish chronicle during the first war, made this comparison possible. In this way he rescued from oblivion the memories of fear and worry, famine and shortage, sorrow and pain, all caused by the war.

Kropa had managed to recover slightly following an economic crisis caused by the downfall of the iron industry, which had hit the places with such industries under the Jelovica plateau at the end of the 19th century. However, the number of inhabitants was still in decline. The chronicle carefully records all of the mobilised soldiers, along with their fate (killed, wounded, prisoner of war). Most were members of the 17th infantry regiment, whose path had led to Galicia, to the Soča front and to the Tyrol. The priest also kept the postcards and letters sent to him from soldiers in battlefields, hospitals and in the rear guard. The local chronicle also includes the economic particulars of the Nail-Making Co-operative, the supply (provisions) and food prices, weather peculiarities, church and school activities, the doings of the cultural society, nationalist and political movements, echoes from the front and the effects of military happenings, as seen from the viewpoint of the chronicler. It is worth a comprehensive exploration.

The Austrian military units came to Kropa only when they were building the Podnart-Češnjica-Jamnik military road in June 1915, and when preparing for the last Soča offensive in October 1917.

Primož VRESNIK, prof. filozofije in sociolog kulture
SI-Slovenija, 1000 Ljubljana, Riharjeva 28

SVINČNIK RISBE IZ PRESTRELJENE SKICIRKE PODPOROČNIKA JOŽETA VOKAČA

Borec, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 57, slov. (angl.)

Prva svetovna vojna, med katero so nastale svinčnikrisbe mladega podporočnika Jožeta Vokača, je razkrila imperialni pohlep velikih držav in z njenim začetkom je bilo konec starega reda. Težki časi so po svoje vzpodbudni za ustvarjalnost, čeprav je bilo na fronti zelo težko ustvarjati. Vokač je s svinčnikom beležil frontne dogodke dvanajste soške bitke in upodobil Furlanijo v risarski tehniki staroavstrijske razglednične šole. S fronte je prinesel dve skicirki – ena mu je rešila življenje. Vokačeve risarske stvaritve še niso bile javno predstavljene in so med drugim tudi svojevrsten uredniški dosežek. Članek sta pomagala napisati Danilo Vokač, sin Jožeta Vokača, in Milena Hribernik, njegova hčerka.

Primož VRESNIK, professor of philosophy and cultural sociologist
Riharjeva 28, 1000 Ljubljana, SI - Slovenia

PENCIL SKETCHES FROM THE BULLET-PUNCTURED SKETCHBOOK OF THE YOUNG SECOND LIEUTENANT JOŽE VOKAČ

Borec, Ljubljana, 1999, no. 577-578, pg. 57, Slovene (English)

The First World War, during which a young second lieutenant, Jože Vokač, created these pencil sketches, disclosed the imperial greed of the great nations; the war's start also signified that the old order had come to an end. Hard times, in a way, inspire creativity, even though it was very difficult to be creative on the front. With his pencil Vokač took notes of events on the front during the 12th Battle of the Soča, and he depicted Friuli using the technique of the old Austrian school of postcard drawings. From the front he brought back two sketchbooks - one of which saved his life. Vokač's drawings, which have not yet been presented to the public, are, amongst other things, a unique editorial achievement. The article was written with the assistance of Danilo Vokač, the son of Jože Vokač, and Milena Hribernik, his daughter.

TRPLJENJE OTROK V OKUPIRANI SLOVENIJI (1941–1945)

Borec, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 77, slov. (angl.)

Aktiv veterank občinskega odbora ZB Novo mesto, vodi ga Dragica Rome, je 16. maja 1998 v Šentjerneju pripravil okroglo mizo o trpljenju otrok v okupirani Sloveniji. Gradivo, ki ga objavljamo, so prispevali: Herman Janež (Otrok v koncentracijskem taborišču na Rabu), Mirko Jelenič (V sleherni vojni najbolj trpijo otroci), Ivica Žnidaršič (V letih 1941 – 1945 je bilo izgnanih okrog 20.000 slovenskih otrok), Herman Janež (Otrok v koncentracijskem taborišču), Janez Štiglic (Taboriščniki – ukradeni otroci ali pravilneje: Najmlajši taboriščniki med drugo svetovno vojno), Milica Strgar (Partizanski civilni taborišči), Majda Markič (Ljubljanski ilegalčki), Zora Konjajev (Razmere na Kočevskem, Dolenjskem, Notranjskem in v Beli krajini), Herman Janež (Moj pogled 55 let v preteklost).

Kljub prizadevanju, da se prikaže trpljenje vseh otrok, so ostala neobdelana mnoga vprašanja. Zajete so bile le organizirane skupine, a tisti, ki nimajo organizacije, so bili samo omenjeni. Tu se misli predvsem na otroke padlih partizanov, male begunce in druge žrtve vojnega nasilja. Vsaka kategorija otrok – žrtev vojnega nasilja pa ima svoje posebnosti in zasluži tudi posebno obravnavo.

Iz zbranih podatkov o narodnoosvobodilnem boju je mogoče razbrati, da je bilo v Sloveniji od italijanskih, nemških in madžarskih okupatorjev prizadetih več kot 219.000 ljudi, a koliko je bilo med njimi otrok, ne vemo in tudi ne bomo nikdar izvedeli točnega števila. Znano je le število ukradenih otrok – taboriščnikov, bilo jih je nekaj več kot šeststo, v izgnanstvu jih je bilo deset tisoč, nekaj tisoč jih je trpelo in umrlo na Rabu, v Gonarsu in drugih koncentracijskih taboriščih. Nekaj sto otrok je padlo v partizanih. Žal pa je bil čas za to temo prekratko odmerjen, tako da so vsi udeleženci čutili, da jo bo treba še obravnavati in čim bolj osvetljevati, saj je to poglavje narodnoosvobodilnega boja v celoti premalo znano in obdelano. Otroci so živeli življenje svojega naroda, ki se je boril za obstoj in svobodo. Veteranke so oživele to temo, ker še vedno sodelujejo v družbenem življenju in jim ni vseeno, kako bodo živeli njihovi vnuki in pravnuki, v deželi, za katero so se borile. Gradivo za srečanje v Šentjerneju je zbrala Ivanka Žagar-Milovanović.

THE SUFFERING OF THE CHILDREN IN OCCUPIED SLOVENIA (1941–1945)

Borec, Ljubljana, 1999, no. 577-578, pg. 77, Slovene (English)

The working group of women war veterans of the Novo Mesto League of Combatants committee, headed by Ms Dragica Rome, organised a debate on the suffering of children in occupied Slovenia. The published material was contributed by: Herman Janež (Otrok v koncentracijskem taborišču na Rabu – A Child in the Rab Island Concentration Camp), Mirko Jelenič (V sleherni vojni najbolj trpijo otroci – In Every War the Children are the Ones who Suffer Most), Ivica Žnidaršič (V letih 1941 – 1945 je bilo izgnanih okrog 20.000 slovenskih otrok – In the Period 1941 – 1945 There Were Around 20,000 Slovene Children Exiled), Herman Janež (Otrok v koncentracijskem taborišču – A Child in the Concentration Camp), Janez Štiglic (Taboriščniki – ukradeni otroci ali pravilneje: Najmlajši taboriščniki med drugo svetovno vojno – Camp Prisoners – Stolen Children, or Rather: The Youngest Camp Prisoners During World War II), Milica Strgar (Partizanski civilni taborišči – The Two Partisan Civil Camps), Majda Markič (Ljubljanski ilegalčki – The Little Members of the Ljubljana Underground Movement), Zora Konjajev (Razmere na Kočevskem, Dolenjskem, Notranjskem in v Beli krajini – The Conditions in the Regions of Kočevska, Dolenjska, Notranjska, and Bela krajina), Herman Janež (Moj pogled 55 let v preteklost – When I Look Back 55 Years in the Past).

Despite efforts to provide evidence of the suffering of all children, many questions remain open. Only organised groups were covered, while those without an organisation merely received a mention. Here we have in mind mainly the children of deceased partisans, the youngest refugees, and other victims of war. Each category of children among the war victims has its own characteristics, however, and thus deserves to be dealt with separately.

From the data assembled on the national liberation struggle, one can establish that Italian, German, and Hungarian occupiers affected more than 219,000 people. But how many of those were children? We do not know, and will never find out their exact number. The only number we know is that of the stolen children, i.e. prisoners in camps, of which there were something over 600; 10,000 were in exile, and several thousand suffered and died in Rab, Gonars and other concentration camps. Several hundred were killed while with the partisans. Unfortunately, the time scheduled for this topic was too short, and all the participants felt that the topic must be further discussed and focused on as much as possible, as this entire chapter of the national liberation struggle is not known and dealt with enough. The children were living the life of their nation, one that fought for survival and freedom. The women veterans have brought this topic back into the light because they still participate in social life and are not indifferent as to how their grandchildren and great-grandchildren will live in the country for which they fought. The material for the meeting in Šentjernej was assembled by Ivanka Žagar – Milovanović.

Alenka KRAIGHER GREGORC, prof. slovenskega jezika

SI – Slovenija, 1000 Ljubljana, Slovenska 9a

UKRADENI OTROCI

Borec, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 115, slov. (angl.)

Zapis o ukradenih otrocih je pripoved o težki usodi otrok s Štajerske in Gorenjske, ki so jih med drugo svetovno vojno nasilno ločili od staršev in jih deportirali v posebna mladinska taborišča tretjega rajha. Njihove starše, ki niso bili v partizanih, so pobili kot talce ali pa so jih poslali v taborišča smrti, da za njimi – kot tudi za otroki – ne bi ostalo nobenih sledi. V prispevku so tudi rezultati ankete med ukradenimi otroci.

Alenka KRAIGHER GREGORC, professor of the Slovene language

Slovenska 9a, 1000 Ljubljana, SI – Slovenia

STOLEN CHILDREN

Borec, Ljubljana, 1999, no. 577-578, pg. 115, Slovene (English)

Notes about the "stolen children" are the story of the difficult fate that the children from the Štajerska and Gorenjska regions had to experience during World War II when they were forcibly separated from their parents and deported to the special youth camps of the Third Reich. Their parents, those who were not with the partisans, were executed as hostages or sent to death camps, so – as was also the case with their children – there would be no traces left of them. The article also presents the results of an inquiry conducted amongst the stolen children.

UDK 94(497.1)"1941/1945":316.653(4)

Rozina ŠVENT, magistra in vodja retrospektive bibliografije NUK

SI – Slovenija, 1000 Ljubljana, Turjaška 1

PO SLEDEH KARDELJEVIH PISEM (Boj za priznanje nove Jugoslavije, pomen in vrednost informacijskih služb med drugo svetovno vojno)**Borec**, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 127, slov. (angl.)

Pri pregledovanju literarne zapuščine dr. Ferda Kozaka je magistra Rozina Švent naletela na sklop pisem, ki kažejo na prizadevanja medvojnega političnega vodstva, da bi se dvignil ugled avnojske Jugoslavije v svetu. Iz pisem je razvidno, da si je tedanje vodstvo prizadevalo ustanoviti propagandne postaje, ki bi bile namenjene za obveščanje mednarodne javnosti o političnem in vojnem dogajanju na jugoslovanskih tleh. Stik med narodnoosvobodilnim gibanjem in javnim mnenjem v tujini je bil takrat zelo pomemben, saj se je s tem krepila antifašistična dejavnost.

UDC 94(497.1)"1941/1945":316.653(4)

Rozina ŠVENT, M.A., head of retrospective bibliography at the NUK (National and University Library) Turjaška 1, 1000 Ljubljana, SI – Slovenia**TRACKING DOWN KARDELJ'S LETTERS** (The struggle for recognition of the new Yugoslavia, the meaning and value of the information service during world war II)**Borec**, Ljubljana, 1999, no. 577-578, pg. 127, Slovene (English)

When reviewing the literary legacy of Ferdo Kozak, Rozina Švent came across a collection of letters indicating the endeavours of the political leadership to elevate the reputation of AVNOJ Yugoslavia world-wide during World War II. In the letters it is evident that the leadership of that time was striving to establish the propaganda bases which would be earmarked for disseminating information to the international public on the political and military happenings inside the borders of Yugoslavia. The contact between the national liberation movement and public opinion abroad was very important in that era, because it served to invigorate anti-Fascist activities.

Matija ŽGAJNAR, muzejski svetovalec
SI – Slovenija, 1000 Ljubljana, Mokrska 62

PARTIZANSKA ZAVEZNIŠKA LETALIŠČA

Borec, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 148, slov. (angl.)

Delovanje partizanskih zavezniških letališč v Sloveniji na osvobojenih ozemljih v precejšnji meri odslikava sodelovanje med partizani in zahodnimi zavezniki. Sodelovanje je bilo geo-političnega, strateškega pomena in v obojestransko korist. Prihajalo je tudi do trenj. Pričele so prihajati pošiljke iz zraka in partizanske enote so bile preskrbljene z najnujnejšim. Urejati pa se je pričel tudi transport ranjencev in boljša je bila založenost s sanitetnim materialom. Sodelovanje med obema stranema je sovražnika zelo vznemirjalo, veliko bolj domobransko stran kot nemško. Tako so 10. septembra 1944 močne domobranske enote s pomočjo nemških vdrle v osvobojeno Loško dolino, pregnale enote in zasedle letališče Nadlesk, ki je bilo glavni cilj tega kolaboracionističnega – okupatorskega pohoda. Letališče Krasinec je bilo namenjeno za transport ranjencev. Celo na trdno osvobojenem in dobro branjenem ozemlju v Beli krajini je sovražnik z nenadnimi in močnimi napadi (tudi s pomočjo ustašev) nekajkrat ogrozil delovanje belokranjskih letališč pri Otoku, Mlaki in Krasincu.

Matija ŽGAJNAR, museological adviser
Mokrska 62, 1000 Ljubljana, SI - Slovenia

ALLIED AIRFIELDS ORGANISED BY THE PARTISANS

Borec, Ljubljana, 1999, no. 577-578, pg. 148, Slovene (English)

The operation of the Allied airfields organised by partisans in the liberated territories in Slovenia reflects to a considerable extent the co-operation between the partisans and the Western Allies. The co-operation was of geo-political and strategic importance, and for mutual benefit. But there also was dissension. Air shipments started to come in and partisan units were provided with essentials. They began to arrange transport of the wounded, and supply of sanitary materials was also improving. The co-operation of both parties was very upsetting for the enemy, much more so for the Home Guards than for the Germans. Therefore, on 10 September 1944 heavy Home Guard forces strengthened by German assistance forced their way into the liberated Loška Valley, drove out the partisan units, and occupied the Nadlesk airfield, which was the main target of this joint campaign of collaborators and occupiers. The Krasinec airfield served to transport the wounded. Even in the firmly liberated and well-defended territory in the Bela Krajina region, with their unexpected and intense attacks (also with help from the Ustaše, the Croatian collaborators), the enemy several times jeopardised the operation of the Otok, Mlaka, and Krasinec airfields.

Zoran KRUNIČ, magister obramboslovja, višji predavatelj na Visoki policijsko-varnostni šoli, svetovalec Vlade pri Ministrstvu za notranje zadeve
SI – Slovenija, 1000 Ljubljana, Triglavska 32

OBVEŠČEVALNO-VARNOSTNI SISTEM VELIKE BRITANIJE

Borec, Ljubljana, LI/1999, št. 577-578, str. 206, slov. (angl.)

Britanski varnostno-obveščevalni sistem temelji na dve varnostnih službah (Varnostna služba in Posebni oddelek), treh obveščevalnih službah (SIS; GCHQ in DIS) in vrsti vodstvenih, usklajevalnih in nadzornih organov. Osnovno zakonodajo, ki ureja položaj in vlogo varnostnih in obveščevalnih služb, so sprejeli šele pred kratkim (Zakon o Varnostni službi leta 1989, Zakon o obveščevalnih službah leta 1994). Zakonodaja je dokaj ohlapna, saj osnovnih pojmov, kot so nacionalna varnost ipd., ne definira, kar službam omogoča široko polje delovanja. Parlamentarni nadzor nad varnostnimi in obveščevalnimi službami so uvedli šele leta 1994. Britanske varnostne in obveščevalne službe veljajo kot kakovostne, kljub temu, da pogosto doživljajo velike neuspehe. Čeprav zakonodaja varnostnim in obveščevalnim službam prepoveduje delovanje v korist katerekoli politične stranke, je v praksi večkrat prišlo do aktivne vpletenosti teh služb v notranjepolitične zadeve. Spremembe v mednarodni skupnosti niso povzročile zmanjšanje vloge teh služb, dobile pa so tudi nekatere nove naloge, kot so boj proti širjenju orožja, boj proti kriminalu in zaščita gospodarskih interesov.

Ključne besede: obveščevalna služba, varnostna služba, nacionalna varnost, terorizem, subverzija, prisluškovanje, sodni nadzor, parlamentarni nadzor.

UDC 351.746.1(42)"199"

Zoran KRUNIČ, M.A. in Defence Studies, senior lecturer at the College of Police and Security Studies, governmental adviser with the Ministry of the Interior
Triglavska 32, 1000 Ljubljana, SI - Slovenia

THE INTELLIGENCE AND SECURITY SYSTEM IN GREAT BRITAIN

Borec, Ljubljana, 1999, no. 577-578, pg. 206, Slovene (English)

The British system of security and intelligence is based upon two security services (Security Service and Special Branch), three intelligence services (SIS, GCHQ, and DIS), and a row of directorial, reconciliatory and supervisory bodies. The basic legislation which regulates the position and role of the security and intelligence services was adopted only recently (the Security Service Act in 1989, the Intelligence Services Act in 1994). The legislation is quite lax, as the basic terms, e.g. national security, etc., are left undefined, so the services are enabled to operate over a broad area. Parliamentary monitoring of the security and intelligence services was introduced only in 1994. British security and intelligence services have a reputation for good quality, even though often they also tend to experience great failures. Despite the fact that legislation forbids the security and intelligence services to operate in favour of any political party, in practice there have been many cases when these services actively intervened in domestic matters. The changes in the international community did not result in a reduction of these services' role, but they have gained some new tasks such as fighting the spreading of weaponry, fighting crime and protecting economic interests.

Key words: intelligence service, security service, national security, terrorism, subversion, tapping, judicial monitoring, parliamentary monitoring.



borec

577-578 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO **1999**

ustanovitelj

Zveza združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

izdajatelj

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije

glavni in odgovorni urednik

JOŽE DEŽMAN

telefon (064) 221 071

Revija izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije

uredniški odbor

TILKA BLAHA, JOŽE DEŽMAN, DR. BOŽIDAR JEZERNIK, DR. LEV KREFT, MIHA NAGLIČ,
DR. DUŠAN NEČAK, DR. BOŽO REPE, MILENA ŠTRAJNAR, RAPA ŠUKLJE, DR. CVETKA
TÓTH, PRIMOŽ VRESNIK

oblikovalka in tehnična urednica

DARJA CJUHA

lektorici

SIMONA PERPAR-GRILC, TANJA VELAGIČ

uredništvo in uprava

1104 Ljubljana, Zemljemerska 12, poštni predal 2056, telefon (061) 134 42 43,

Naročniška cena te številke je 2.500 SIT, v prosti prodaji 4.000 SIT

žiro račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-678-000-0093214

devizni račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-620-133-900-27491-705-112270/3

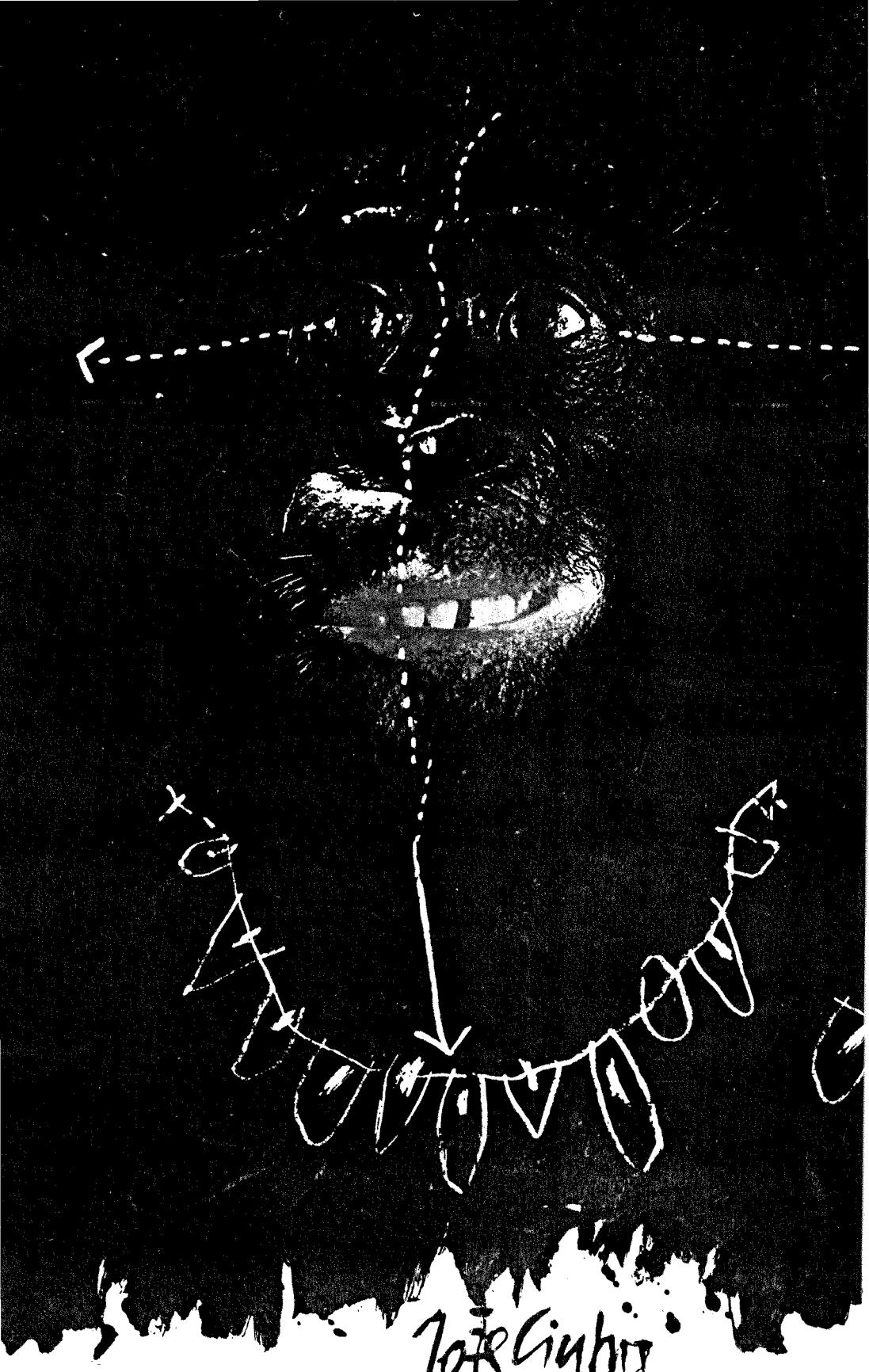
tisk

Tiskarna Tone Tomšič d. d., Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

UDK 949.712+82(05)

ISSN 0006-7725

Na podlagi Zakona o davku na dodano vrednost (Ur. l. RS 89/99) šteje revija Borec med proizvode,
za katere se plačuje 8 % DDV



708 Ginh